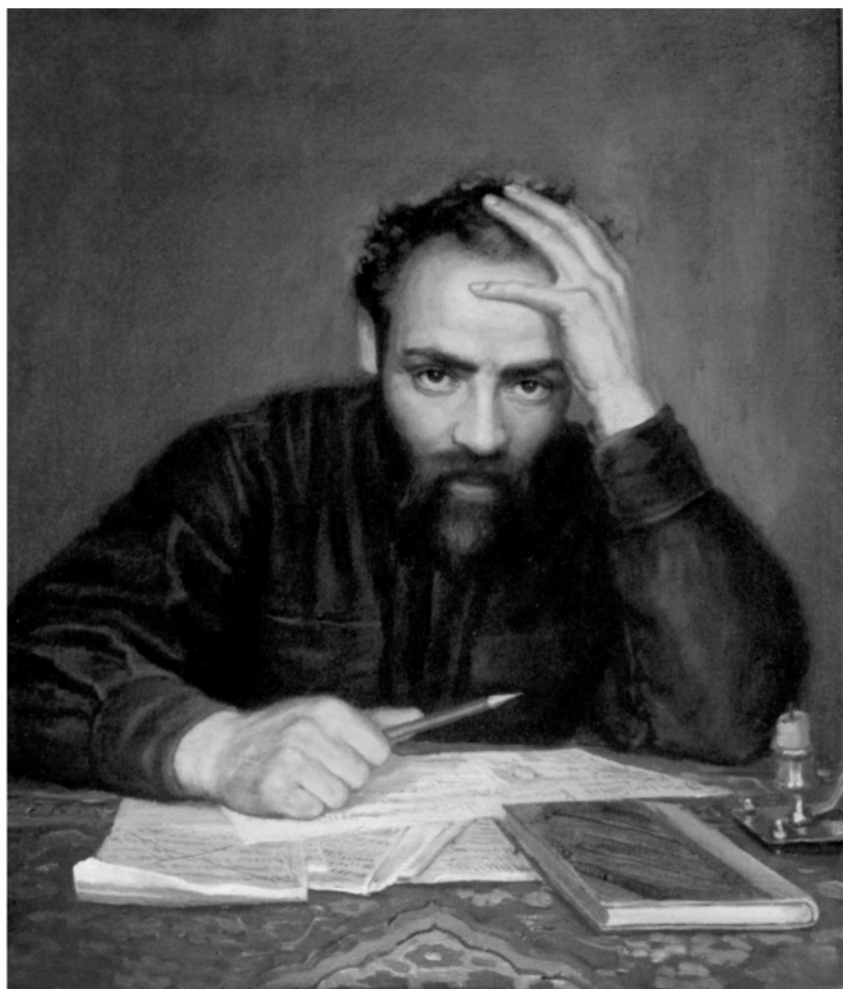
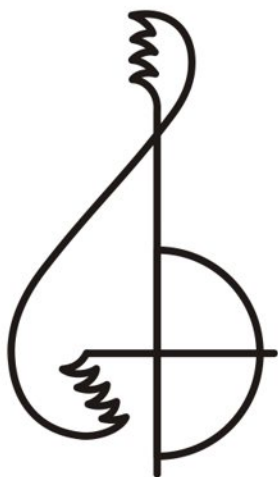

12
2009

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,

Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСПАЕВ,

Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2009

12
2009

РЕСПУБЛИКÆ ЦÆГÆТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор
ХЪОДЗАТЫ Æхсар

Редакци
Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поззи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон
БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли, НÆКУЫСАТЫ Наирæ,
ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2009

НОМЫРЫ ИС:

САНАТЫ УАРИ: 125 АЗЫ

ПЛИТЫ Грис. Санаты Уарийы «Чермен» 6

САНАТЫ Уари. Чермен. Таурæгъ 8

СИТОХАТЫ Саламджери. Фæлынд адæм.
Æмдзæвгæтæ 34

НАНИТЫ Асиат. Удвæллад. Радзырд 36

ГАДЖИТЫ Барис. Мæ зæрдæ мысы...
Æмдзæвгæтæ 70

ДЗУЦЦАТЫ Эльбрус. Бæлццæттæ. Радзырд 79

ДЫГЪУЫЗТЫ Тенгиз. Фæцыди мæ уалдзæг.
Æмдзæвгæтæ 86

АГЪНАТЫ Гæстæн. Дыууæ этюды 90

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ 102

УИДÆГТÆ

ДЖЫККАЙТЫ Шамил. III. Айдæн 110

ТОМАЙТЫ Мисурхан. Томайтæ 119

АРВИСТОН 129

«Мах дуг» 2009 азы ныммыхуыр кодта 137

Журналы авторы хъуыдытимæ редакци
алкæд разы нæ вæййы

САНАТЫ УАРИ: 125 АЗЫ

СНАТЫ УАРИЙЫ «ЧЕРМЕН»

Цына хонынц ирон адам сæ зарджыты Чермены: лæугæ маesyг, цæугæ хох, уадæм-дых лæг, нæртон гуыр, æлдæртты цæсты-сынндз, тыхджынты бонсæттæг, магуырты сæрхъуызой, æфхæрдты мастисæг...

Раст æй ахæмай æвдисы Уари дæр.

Цыбыр, фæлæ рæсугъд уыди Чермены цард: нырттыфта стъалыйау, стæй ахуыссид. Фæлæ йæ фæд баззади адамы хъуыдыты, тæмæнтæкалгæ, рухсæй. Иу таурæггы Чермен ахæм фын федта: цыма тар æхсæвы зыбыты иунæгæй фæцæйцыди тыгъд быдыры. Дардæй йæм стъалыйау ферттывта цавæрдæр рухс. «Цы уа, цымæ?» — дисы бацыди Чермен. Батындзыдта рухсмæ. Йæ фæндаг — къæйджын, сынндзжын. Къæйтæ йын лыг кодтой йæ къæхтæ, фæлæ тахти сæ сæртъ; сынндзытæ йын тыдтой йæ къухтæ, йæ цæсгом, фæлæ сæ карста йæ кардæй æмæ хызти сæ сæрты. Баввахс и рухсмæ. Цы разынди? Уый кæлмытæ рацыдысты се 'хсæвдзуаны, сæ иуы дзыхы уыди цыкурайы фæрдыг æмæ дзы рухс кодта, тахтысты йæм бындзытæ, цагътой сæ кæлмытæ. Фелвæста Чермен йæ фæринк кард, цъыкк — æмæ калмы сæр атахти. Байста Чермен цыкурайы фæрдыг, систа йæ бæрзонд æмæ ныр-рухс ис й 'алфамбылай. Сæхситт кодтой

й 'алыварс кæлмытæ, систой йæм лæбурынтæ. Бирæ сæ фæцагъта йæ кардæй, цæндтæ сæ самадта, фæлæ Чермен иунæг уыд, уыдон бирæ, æмæ йыл фæстагмæ тыхсынтæ байдыдтой...

Тар æхсæв — уый Чермены заман у. Цыкурайы фæрдыг — адæмы амонд, бархиад, фарн. Кæлмытæ — Чермены знæгтæ, æлдæрттæ.

Уый у Чермены трагеди цыбырæй. Уыцы хабар нæй Уарийы фысты. Нæ дзы сты бирæ æндæр хицæн хабæрттæ дæр Чермены цардæй. Фæлæ уымæй лæмæгъдæр нæ — тыхджындæр кæны Уарийы фыст. Уари хицæн эпизодтæ нæ фыста — уый Чермены цард æмæ тох равдыста æнæхъæнæй, йæ сабийы заманæй йæ амæлæты бонмæ, быдæй, амадæй. Йæ таурæгъы цы мивдисæг адæмы кой кæны, уыдонæй алкæмæн дæр, дæсны зæрингуырдау, æххæст нывгондæй æвдисы йæ хуыз, йæ митæ, йæ зæрдæйы уаг, нæлгоймагæй, сылгоймагæй, æлдарæй, дæлбар лæгæй.

Цы нæй Уарийы фысты? Чермен цы азты царди, цы азты тох кодта, уый.

Ахæм хабар кодтой Хъобаны зæрæдтæ: Хазби йæ чысыл къордима фæстаджы хъазуат тохы куы бацыди инæлар Абхазовы 'фсады ныхмæ, йæ тæккæ уынгæджы куы уыдис, уæд йе 'мбæлттæй чидæр афтæ фæхъæр кодта: «Гъæтт, Чермен, дæу куы мардтам, уæд нæхæдæг куы сыскъуыдаиккам! Ныр нын ды куы уаис, уæд афтæ тыхсиккам, афтæ иунæг уаиккам?» Æвæццæгæн, Чермен бирæ раздæр царди Хазбийæ.

Штедеры фыстыты иу ран ахæм хабар ис, зæгъгæ, 1781 азы Дыгурон дæлбар адæмæн æххуыс кæнынмæ, бадилаты (Хъуыбатты) ныхмæ хæцынмæ Хъобанæй рацыди 300 барæджы. Тугъанты Махарбег куыд зæгъы, афтæмæй, зæронд лæгтæ дзырдтой, цыма хъобайнаг барджыты сæр Чермен уыди. Фæлæ нæй уый тыххæй бæрæггæнæн, æвдисæн документтæ.

Санаты Уари амонь, зæгъгæ, ацы чиныджы архайæг Бытъаты Мырзабеджы фырттæй иу — Уари йæ ном — уыди Санаты Беслæны æмтохгæнæг, æмæ Беслæнимæ хаст æрцыди Сыбырмæ, фесæфти. Бытъаты Уарийы иунæг чызг та у Санаты Уарийы мад. Уари ныртæккæ дæр цæры Дæллаг Хъобаны, Мырзабеджы хæдзары. Цыдæриддæр нæмттæ ис Уарийы чиныджы, уыдонæй, авторы ныхасмæ гæсгæ, иу дæр мысгæ нæу — се 'ппæты дæр ныффыста, сæ хæдзарвæндаджы хистæртæ йын сæ куыд дзырдтой, афтæмæй.

Андæр бæлвырд-бæрæг æвдисæнтæ нæй Чермены заманы тыххæй.

Бирæ таурæгъты, стæй Гæдиаты Секъайы фыст зарæджы дæр Чермен æвдыст цæуы кæвдæсардæй, Тлаттаты мыггагæй. Йæ ный-йарджыты нæмттæ хицæн таурæгъты сты алыхуызæттæ: кæм йæ фыд у Тлаттаты Бестол, кæм — Тлаттаты Мырзабег, йæ мад иу таурæгъы — Агуыдзон, иннæйы — Æгъуызон, Сидяхъон, Бестолон æмæ а. д. Йæ куырдуаты баззайæг уарзоны йын куы Баймæтаты Госæгъа хонынц, куы — Нæкуысаты Зали, куы та Моргуаты Азау.

Чермены таурæгъты арæхдæр æмбæлынц мæнæ ахæм нæмттæ: Аспиаты Хамырзæ, Быгъаты Уари, Зæгъойты Дзиу, Нæкуысаты Басыл, Хъаныхъуаты Хуысинæ, Моргуаты Хадзы. Чермены уарзон Азауы дæр хонынц Хадзыйы чызг.

Сананты Уарийы Чермен кæвдæсард нæ — фæрссаг, бархи лæджы фырт у. Фæлæ Чермен адæмон таурæгъты æмæ зарджыты куыд зондджын æмæ бызыххъарæзт у, афтæ йæ æххæст лæгæй æвдисы Уари дæр, тыхджын, æлвæстæвзагæй.

Ис ма Санаты Уаримæ адæмон таурæгътæ фыст ноджы дæр. Уыдонæн сæ тæккæ ахъаззагдæр у «Бæтæйы фырттæ», æмæ уый дæр рæхджы мыхуыры рацæудзæни хицæн чиныгæй.

Санаты Уари у хъобайнаг, зæронд куырм лæг. Фæлæ кусынмæ йæ уæнгты хъазы лæппуйы туг, кæсы нывгæнæджы цæстытæй. Йæ ацы тæнæг чиныг ахæм фыст у, æмæ йæ бирæ бæзджын чингуытимæ дугъы рауадз — фæсте нæ баззаид.

Ныртæккæ Уари фыссы ног таурæгъ.

Бантысæд ын!

1948

САНАТЫ Уари

ЧЕРМЕН

Чермен райгуырди Хъобаны. Йæ фыд Бестолты Мадзу æмæ йæ мад Агуыдзон уыдысты хæххон, фæрссаг адæмæй. Уыцы иунаг лæппу йеддæмæ сын ницы уыди. Тыхст цард кодтой, æмæ Черменыл дыууадæс азы куы рацыди, уæд æй радтой уæлыгæс Быгъаты Мырзабегмæ. Уый уыди уыцы заман æхсарджын, мулкджын лæг. Мырзабег тынг бауарзта Чермены йæ цардæг æмæ йе 'нæзивæджы тыххæй.

Чиныг сфәлгонц кодта Тугъанты Махарбег.

Иу бон Хъобаны уæлыгæстæй Дæллагхъæуы Зиугæрсты зæнгы бирæгъ аскъæфта уæрыкк. Уæлыгæстæн сæ хистæр уыди Къубалты лæппу. Чермен та сæ кæстæр уыди, дыууадæсæздзыд. Афтæ сæм дзуры:

— Цомут, бирæгъ нын нæ уæрыччы хæры дæлæ æрхы æмæ йын æй байсæм.

Уæд сæ хистæр Къубалты лæппу афтæ фæзæгъы:

— Уæдæ, уæдæ, ныццу æмæ ма дын дæхи дæр бахæра!

— Бын бауай, — бафидис ын кодта Чермен, — æгас дын-джыр лæг куы дæ, хъама дæм куы ис, ды та дзы цæмæй тæрсыс?

Къубалты лæппу хъама фелвæста æмæ йæ Черменмæ ба-даргъ кæны:

— Дæ мады роны йæ бакæн, Чермен, ай дын хъама, æмæ йæ куы нæ амарай!

Черменæн йæ къухы хъама куы бафтыд, уæд дурдзæгаты ныхъхъуызыди бирæгъмæ, йæ фæстаг къæхтæй йæ æрцахста æмæ йæ барæхуыста. Бирæгъ цæхгæр фæзылдис æмæ дзагъыр-дзæстæй фæлæбурдта йæ марæгмæ. Фæлæ Чермен Чермен дæр уымæн уыдис, æмæ тыхы ныхмæ тыхджын уыдис. Куыд-дæр цæф бирæгъ йæ дзых фæхæлиу кодта, афтæ йын йе 'фсæртæ ацахста æмæ йын сæ фæйнæрдæм афаста.

Раст уыцы афон йæ уæрыччытæ бæрæг кæнынмæ бацыди æмæ Чермены бирæгъ маргæ баййæфта Бытътаты Мырзабег. Изæры уæлыгæстæ куы æрæмбырд сты, уæд сæ Мырзабег ба-кодта Тлаттаты хистæр Тотрадзы цурмæ. Зæронд Тотрадзæн Мырзабег радзырдта, Чермен бирæгъ куыд амардта, уый. Тот-радз фырæхсызгонæй йæ урс зачъетыл йæ къух æруагъта, стæй Чермены йæ хъæбысы ныккодта.

— Цæр дæ мады фæндиаг! — загъта уый, стæй къулæй райс-та йæ рагон хъама æмæ йæ балæвар кодта Черменæн.

— Мырзабег, — загъта Тотрадз, — фæдзæхсын дын: ацы сабийы мын макуы бахъулон кæн, арфæ йын ракаен мæ номæй йæ фыд æмæ йæ мад Мадзу æмæ Агуыдзонæн, бирæгъдзарм та мын мæ уаты Чермены лæварæн байтындзут.

* * *

Иуахæмы Тлаттаты фæсивæд уыдысты балцы. Сындзыхъæуы сæрмæ Бадилаты фæсивæд сæ разы бабадтысты æмæ сын хæст бацайдагъ. Мырзабегæн йæ фыдыфсымæры лæппу Æмзор уыди

Тлаттаты фæсивæдимæ æмæ мард фæци уыцы ран. Йæ хотыхтæ баззадысты знаджы къухы. Стыр худинаг уыдис уыцы заман хотыхтæ искамæн ныууадзын. Мырзабег бавзæрстытæ кодта иу къорд хатты сæ байсын, фæлæ йæ ницæмæй сразы кодта йæ амонд.

Раст уыцы рæстæджы Черменыл цыдаид ссæдз азы бæрц. Никæй зыдта Мырзабег Черменæй сæрæндæр лæппу æмæ баныхас кодта йемæ Æмзоры хотыхты тыххæй.

Чермен сразы ис, æмæ ацыдысты дыууæйæ. Бабадысты Æмзоры марæджы раз, уæдæ цы, æмæ йын иу хатт йæ фæндаг алыг кодтой. Хæст сын бацайдагъ. Чермен исдуг хъавыдис йе знаг бадилоны удæгасæй æрцахсынмæ, фæлæ Мырзабег нал фæлæууыд, батагъд кодта æмæ йæ фехста топпæй. Уый дæр ын радта дзуапп. Мырзабегæн йæ бæх фæмард ис. Уæд Чермен бадилоны басырдта кардæлвæстæй. Уый лидзыныл сбæндæн ис, фæлæ йæ Чермен баййæфта æмæ йæ Тотрадзы лæваргонд хъамайæ сриуыгъта. Ныдздзой-дзой кодта бадилон, уæдæ цы, æмæ йæ Чермен æрфистæг кодта йæ бæхæй. Лæг уыдис мæлæтдзаг цæф æмæ йæм Чермен нал бавнæлдта. Раластой йын йæ бæх æмæ йæ хотыхтæ — топп æмæ кард¹.

* * *

Чермен йе 'ххæст лæджы ранмæ бацыди зондæй дæр, хъаруйæ дæр. Цас ын фылдæр æнтысти, цас йæ кад фылдæр кодта, уыйас æм Тлаттаты уæздан æмæ хъал фæсивæд хæлæгæй мардысты. Афтæ иу бакодтой: «Нæ хорз номдзыд Мырзабег нын Агуыдзоны фырты æлдарæн хъомыл кæны! Бестолы фыртæн цы фæндаг радта Мырзабег, уый йæхи мыггаджы фæсивæдæн йæ цæст нæ бауарзта. Цæй æмæ йын фыддæрагæн иу зæххы гæбаз дæр ма раттæм!

Хъайсын æмæ Майрæмыхъо æфсымæртæ уыдысты, кæсгон æлдæрттæ Астемыраты хæрæфырттæ, Тлаттатæн та сæ зынгæдæртæ.

Иу хатт, Чермен балцы куы уыдис, ахæм заман йæ ныхмæ фыдвæнд ныккодтой Майрæмыхъо æмæ Хъайсын, æмæ сæ сусæг фæнд æххæст дæр бакодтой. Байуæрстой зæххытæ æмæ дзы Чермены ном не ссардтой. Мырзабег ма кæд дзырдта, Чермен

¹ Фиппаинаг: уыцы кард абон дæр ма ис. Сæфт нæу. Фыдыбæстæйы хæсты 1941 азы уыдис Мырзабеджы байзæддаг Мæхæмæты фырт Исмелмæ, хистæр лейтенантмæ. Разынди Хъуыбатты Хъайсыны кард. Автор.

иннæтыл нымайгæ нæу, ссарын ын хъæуы йæ ном, зæгъгæ, уæддæр ын нæ радтой фæндаг.

— Кæд æппын æмæ фыдвæндаг фæуид Чермен, — дзырдтой Тлаттата, — фæндагыл куы ис, кæд æй исчи амарид, нæмыг хохы дæр куы хизы.

Фæлæ Тлаттаты æнамондæн Чермен æрыздæхти сæрæгасæй æмæ дзагармæй. Балцæй-иу Чермены æрцыд Хъобаны адæмæн уыди стыр бæрæгбонау. Чермен-иу æлдæртты фос ратардта æмæ-иу уыцы фосæй магуыр адæмы кодта хайджын: кæмæн-иу гал лæвардта, кæмæн хъуг, кæмæн бæх. Чермен йæхи хъæздэгдзинадмæ нæ тырныдта, мулк æмæ хъæздэгдзинадмæ нæ кодта хæлæг, фæлæ магуыр лæджы тыхстмæ нæ фæрæзта кæсын, уый йæ фыднизæу кодта тыхсын.

Чермены æрыздæхтмæ бирæ адæм касти æнхæлмæ. Йæ фæллад æруадзын дæр ын нæма бантыст, афтæмæй кæрт байдзаг адæмæй. Адæм кæрæдзимæ уадысты хæрзæггурæггаг, Чермен нын дзæбæхæй фæзынди, зæгъгæ. Æрæмбырд сты æмæ, кæрæдзийæн бар нæ дæтгæйæ, кодтой Черменæн сæ хъæстытæ:

— Фехъуыстай, Чермен, Тлаттата та нын цы бакодтой, уый? Зæхх байуæрстой æмæ дзы махæн хай нæ бакодтой. Æмæ мах сахуыр стæм фыдбонтыл, æвадат æмæ цыбыр къухæй цæрын-ныл. Фæлæ нæ цæугæ хох, нæ лæугæ мæсыг, не 'хсæвы стъалы, нæ боны Бонварнон ды дæ, Чермен, æмæ нын дæ ном дæр не ссардтой, сæ бон ныккалой!..

Æрæнкъард ис Чермен адæмы ныхæстæм хъусгæйæ. Тынг мæсты ссис. Фæкасти Хъобаны Ныхасмæ æмæ дзы бадгæ ауыдта Мырзабеджы, уый алыварс та — Тлаттаты хистæрты æмæ кæстæрты. Райста Чермен йæ цуанон лæдзæг æмæ араст и Ныхасмæ. Æрбалæууыд Тлаттаты цур, æмæ йæм Мырзабег радзурь:

— Æгас æрцæуай, Чермен! Цы хабæрттæ хъуысы нæ алыварс? Цы ис ногæй? Истытæ нын радзур, куыд уыди дæ балц?

Æгъдау радта Чермен, уæдæ цы, стæй афтæ зæгъы:

— Мæ балцæй рахъаст кæнинаг нæ дæн. Ног хабарæй мæнмæ ницы ис. Ног хабæрттæ уæхимæ куы ис.

Тлаттата бамбæрстой Чермены ныхас, фæлæ сæ сыбыртт дæр ничи скодта. Уæд та Чермен афтæ фæзæгъы мæстæйдзагæй:

— Мырзабег, зæххытæ куы байуæрстат... Иу мурай дзы уæд та мæ ном ссардтаиккат... Æппын ницы, фæлæ уын уæ марды бон

йæ сынтыл дæр никуы схæцыдтæн? Йе уæ фынджы уæлхъус кæстæриад никуы акодтон? Уæд та мын зæронд мад æмæ фыд куы ис, уе 'хсæн хæларæй куы арвыстой сæ бонтæ. Куыинæ уæм разынд иу уæздандзинад? Хъыг мын у, афтæ æцæгæлон ма кæй схуыдат, уый. Канд мæхи тыххæй нæ дзурын, фæлæ йæ райгуырдæн домбай бонтæ уæ хæдзæртты цума æмæ фæдджифæсронæй чи бахардз кодта, уыдонмæ дæр уæ зæрдæ куы ницы тæригъæдзинад ссардта? Мырзабег, арвы бын зæхх бирæ ис, æз ма хай, Хъобаны куы нæ уа, уæддæр искуы ссардзынæн. Фæлæ, Тлаттатæ, уе 'ппæтмæ дæр дзурын, уæхи цæмæй сраст кæндзыстут, уæ къухы цы мæгуыр адæм ис, уыдон раз? Уыдон, кæстæриуæг кæнгæйæ, сæ тыхджын бонтæ уæ фæсдуæртты куы батыдтой! Уæдæ сын цæмæй дзуапп дæттут? Лæг искæй гал цæдисы куы акæны, уæд ма уый дæр куы бафсады. Сымах адæмæн уыцы фосы аргъ дæр куы не скодтат!.. Куыд раст уæм кæсы уый, гормæттæ? Фыдæй фыртмæ æдыхы кæнут уæ быны, æвадат мæгуырдæй аразут цагъар æмæ фæсдзæуин. Нæ зонут тæригъæд. Уæдæ уæм æууæнкæй дæр цы зыны? Ницы! Кæм ис уæ уæздандзинад?..

Чермен йæ лæдзæг зæххыл афтæ хоста, æмæ дзы фæйнæрдæм схъистæ хаудта. Мырзабег ма йæ сабыртæ кодта, зæгъгæ, ма тыхс, Чермен, дæлæ дын мæхи æрдузы цур ратдзыстæм, фæлæ Чермен нал куымдта сабыр кæнын:

— Уæ лавар бирæ уæд, Мырзабег, æз ма хай дзывыры бырынкъæй мæхæдæг рахицæн кæндзынæн.

Уыцы ныхæстæ кæнгæйæ Чермен йæ лæдзæгæй ацамыдта æмæ загъта:

— Дæлæ, Майрæмыхъо йæхицæн барæвзарæй цы хай равзæрста, уыцы æрдуз уынут, Тлаттатæ? Уыцы хай кæд æхсарæй уæхи бакодтат, уæд æз дæр æвзарын ме 'хсар...

Чермен уыцы сахат уыди цæф арсы хуызæн. Йæ размæ æрлæууæнтæ нæ уыд. Тлаттатæ æргом ницы фæрæзтой Черменмæ дзурын.

— Майрæмыхъо! — дзуры Чермен, — адон дæ фæндтæ æмæ дæ кæстæрты фæндтæ сты. Райсом сымах мæн ссардзыстут дæлæ уыцы зæхх кæнгæйæ. Сымах хуызæн æз ма фæндтæ сусæгæй нæ кæнын.

Уæд Майрæмыхъо афтæ бадзуры:

— Цы нæм æртхъирантæ кæныс, Бестолы фырт? Æгас мыггагæй нæ дæ фæдджийы бын цы кæныс?

— Ёртхъирæнтæ нæ, — дзуапп радта Чермен, — фæлæ, мæ зæрды цы хъуыддаг ис, уый та искæй тæссæй басусæг кæнын мæ зæрды нæй. Дыккаг хатт уын æй зæгъын, хъал Тлаттатæ! Мæн райсом ссардзыстут дæлæ уыцы æрдузы дзывыримæ. Лæгдæр уæ чи у, уый-иу рацæуæд æмæ бавзардзыстæм нæ хъару!

Уыцы ныхæстæ судзгæ 'хсидæвтау хаудысты Чермены дзыхæй. Чермен уыцы сахат уыди иттæг рæсугъд: йæ сæрæй йæ къæхты бынмæ калдта цæхæртæ.

* * *

Чермен раздæхт сæхимæ. Мырзабег баззади Ныхасы.

— Фехъуыстат æмæ фæдтат, уæ дзырд кæимæ у, уый? — загъта Мырзабег.

— Тлаттатæ, — тынг рæдиут, Черменæн аргъ кæй нæ кæнут, уымæй. Чермен иу нæу, уый æнæхъæн æфсад у. Уый ныхмæ цæуæнтæ нæй.

Уæд Майрæмыхъо афтæ радзуры:

— Дæ хорзæхæй, Мырзабег, Агуыдзоны фырты нын æлдар кæныс? Æви йын йæ идон йæхи бар ауадзæм?

— Йæ бартæ йын куы нæ дæттат, — дзуапп радта Мырзабег, — уæддæр уын сæ йæхæдæг нæ ныууадздзæни.

Хъайсын мастьхуызæй сдзуры Мырзабегмæ:

— Хистæр дæ, фæразын дæм дзурын, Мырзабег, фæлæ нæ Агуыдзоны фыртæн æгъдæнцойыл хæцæг кæныс? Æмæ уæд райсом, Чермен цы адæмы сæрыл дзуры, уыдон нæ уæле куы 'рбаддзысты æмæ нæ сугхæсджытæ æмæ донхæсджытæ куы скæндзысты!

— Ницыуал зæгъын æз, — загъта Мырзабег, — æмæ, æвæццæгæн, рæдийын, фæлæ иу хъуыддаг курын: ма рæдиут, ма тых кæнут Черменæн.

Уыцы ныхæстæ кæнгæ, Мырзабег сыстади йæ бандонæй æмæ æфхæрд хуызæй рараст и сæхимæ.

Фæсивæд иунæгæй куы аздадысты, уæд райдыттой дзурын:

— Мырзабег мæлæты уæлоз нæ кæны Чермены!

— Цæуылнæ йæ кæна, цæуылнæ, — дзуры Мæхæмæт Хъайсынмæ, — нæ мадырвадæлтæ Астемыраты нын кæсæджы сæ дыууæ магуырæй ныууагътой, сæ рæгъæуттæ сын фæтардтой. Уый тыххæй нын нæ кæсгон мадырвадæлтæ рагæй лæгъстæ кæнынц: кæнæ нын Мырзабеджы, кæнæ Чермены

на къухы бафтын кæнут. Æмæ Мырзабег базæронд и, фæлæ ма нын Чермен та кæдæм ирвæздзæн? Кæд æмæ йыл нæхи бон нæ цæуа, — мах та йæ кæсæджы амæддаг фæкæндзыстæм. Уыдон Чермены амарымондагæй цъæх арт куы уадзынц.

* * *

Чермен кæд Тлаттаты цурæй цыфæнды маestyæ рацыдис, уæддæр иттæг хъæлдзæгæй сæмбæлд йæ адæммæ. Худгæ, хъазæн ныхас кæнгæйæ, балæууыд се 'хсæн æмæ афтæ бадзурь:

— Гъæтт, ме 'фсымæртæ, мæ хотæ, уæ зынтæн кæрон æрцауы, Тлаттатæ уын ралæвар кодтой сæ зæххæн йæ тæккæ ахсдзиагдæр: дæлæ Майрæмыхъойы æрдуз, дихтæ та уын æй мæхæдæг акæндзынæн райсом. Тег, — фæдзырдта Чермен, — азил уæртæ нæ дзывырмæ, рæвдз куыд хуым кæна, афтæ. Темырби, ды та галтæн хос авæр, райсом æфсæст куыд уой, афтæ.

Темырби æмæ Тег уыдысты, гыццылæй уацайрæгтæй чи бахауд Тлаттатæм, ахæмтæ. Лæджыхъæд æмæ æхсарæй хъуаг нæ уыдысты, фæлæ сын сæ зынвæдæттæм гæсгæ нæдæр се 'хсарæн, нæдæр сæ лæгдзинадæн аргъ нæ уыди.

Дыккаг бон, куыддæр æрбарухс, афтæ рабадти Чермен, йæ астæуыл æрбабаста Тотрадзы лæвар хъама æмæ загъта:

— Мæнæ хъама, Тотрадз дæ фæдардта номимæ, мæн дæр дæ цæст ма бауарзæд мæрдтæм æнæномæй барвитын.

Уый фæстæ Чермен йæ рон бафтауы йæ астæуыл, йæ топп æрцауынды йæ уæхскыл æмæ рацауы æддæмæ.

Чермен æмæ Тег æрлæууыдысты Майрæмыхъойы 'рдузы. Чермен дзывыр куы 'рсадзы, уæд скувы:

— Уæ, ме сфæлдисæг Хуыцау! Абон нæ дзывыр хуым кæны фыццаг хатт адæймаджы номыл æмæ нын æй рæстмæ фæкæн! Цæй, мæ дзывыр, дæ ауæдз нын фæуæд уæлахизы фæдисон!

Уыцы ныхæстимæ Чермен адардта йæ дзывыр Тлаттаты Майрæмыхъойы зæххыл. Иттæг рæвдз цыдысты æфсæст галтæ дæр æмæ ног арæст дзывыр дæр. Тлаттатæ куы федтой Бестолы фырты, уæлдайдæр та Майрæмыхъойы æрдузы, уæд сын уыди арв æрхаудау. Афæлдæхти сæ дуне. Майрæмыхъомæ æрæмбырд вæййынц. Хъайсын нал ары бынат:

— Уынут: Агуыдзоны фырт нæ удæгасæй баныгæдта йæ дзывыры бын. Йе ' ртхъирантæ æмæ йæ ныхæстæ æххæст кæны:

нæ мыггаджы зæхх нын йæхицæн заргайæ фæлдахы. Мырза-беджы фæндиаг фестæм...

Майрæмыхъотæн иннæ мыггæгтæй сæ уæлхъус æрбалæууæг нæ фæци æмæ, кæд мæстæй тъæппытæ хаудтой, уæддæр Чермены ныхмæ æхсарæй æрлæууын сæ ныфс нæ бахастой. Чермен ма йæхимидæг дис дæр кодта, куыд ничи сæ зыны, ууыл, фæлæ Тлаттата нæ фæзындысты, æмæ Чермен афæлдæхта Майрæмыхъойы æрдуз.

Зæхх фæлдæхт куы фæци, уæд Чермен адæмæн фæхабар кодта, зæгъгæ, тауинаг рамбырд кæнут æмæ тауын хъæуы. Адæм рамбырд кодтой сæ мыггаг, кæмæн цы йæ къухы æфтыди, уый æмæ рацыдысты тауынмæ. Уыцы бон сын бантысти хорз бакусын, уымæн æмæ ус уæд, лæг уæд — рæвдз февнæлдтой. Диссаджы рæсугъд уыди уыцы бон, арвыл мигъы къæм нæ зынди. Чермен хъæлдзæгхуызæй адæммæ сдзуры:

— Арв дæр æмæ зæхх дæр нæ фарс сты. Кæсут, куыд худы бон!

Уæд æм адæмæй чидæртæ афтæ сдзурынц:

— Чермен, цæр нын, уый йеддæмæ дæ фæдыл зындоны артмæ бацауынмæ дæр стæм разы.

Чермен схуды:

— Айæппæт иууылдæр зындоны артæй фервæзыны тыххæй куы сты!.. Нæ, зындон мах нæ хъæуы, мах хъæуы уæлæуыл дзæнæт, æмæ, иузæрдион куы уæм, уæд æй аргæ дæр скæндзыстæм.

* * *

Хъайсын тынг архайдта Чермены ныхмæ. Уый дзырдта:

— Чермен канд Майрæмыхъоты хай нæ афæлдæхта, уый судзын кæны стыр тар хъæд, æмæ йæ ссудзын куы бафæраза, уæд уыцы арт ахуыссын кæнын нал суыдзæн нæ бон.

Фæлæ кæд Хъайсын хус сугтыл фæтæген калæгау дзырдта, уæддæр нæ фæци йæ фарсхæцæг. Уæд Майрæмыхъойы цот иунагæй бамбырд сты æмæ сæхимидæг байддыттой тæрхæттæ кæнын.

Хъайсын дзуры:

— Нæхуыддæг ын куы ницы саразæм, уæд нын искæмæ æнхæлмæ кæсгæ нæу. Кæсут, не 'рвадæлтæ дæр æмæ иннæ уæздæттæ дæр сæхи ныхъхъус кодтой. Уый афтæ æмбарын хъæуы, зæгъгæ, цы уæ фæнды, уый кæнут, махæй уын æмбал

най. Мәнмә ахәм фәнд ис: змәнтәг адәм залиаг калм у, Чермен та йә сәр у уыцы калмән. Калм сәрәй марын хъәуы!

Әмә ныффәнд кодтой Тлаттаты уәздәттә Чермены Кәсәгмә, сә мадырвадәлтәм әууәнкәй асайын, цәмәй йә уым амарой. Әрмәст әй цы 'фсонәй асайдтаиккой, уый ма нә ардтой, фәлә сын фәстагмә фәцис ахәм мадзал дәр.

* * *

Черменән уыдис уарзон әмә адджын әмгар — Хьалтураты Сәхмәрза. Уый уыди цуаны йә фырт Алиханымә. Сәхмәрзайыл Гуыдзыдзуары цур сәмбәлдысты кәсгон әлдәрттә әмә йын истой йә гәрзтә. Хьалтуры-фырт Сәхмәрзә топп агъудәй әххәст нә фәхицән кодта, афтәмәй йә әргъәвдәй дәтты әлдармә әмә йәм дзуры:

— Ай дын, әлдар, әнәрох ләвар Хьалтуры-фыртәй! — йәхәдәг топп әркъәпп ласы, гәрах фәцәуы, әмә мард фәвәййы кәсгон әлдар. Хьалтуры-фыртән амарынц йәхи дәр, йә фырт Алихан фындәсәздзыд, уый та йын акәнынц семә уацары.

Сәхмәрза уыди Баймәтаты хәрәфырт, Бестолы фырт Чермен та уыди Баймәтатән сә сияхс. Баймәтаты Баймәты чызг Госәгъа уыди Черменән куыр.

Тынг сагъәс кодтой Чермен дәр әмә Госәгъа дәр Алиханы фервәзын кәныныл. Бирә сыл нә ацыди, Алиханы кой кәд нә ракодтой, ахәм бонтә. Афтә-иу загъта Госәгъа:

— Сәхмәрза ләг уыдис әмә ләджы мард акодта, фәлә ма гыцыл рәзгә Алихан уыцы фыдзәрдә тугдзых әлдәртты къухы цагъарәй, фыддомдәй йә адзал куы ссара, уәд мә мәрдтәм ницы бахәццә уыдзәни. Уый мә куы нә тыхсын кәнид, уәд мәхицәй амондджындәр әппәт дунейыл дәр никәй хонин, — әмә-иу, уыцы ныхәстә кәнгәйә, Госәгъа сыгъдәг зәрдәйә бакасти Чермены цәстытәм.

— Фервәзын әй кәндзыстәм, — загъта-иу Чермен, — мәнән Кәсәджы ис иу әрдхорд. Уый се 'лдәрттәй нәу, фәрссаг ләг у, йә ном Хаджи-Паго. Иттәг әхсарджын әмә әууәнкджын у. Уый мын зәрдәтә әвәры, әмә кәд Хуыцау загъа, уәд тагъд фервәздзәни Алихан.

* * *

Кәсәджы иу әмбырды сәмбәлдысты Хьайсыны кәстәр әфсымәр Мәхәмәт әмә Черменән йе 'рдхорд Хаджи-Паго.

Хаджи-Паго куы базыдта, Мæхæмæт хъобайнаг у, Тлаттатаей, уæд æй фæрсын байдыдта Чермены тыххæй зæрдиагæй. Мæхæмæт ын хæстæджы дзуаппытæ дæтты, цыма сын Черменимæ иу хæдон дæр уæрæх у, кæрæдзиуыл цыма æрхъæцмæ дæр нæ хъæцынц уыйау.

— Куыд у зæронд Мырзабег та? Æгас ма у? Æвгъау уыди базæрондæн. Мырзабегимæ та куыд хæстæг стут фыдæлтырдыгæй? — бафарста Хаджи-Паго.

— Дыууæ æфсымæры цот стæм, — дзуапп радта Мæхæмæт.

— Æз æнхъæл дæн, уæдæ, — загъта Хаджи-Паго, — æмæ мын мæ фæздæггæнаг къуым самонджын кæндзынæ: фысым дын уыдзынæн зæрдæйæ. Саккаг кæн хæдзармæ, ссар Мырзабег æмæ Чермены ном, кæннод мæ Чермен хъаст кæндзæни.

Мæхæмæтæн дæр ма Хуыцау хуыздæр хорз цы ракæна? Бирæ тухитæ æмæ йæ хъуыдытæ цы хъуыддаджы фæдыл хъуыди, уый æнцонæй æфты ныр йæ къухы.

Мæхæмæт, Хаджи-Паго дзы куыд куырдатæ, уымæ гæстæ сæмбæлд йæ уазæгдоны. Æгас цæуай йын загъта Хаджи-Паго, цæхх, кæрдзынæй йæ тынг сбуц кодта. Афтæ йын зæгъы нуазæн дæтгæйæ:

— Нæ сæмбæлды аххос Чермен у. Уый мæнæн у ме 'рдхорд æфсымæр. Стæй канд мæнæн æмæ дæуæн нæ, фæлæ уый у нæ алкæй æфсымæр дæр. Сымах, ир, уæлдайдæр та Хъобан, хæлæггаг уымæй стут, æмæ уыцы зæд уæ риуыл кæй схъомыл ис. Гъемæ дын, Мæхæмæт, уый тыххæй мæ нуазæн дæттын. Дидинæг æфтауæд Хъобан, Чермены хуызæттæ дзы фылдæр куыд æнтыса, уыцы боны фарн æй уæд!

Хаджи-Паго Мæхæмæты сбуц кодта, цы йæм уыди, уымæй, стæй рахаста дыууæ ехсы байрагдзармæй, дыууæ зæнгойы рæсугъд хуыйæндагæй хуыдæй æмæ дыууæ та хæрзнад æрчыиаг дзабыртæ.

— Мæхæмæт, мæнæ дын мæ лæвар: ехс сæгуыты хуыйæндагæй, мæхи конд. Æвдисæн фæуæд нæ фыццаг сæмбæлдæн. Адон та мын мæ номæй Черменæн ратт. — Æмæ уыцы ныхæстæ кæнгæйæ, кæрæдзийæн хæрзбонтæ ракодтой.

Мæхæмæтæн уыцы лæварæттæ йæ къухы куы бафтыдысты, уæд йæ хъæлдзæгæн ныккæнæн дæр нал уыди:

— Фæлæуу, бирæгъ, къæппæг дын мæ къухы ис ныр, тагъд дзы бахаудзынæ! — æртхъиарæн кодта йæхинымæр Черменмæ.

Рараст и Мæхæмæт Хъобанмæ. Тындыдта, цæмæй тагъддæр бахæццæ уа Хъайсынмæ, сæ сау хъуыддагæн уынаффæ кæнынмæ. Æхсæв ыл бон нал кодта, бон та æхсæв, афтæмæй Хъобаныл куыд сæмбæлд, уый æмбаргæ дæр нæ бакодта.

Хаджи-Пагойы лæвæрттыл Хъайсынитæ афтæ фæцин кодтой, цыма уыдон лæууыдысты стыр ивылд доны был æмæ дзы ауайын сæ ныфс нæ хастой, æмæ сын ныр уыцы доны сæрты хид фæзынд, уыйау.

Мæхæмæт лæмбынæг бамбарын кодта Хъайсынæн, Хаджи-Пагойыл куыд сæмбæлд, æмæ йын Хаджи-Паго цы фæдзæхста, уый: «Зæгъ, дам, Черменæн, зæгъгæ, дын зæрдæ цы хъуыддагæй бавæрдтон æмæ мæ бар кæй бакодтай, уый тыххæй дæм уыдзæн хабар». Æз æй аивæй къахтон, цы йын йæ бар бакодта, уымæй, фæлæ мын ницы схъæр кодта Хаджи-Паго.

Хъайсын хъæлдзæг хуызæй сдзуры:

— Йæ бар ын цы бакодта, уый дæр базондзыстæм Хуыцауы фæрцы. Мах уал æнгуыр хъуыдис æмæ нæ къухы бафтыди. Ныр кæф æрцахсдзыстæм æууæнкæй! Æз архайын, куыд мыл æууæнда, ууыл: цыма мæ нæ фæрысти нæ зæххы афæлдæхт, уыйау ауагътон мæхи. Мæхæмæт, ды фылдæр бонты дæ мады 'рвадæлтæм схъомыл дæ, Чермен дæуыл ницы гуырысхо кæны. Чермены баууæндын кæнын дæуæй аразгæ у. Баууæндын æй кæн, цыма Хаджи-Пагоимæ тынг рагæй зонут кæрæдзийы, цыма уе 'хсæн сусæгдзинадæй никуы ницы уыдис, афтæ. Цыбыр ныхасæй, Хаджи-Паго æхсидав у æмæ дзы Чермены тайын кæн. Чи зоны, кæд дын Чермен схъæр кæнид, Хаджи-Пагоимæ цы кæнынмæ хъавынц, уый. Дзабыртæ æмæ уал зæнгæйттæ мæ раттæм Черменæн. Сæ раттынæн хуыздæр рæстæджытæ скæндзæни. Æрмæст сæ Черменæн ма схъæр кæнай!

Мæхæмæт Чермены хъахъхъæнын байдыдта, æмæ иу хатт йæ размæ фæци, йæ каистæм фæцæйцæугæйæ. Цыма йыл хæрхæмбæлд акодта, уыйау дзуры хъæлдзæгхуызæй:

— Чермен, æз та ма дæм уæхимæ цæуинаг уыдтæн.

— Дард не стæм, аздæхын нæ бон у, — загъта Чермен.

Мæхæмæт загъта:

— Нал дын къуылымпы кæнын дæ балц. Кæсæгæй дæм ис ныстуан, æмæ дын æй ам дæр зæгъдзынæн.

— Кæсæгæй? — афарста Чермен, — уый диссаг уыдзæн!

— Зæрдиаг саламтæ дын æрвиты Хаджи-Паго. Ныфс, дам,

дын цы хъуыддагæй æвæрдтон, уый рæхджы мæ къухы бафт-дзæнис æмæ дæм хабар уыдзæн. Мæнæ дын ай та йæ лæвар! — æмæ Черменмæ радта ехс, — йæхи къухты конд, сæгуытдзармæй.

Чермен исдуг æргом нæ ракаст Мæхæмæтмæ, хæрам уыдысты раздæр, фæлæ ехс æмæ йе 'рдхорды коймæ æрæджиау фæпарахат ис. Æхсызгонæй райсы ехс æмæ йæм афтæ фæкаст, цыма Хаджи-Пагойæн йæхи федта. Раарфæ кæны зæрдиагæй, стæй афæрсы:

— Бахатыр кæн, Мæхæмæт, Хаджи-Пагойы куыд зоныс? Хорз лымæн дын у, æви искуы хъуыддаджы сæмбæлдыстут? Куыл лæгæй йæ зоныс Кæсæджы?

Мæхæмæтæн зын нæ уыди уыцы фарстытæн дзуапп раттын.

— Куыл дын зæгъон, Чермен... Хаджи-Пагоимæ куыд зонгæ стæм, уымæй-иу æй дæхæдæг, куы сæмбæлат, уæд бафæрс, фæлæ дын цыбырæй зæгъдзынæн: не 'хсæн сусæгдзинадæй ницы ис, кæрæдзиуыл æууæндæм. Мæнæ уыныс, ацы ехс, дæ ехсы æмбал — уый лæвар мын у. Куыд лæг у, зæгъгæ, мæ фæрсыс, æмæ дын уый зæгъдзынæн: æз мæхæдæг схъомыл дæн Кæсæджы — Челæхсаты астæу. Хаджи-Пагойыл чи фæуæлахиз уа цæхх-кæрдзын, æмгар-æууæнкæй, ахæм нæй. Æз æй никауыл баивдзынæн, уый тыххæй æмæ мын у, мæ зæрдæ адджынæн кæй ссардта, уыцы лæг.

Чермен загъта:

— Куыд кæсын, Мæхæмæт, афтæмæй нын Хаджи-Паго æмбис æрдхорд рауади нæ дыууæйæн дæр! Арфæ дын кæнын, Мæхæмæт, зæрдиагæй æмæ амондджын уацхæссæг фæу не 'хсæн. Куы ма фенай Хаджи-Пагойы, саламтæ иу-ын зæгъ мæнæй. Æнхъæлмæ йын кæсдзынæн йæ хабармæ.

Уыцы ныхæстыл Мæхæмæт раздæхти Хъайсынтæм. Чермен та араст йæ фæндагыл.

Черменæн йæ зæрдæ бахъæлдзæг, йæ цæстытыл уадысты рæсугъд нывтæ. Цæвиттон, Хаджи-Паго йын ныфс бавæрдта Алиханы фервæзын кæнынæй æмæ ма хуыздæр цæмæй бахъæлдзæг уыдаид! Кæд йæ фæндаг уыди хæхтыл, нарæг кæмтты, фæзилæнты, уæддæр æм афтæ касти, цыма йе 'гас фæндаг авджын у. Йæ цæстытыл уади Госæгъайы мидбылты худт, цыма Хаджи-Паго чысыл Алиханимæ лæууыди Госæгъайы цур.

Ахæм рæсугъд хъуыдытæ йæ зæрдæйы гуырыдысты, æмæ йæм афтæ касти, цыма йæм зæронд зæппæдзтæ, æнусон хæхтæ фæлмæн худтысты.

Цæй æмæ ма фæзивæг кæнæм, фæзилæм Мæхæмæты 'рдæм дæр, цымæ уый та цы митæ кæны.

Мæхæмæт дæр къаддæр цины нæ уыди Черменæй. Æрмæст Чермены цин уыди рæсугъд, æнæтæригъæд. Мæхæмæты цин та — цъаммар, мæнгард, фыдбылыз, тæригъæдджын, фыдбоны уазал тымыгъ.

— Чермен, Чермен! — сдзуры уый йæхимидæг, — дæу фырцинæй расыг цы Хаджи-Пагойы ном кæны, уымæй дын мах дæ адзал ссардзыстæм!

Мæхæмæт сæмбæлди Хъайсыныл æмæ йын лæмбынæгæй радзырдта Черменимæ йæ фембæлды хабæрттæ.

Уæд Хъайсын сдзуры:

— Ныр нын фадат фæци Кæсæгмæ йæ асайынæн. Ацæудзыстæм уал нæхæдæг Кæсæгмæ, уым ын Хаджи-Пагоимæ цы хъуыддаг ис, уый бæлвырддæр базондзыстæм, стæй йын уый фæстæ ратдзыстæм дзабыртæ æмæ зæнгæйттæ дæр, цыма йæм Хаджи-Паго æрвиты, уыйау. Уыдон æй бауырнын кæндзысты.

Сæхи срæвдз кæнынц æмæ араст вæййынц Кæсæгмæ. Кæсæджы сæ мады 'рвадæлтæм сæ фæндтæ тыхджын фыцынц Чермены фесафыныл, фæлæ Чермен æмæ Хаджи-Пагойы 'хсæн цы хъуыддаг уыдис, уый бæлвырдæй нæ зыдтой, уымæн æмæ се 'намондæн Хаджи-Паго уыди балцы. Гъе, фæлæ уæддæр алыг кодтой цыма йын Хаджи-Паго æмгъуыд кæны æмæ йын амоны бынат сæ сæмбæлынæн Елхоты фале Гала-бæласы бын.

* * *

Чермен уыди йæ каисты хæдзары Баймæтатæм. Йæ нæртон зæрдæйы ахæм цины лæсæн рацыдис, æмæ йын дунейы къардиутæ дæр нал фаг кодтой. Афтæ дзуры Госæгъайæн:

— Уыныс, де 'фсымæры къухы æрмдзæф, ацы ехс сæгуыт-дзармæй йæхи конд у. Æркæс-ма йæм лыстæг, дæ хæрдгæ думæданæн дын бар уадзы? Ацы лæвар мыл куыд сæмбæлд, афтæ тагъд ныл Хаджи-Паго æмæ Алихан æмбæлдзысты. Хаджи-Пагойæ уæгъд ныхас никуы сирвæздзæн. Йæ зæрдæ кард у, цы нæ алыг кæндзæн, уымæ йæ ластæ дæр нæ кæны. Куы йæ сласы, уæд та йæ æнæ алыггæнгæ тъыстæ нæ кæны йæ кæрддзæмы. Мæхæмæт Кæсæджы ис æмæ нын дзы исты хабар хæсдзæн уый дæр. Кæд Мæхæмæт ме знæгтæй у, уæддæр Хаджи-Пагойы зонгæ кæй у, уый тыххæй йыл æууæндын.

Уæд Госæгъа афтæ фæзæгъы:

— Нæ зонын, нæ зонын цæмæн у, фæлæ мæ зæрдæ куыд-дæр тасы мидæг ис, Хаджи-Паго æмæ де 'хсæн Мæхæмæт кæй бацыд, уымæй. Зноны знаг абоны лымæнæн зын ссарæн у.

— Æмæ нæм цы знагдзинад хъуамæ дара Мæхæмæт? Давгæ куы никæмæй ницы кæнæм, рæстæй цæрæг адæм куы стæм, йæ хъыджы куы никуы бацыдыстæм? Нæ, уæлдай гуырысхотæ нал хъæуы. Æрбарухс и бон: хистæртæй мæ исчи ацæугæ куы фена, уæд фидиссаг кæнын.

Чермен Дæргъæвсы лæгъзы куы рацæйцыд, уæд Къæхтысæр хæрхæмбæлд фæци йæ хорз æмбал Бадзуаты Абырæгыл. Абырæг æй базыдта раздæр, хъæлдзæгхуызæй йæм сдзуры:

— Æтт, Баймæтаты буц сияхс, афтæмæй нæ фæцæудзынæ!

— О, Нарты Хæмыц! — фæхъæр кодта Чермен. — Кæм та мын уыдтæ?

Уыцы ныхæстимæ кæрæдзийы къуырццытæ кæнын байдыдтой сæ бæхтæй.

— Бестолы фырт, æз дæ каистæм цæуылнæ дæн? Цæй тарст сын кæныс хардзæй? Æви Госæгъайæн æвзаг бакæнынæй тæрсыс?

— Раст зæгъыс, Абырæг. Алцы дæр дыл æмбæлы зæгъын: æз зылын дæн дæ цуры.

Абырæг фемдзаст и Чермены бæхмæ:

— Чермен, ацы бæх дæм кæцæй æрæфтыд?

Чермен загъта:

— Радта мын æй ме 'рдхорд æфсымæр Хаджи-Паго, Абайханты саулохтæй у.

— Раст зæгъыс, Чермен, сыгъдæг саулохаг у: бирæгъфарс, зыгъар, цыбырастæу, къуыппных, зылдсæфтæг, хуыдзаст. Хайыр уæд, хайыр, стыр лæвар дын ракодта де 'фсымæр, фæлæ ма мæн дæр йемæ базонгæ кæн!

— Уымæн нын амал ис, Абырæг. А дыууæ боны йемæ хъуамæ сæмбæлæм, æмæ уæд Баймæтаты хæдзары нæ тæригъæдтæ ссыгъдæг кæндзыстæм, — загъта Чермен, йæхæдæг йæ дзыхыдзаг ныххудти.

— Цæй, уæдæ, Чермен, бахæрынæй банхъæлмæ кæсын хуыздæрæн фод. Æцæг-иу мын мæ цæстытæ æнхъæлмæ кæсынæй ма ныуурс кæн.

— Бирæ рæстæг дæ нæ бауадздзынæн æнхъæлмæ кæсын. Хаджи-Паго, Абырæг æмæ Чермен Баймæтаты хæдзары рæхджы

дæтдзысты кæрæдзимæ нузæнтæ.

— Дæ дзыхы æхсырфæмбал, Чермен! Æцæг æрцæуæд уыцы амонджын сахат! — загъта Абырæг.

— Хаджи-Паго мæм æрвиты, чи зоны, цæуын куы бахъæуа Кæсæгмæ, мæхицæн æмбалæн уæд дæу нымайын.

— Цæттæ дæн, Чермен! Кæсæгмæ нæ — кæдæмдæриддæр. Æрмæст мæм хабар куыд уа раздæр.

Иучысыл ма аныхæстæ кодтой, стæй хæрзбонтæ загътой кæрæдзийæн. Чермен рараст Хъобанмæ, Абырæг та Дæргъæвсмæ.

Бирæ афонтæ нæ рацыди, афтæ, Чермен æнхъæлмæ цы хорз хабармæ касти, уый бафтыд йæ къухы: сæмбæлд Мæхæмæтыл. Мæхæмæт ныр зыдта, кæцы 'рдыгæй йæм бацæуын хъæуы, уый. Йæ зæрдæ йын æлхæдта æмæ йæ расыг кодта Хаджи-Пагойы номæй. Уый дзырдта:

— Ме ссыдыл цæуы æртæ боны, мæ хæс дын уыди дæ ныст-уан раздæр фехъусын кæнын, фæлæ дæ-иу афарстон æмæ уæхимæ нæ уыдтæ.

— Раст дын, куы загъон, Мæхæмæт, уæд де ссыдмæ тынг æнхъæлмæ кастæн. Кæд дын, чи зоны, бантысти Хаджи-Пагойы фенын. Дæ фенд мын, йæхи фендау, æхсызгон ваййы.

Мæхæмæт загъта:

— Ау, Чермен, æмæ æз Кæсæджы уæвгæйæ, кæмæ хъуамæ бацæуон Хаджи-Пагойæ раздæр? Раст йæ тæккæ хæдзары бад-тыстæм æмæ цыбыр, фæлæ адджын рæстæг арвыстам. Зæрди-аг саламтæ дын æрвыста æмæ куырда хатыр, æрæгмæ дыл кæй æмбæлы, уый тыххæй. Æртæ боны æмгъуыдмæ, зæгъы, бафæраз, стæй дæм зындзынæн. Фæлæ, зæгъы, цы нæ ваййы: чи зоны, уыцы æмгъуыдмæ мæнæн куы нæ бантыса, уæд бахъæудзæн дæхи сæмбæлын ардæм.

Уыцы ныхæстæ куы кодта Мæхæмæт, уæд лæмбынæг касти Чермены цæсгоммæ, цыма йын йæ зæрдæйы сусæгдзинæдтæ агуырдта, уыйау. Фæлæ Чермены цæсгоммыл ницы зынди, хæлар, æнæзæрдæхудт æмæ уарзондзинадæй уæлдай.

Чермен бафарста:

— Æппын дын ницы загъта нæ сæмбæлдæн бынаты тыххæй?

Мæхæмæт хъазгæ хуызæй сдзырдта:

— Чермен, уый ардыгæй бацамонын тынг зын у, фæлæ кæд йæхæдæг фæзынид уæдмæ. Кæд æмæ нæ фæзына, уæд мæхæдæг нæ фæзивæг кæндзынæн дæу уырдам ныххæццæ кæнынмæ.

Уыцы ныхасы фæстæ дисхуызæй Мæхæмæт дзуры:

— О, хæдæгай, Чермен, чысыл ма бахъæуа, мæ амынæт мæ ферох уа! — йæхæдæг йæ фæсарцæй райсы зæнгæйттæ дзабыртимæ æмæ йæм сæ дæтты. — Мæнæ мæм адон радта, зæгъгæ, йæ каистæм куы цæуа, уæд-иу сæ скæнæд.

Чермен йæ лæвар куы райста, уæд æфсæрм дæр æмæ цин дæр йæ зæрдæйы ссыгъдысты. Мæхæмæты 'рдæм ма йæм æнæууæнкдзинадæй цыдæриддæр уыди, уыдон, уæрм зæххæй куы айдзаг кæнай, уыйау алæгъз сты. Чермены зæрдæ куыддæр тæригъæды 'рдæм фæзылд Мæхæмæтмæ. Кастис æм уыцы сахат раст бынтон æнæтæригъæд адæймаг. Иттæг зæрдиагæй йын йæ къух райсы æмæ йæм хæлархуызæй дзуры:

— Арфæ дын кæнын, Мæхæмæт, мæн тыххæй дæхицæн кæй базынтæ кодтай, уый тыххæй. Æз дæр дын дæ дзæбæхтæ мæ уæлæ нæ ныуадздзынæн.

Æмæ рахæрзбон кодтой кæрæдзийæн.

Чермен æнхъæлмæ кæсын байдыдта Хаджи-Пагомæ. Афтæ тынг æнхъæлмæ каст, æмæ йæм бон мæй зынди, æхсæв та афæдз. Кæд цыфæнды даргъ уыдысты 'ртæ боны, уæддæр ахицæн сты, фæлæ никуыцæй зынди Хаджи-Паго.

Чермен ныффæнд кодта, мæхи цæуын хъæуы, зæгъгæ. «Исты гæнæн æмæ йын амал куы уыдаид Хаджи-Пагойæн, уæд уый йе 'мгъуыд нæ фæсайдтаид. Цы чындæуа ныр? Абырæгимæ цæуин, æмæ бæлвырд нæ зонын, кæдæм цæугæ у, уый. Мæхæмæтимæ цæуин, æмæ Хаджи-Паго Алиханы куы рахæсса, уæд Мæхæмæты мады 'рвадæлтæм исчи комдзог куы фæуа!»

Мæхæмæтæн дæр йæ зæрдæ æнцад кæм уыди, абæрæг та кодта йæ нывонды:

— Чермен, цæй цы хабар и не 'фсымæрæй?

— Æвæццæгæн, мæхи цæуын бахъæудзæн, — загъта Чермен.

— Æмæ цы зивæг кæнæм, — бадис кодта Мæхæмæт, — кæд æппын æмæ дзы иу бæхрæгъау дæр нæ разæй фæкæниккам.

— Бæхрæгъау нæ, — загъта Чермен, — фæлæ уыцы æнамонд лæппуйы тыххæй, æвæццæгæн, цæуын бахъæудзæни...

* * *

Чермены сæрмæ мигътæ æмбырд кæнын байдыдтой. Растын Мæхæмæт æмæ Хъайсын цы фæндаг сныв кодтой, ууыл ныллæууыд. Афтæ фæзæгъы йæхицæн:

«Цæй, цы ма хъыгдарон Абырæджы дæр? Хаджи-Пагойæн бæлвырд йæ амынд бынат куы зонин, уæд Мæхæмæты дæр ныууадзин. Фæлæ йæ нæ зонин, æмæ цæуын хъæуы Мæхæмæтимæ. Ахсæв мæ балц фæрæвдз кæндзынæн æмæ ныууайдзынæн Мæхæмæтимæ. Райсом искуы бонасадæн скæндзынæн, Мæхæмæт та мын Хаджи-Пагомæ хабар фæкæндзæн».

Мæхæмæтæн лæгстæ нæ бахъуыд: Хуыцауæй цы курдиат агуырда, уый æнцонæй йæ къухы æфтыди. Сæхи цæттæ кодтой, цæмæй араст уой сæ фæндагыл.

Госæгъайы зæрдæйы бацыди цыдæр æнахуыр тас:

— Стыр диссаг, — загъта уый Черменæн, — мæ зæрдæйы цæмæн ахæм тас бацыди? Афтæ мæм кæсы, цыма æнамонд хабар фехъусдзынæн. Мæхæмæты кой мæ зæрдæйыл калмау тыхсы. Цы нæ ауайы мæ цæстытыл? Исчи тагъд-тагъд куы æрбацæуы нæ рæзты, уæддæр тæрсгæ фæкæнын. Цы хабар у, нæ зонин... Хуыцау æй хуыздæрæн фæкæнæд...

* * *

Араст сты сæ фæндагыл Черменитæ. Дзæвгар куы фæцыдысты, уæд Мæхæмæт ехсы хъæдæй бацамыдта Черменæн дардмæ Галайы бæлас. Бæласмæ хæстæгдæр куы бахæццæ сты, уæд Мæхæмæт дзуры:

— Цæй, Чермен, мæнæ ацы къуылдымы нæ бæхтæ суадзæм æмæ ахизой. Нæхæдæг та уынаффæ бакæнæм, цы нын кæнгæ у, ууыл.

Чермен уæлдай нал загъта æмæ сæхи æрфистæг кодтой, сæ бæхтыл сæвæрдтой сахсæнтæ. Иучысыл куы афæстиат сты, уæд Чермен йæ къух Мæхæмæты уæхскыл æрæвæрдта æмæ афтæ зæгъы, Мæхæмæты цæсгоммæ кæстгæйæ:

— Мæхæмæт, æз ам баззайдзынæн, ды ацу æмæ фæхабар кæн Хаджи-Пагомæ. Фервæзын кæнынмæ, зæгъ, кæй хъавыдтæ, уый ардæм ракæн. Æрмæст дæ уый курын, Мæхæмæт, æмæ не 'рцыд Астемыратай куыд ничи зона. Хæрам мæм сты æмæ мæ семæ фембæлын нæ фæнды.

— Уый тыххæй гуырысхо ма кæн, — загъта Мæхæмæт. — Æз цæуын æмæ дыл Хаджи-Пагоимæ æмбæлдзынæн тагъд. Æмæ ацыди.

Чермен иунæгæй куы аздади, уæд кæстытæ кодта, Мæхæмæт æй кæдæм æркодта, уыцы хъæдмæ, æмæ афтæ сдзуры йæхинымæр:

«Уæ, мæ тæригъæд уа Хаджи-Пагойы, цымæ дзы амæй лæгъздæр бынат никуы ссардта! Йæ тæккæ бирæгъбадæнтæм ын куы бахъавыди. Диссаг, цымæ, цæмæн равзæрстаид ахæм тар хъæд?..»

Цалынмæ Чермен хъуыдытæ кодта, уæдмæ Мæхæмæт сæмбæлди Астемыратæм. Мæхæмæты сæмбæлд Астемыраты бахъæлдзæг кодта. Чермены æнамондæн уыдысты æмбырд, Хъайсын сæ астæу уыдис, афтæмæй Мæхæмæт хъæлдзæгхуызæй радзурь, Чермены куыд æрсайдта, уый. Хъайсын загъта:

— Æтт, Астемыратæ, саг фæрæтмæ æрцыди!

Мæхæмæтæн бауынаффæ кæнынц афтæ:

— Ацу æмæ йын зæгъ, Хаджи-Паго, дыл, зæгъ, æмбæлдзæни тагъд. Мах дæр цæуæм дæ фæстæ, æрхыты ссæудзыстæм, бæласы аууон æрбаддзыстæм æмæ, иучысыл куы афæстиат уай, уæд та-иу дæхи цæуæг скæн Хаджи-Пагомæ ракасыны æфсон, æмæ уæд дæхæдæг дæр нæхи 'рдыгæй фæуыдзынæ.

Иу къорд замантæ ма афæстиат, стæй рацыди Мæхæмæт. Уалынмæ Мæхæмæт Чермены цур æрбалæууыд хъæлдзæгхуызæй æмæ сдзурь:

— Чермен, амонд нæ рæвдауы! Хаджи-Пагойы ныййæфтон сæхимæ, цыдæр уазджытæ йæм уыди, æмæ йын бамбарын кодтон дæ хабар. Тынг æхсызгон ын уыди, мæхи дæр мын урæдта: æххæст, дам, уазджытæ ацæуой æмæ иумæ ацæудзыстæм, фæлæ æз нæ ныллæууыдтæн, мæ мады 'рвадæлтæй мæ исчи куы фена, уымæй тæрсгæйæ.

Чермен загъта:

— Хорз бакодтай, Мæхæмæт — хъахъхъæнын хорз у!

Уыцы рæстæджы сæ алыварс æртыхстысты Астемыратæ æмæ Хъайсын. Мæхæмæт ныхæстыл дардта Чермены. Иудзæвгар куы афæстиат сты, уæд Мæхæмæт æвишпайды сдзурь:

— Цæй æрæгмæ цæуы Хаджи-Паго? Тагъд æрбацæуинаг куы уыди! Цом-ма æмæ йæм акæсон, — йæхæдæг сыстад æмæ æрхырдам фæраст ис. Иудзæвгар куы ныууад æмæ куы фæаууон, уæд йæ бæх пыхсы абаста æмæ Хъайсыннытырдæм араст. Уыцы рæстæджы Чермен йæ бынатæй сыстад, æнцадгай араст бæласырдам. «Æнæ фенгæ мын нæй Хаджи-Пагойы бæрæггæнæн Галайы бæлас, — загъта Чермен æмæ бæласы цурмæ куы 'рцыд, уæд æм кæсы æдзынæгæй æмæ йæхинымæрдзурь: — Стæ-ма, акæсон йæ цъуппæй». Йæ топп систа æмæ йæ бæласы æнцой æрæвæры. Бæласмæ хæрдмæ куы скаст, уæд йæ фале, цыма пыхс фезмæлди, афтæ йæм фæзынди. Цымæ,

цы уа, зæгъгæ, дарддæр ныууад, йæ топп бæласы æнцой ныууадзгæйæ. Пыхсы йæм фæзынди лæг. Йæ топмæ куыд фæзылд, афтæ фыццаг гæрах сæмбæлд йæ зæнджы хæцъæфыл. Топп райсынмæ ма тындзыдта, фæлæ мæцкъортæ йæ къæхтыл стыхстысты æмæ рахаудта. Черменæн йæ фестад æмæ Мæхæмæтæн та топмæ йæ бауад сиу сты. Стайау йæхи фехста Чермен, Мæхæмæты къухтæй раскъæфта топп æмæ фæххæр кодта:

— Æтт, цъаммар тут! — йæхæдæг æй кардæй афтæ тынг æрриуыгъта, æмæ йæ сæр зæхмæ харбызы хуызæн атылди. Чермен йæхæдæг дæр ныццудыдта æмæ афæлдæхти. Фыццаг æй цы кæсгон лæг фехста, уый рацыд æргом, афтæ æнхæлдта, æмæ нал сыстдзæни. Фæлæ цалынмæ уый топп йæ агъудæй иста, уæдмæ йæм Чермен фæцарæхсти: нæмыг ын батыдта йæ риуыгуыдыр. Чермен йæхæдæг дæр стыр уæззау цæфтæ фæцис, йæ алыварс гæрæхтæ сбирæ сты. Зæхмæ куы æрхаудта Чермен, уæд æй иу кæсгон цæвынмæ хъавыди кардæй, фæлæ йæ Чермен æрцахста йæ фæдджийæ æмæ йæ афтæ тынг æрбалхъывта йæхимæ, æмæ сывæллонау æрбасхъиудта Чермены хъæбысмæ. Чермен ын ныххæцыд йæ хурхыл æмæ загъта:

— Æлгъаг у дæ цуры амæлын, фæлæ кæлмытæ æртæ къаддæр фæуыдзысты!..

* * *

Асыгъдæг ис топпы фæздæг. Ныссабыр ис æрдз. Чысыл кодта сæлфынæг, бæлæстæ дæр цыма æнкъард уыдысты æмæ цыма сæ уайдзæфы хай Галайы бæласæн кодтой.

Мард фесты Астемыраты Хамит æмæ Хату, мард фæци, ацы бæллæхтæ чи арæзта, уыцы Тлаттаты Мæхæмæт дæр. Уымæн уырдыджы йæ сæр афтæ дард атылди, æмæ йын æй аргæ дæр нал кодтой. Удæгасæй аирвæзти æрмæст Хъайсын.

— Зынаргъ нын рауадтæ, Агуыдзоны фырт, — загъта ма уый, — æфснайын хъæуы мæрдтæ, хæр дæр сын нæй кæнæн, ныгæнын сæ хъæуы сусæгæй. Ацы калмы уæртæ иу дзыхмæ аппарын хъæуы, уадз æмæ йæ рувæстæ бахæрой... Дисса! Фараст нæмыджы сæмбæлд йæ риуыл, уæддæр нæ марди!

Изæрдалынгты Астемыратæ аластой сæ мæрдтæ.

* * *

Хаджи-Паго бахæццæ Хъобанмæ, æрхызти Алиханимæ Чермены хæдзары раз. Бадзуайы-фырт Абырæг уыди Черментæм, йæ хæлдзæг ныхас æддæмæ хъæрæй хъуысти:

— Агуыдзон, уæдæ ма æз та Черменмæ куы æнхæлмæ кæсын ныр æртæ боны. Æхсызгон хъуыддæгтæ мын уыди кæмдæр, фæлæ уый тыххæй куы нал ацыдтæн, уæд уый кæдæм фæраст?

Агуыдзон загъта:

— Нæ зонын, дæ рын бахæрон, Абырæг, ам æм æмбисæхсæв чидæр æрбадзырдта. Йæ хъæлæс мæм Мæхæмæты хъæлæсы хуызæн фæкасти, æмæ ма мын афтæ загъта: «Иу кæсгон лæг нæм æрбацæуинаг у, æмæ æнæ мæн куы фæзына, уæд-иу æй ме ссыдмæ бауrom». Стæй ацыди.

Уыцы рæстæджы чидæр кærты дуар бахоста. Абырæг рудзынгæй ракаст æмæ сдзырдта:

— Агуыдзон, дæлæ иу æнахуыр уазæг! Дæ хæдзар афснай, чи зоны, мидæмæ куы цæуа! — йæхæдæг рауади уазæджы размæ.

Барæг бадти бæрзонд, хæрзхаст цъæх стъæлфæнтæ бæхыл. Йæ бæхыл бæрæг уыди, тых цыд кæй фæкодта, уый. Уазæг сдзуры æрдæгирон æвзагæй:

— Чермен ам нæй?

— Йæ хæдзар ам ис, йæхи дæр ын ссардзыстæм, — дзуапп радта Абырæг. Уазæг æрхызт бæхæй æмæ йæ нымæт куы раппæрста иуварс, уæд йæ фæсарцæй æргæпп ласта иу хъомыл лæппу. Уыцы уазæг уыди Хаджи-Паго, лæппу та — Алихан.

Хаджи-Паго æмæ Абырæг кæрæдзийæн сæхи бацамыдтой. Агуыдзон куы базыдта, Чермен алы бон цы Хаджи-Пагойы кой кæны, уый ис йæ цуры, уæд æй æцæг мады хъæбыс ныккодта:

— О, мæ зæрдæйы уидаг, мæ цæстырухс, æз дæ уындмæ куы бæллыдтæн, æз уымæй куы тарстæн, æнæ дæ фенгæ куы амæлон!

— Мæлгæ нæма, Агуыдзон, мæлгæ, — загъта Хаджи-Паго, — дæ дыууæ лæппуйы дын хъуамæ дæ фæллой бафидой. А дыууæ боны чындз хæсдзыстæм, мæ хъаймæты хо Госæгъайы. Чермен иуæй ме 'фсымæр у, иннæмæй та мæ сияхс у. Гъе, уæд дын дæ дыууæ лæппуйы дæ фæллад суадзын кæндзысты. Дæ бирæ зынтæн æрхæццæ сæ кæрон. Мæнæ уын уый та, — загъта Хаджи-Паго, Алиханмæ ацамонгæйæ, — Госæгъайы мадыфсымæр Алихан. Бирæ йыл фæтухи кодтой æмæ тыххæй бафтыди мæ къухы.

Агуыдзон æмæ Абырæг худгæ-кæугæ сæ хъæбысты кодтой Алиханы, стæй Агуыдзон ацыдис æмæ февнæлдта хæринаг кæнынмæ. Хаджи-Паго æмæ Абырæг иунæгæй куы аздадысты, уæд Абырæг афтæ фæзæгъы:

— Хаджи-Паго, махмæ ис иу æмбисонд: кæнæ Хетæг хъæдмæ, кæнæ та хъæд Хетæгмæ. Черменæй куырдтон, цæмæй мæ демæ базонгæ кодтаид, фæлæ мæм дæхæдæг фæтагъддæр дæ. Уыди нæм дæ кой, ныхас дæр бакодтам демæ дæ хойы хæдзары куыд æмæ кæд хъуамæ сæмбæлдаиккам, уый тыххæй.

Уæд Хаджи-Паго фæзæгъы:

— Амонджын ныхæстæ кодтат æмæ æцæг рауадысты. Фæлæ диссаг: æз æм æрвитгæ куы кодтон, тагъд дыл æмбæлдзынæн, зæгъгæ... Мах дæр ын, Абырæг, бафыддæрагæн кæндзыстæм. Кæд ахсæв нæ фæзына, уæд Баймæтатæм нæ бæхтæ базмæлын кæндзыстæм, уый ма нæм-иу уæд дуарæй бакæс-бакæс кæнæд.

Абырæг æмæ Хаджи-Паго кæрæдзийы зæрдæтæ тынг тагъд ссардтой, рагæй цыма зонгæтæ уыдысты, уыйау. Сæрдыгон æхсæв сыл тынг тагъд сбон. Фæлæ нæ зыны Чермен. Райсомæй аходæн куы бахордтой, уæд Хаджи-Паго дзуры Агуыдзон æмæ Абырæгмæ:

— Тынг мæ фæнды мæ хо Госæгъайы бабæрæг кæнын. Мæнæ йын йæ мады 'фсымæр Алиханы дæр радтиккам. Чермен куы æрбацæуа, уæд-иу æй рарвит Баймæтатæм. Мах дæр дзы нæ маст исæм, Агуыдзон. Уый æз æмæ Абырæгмæ нæ банхъæлмæ каст, мах дæр æм нæ кæсæм, — сæхæдæг хъæлдзæгæй ныхудтысты æмæ ацыдысты Баймæтатæм.

* * *

Хаджи-Паго хæцыди Алиханы къухыл, йæ цуры лæууыдысты Госæгъа, йæ мад, йæ фыд æмæ Абырæг.

Бирæ фæцинтæ кодтой Баймæтатæ дæр Алиханы фервæзыныл, — сæ хæдзар стыр хъæлдзæг сси. Уый фæстæ Госæгъа Хаджи-Пагойæн ракодта Чермены хабæрттæ: æртæ боны æмгъуыдмæ куыд ацыди, афоныл куыд нæ сæмбæлд æмæ куыд фæдзæхста, зæгъгæ, уæдмæ куы нæ сæмбæлон, уæд-иу мæ агурут. Госæгъа ноджы радзырдта, Мæхæмæтимæ кæй ацыд, уымæ гæсгæ йæм йæ зæрдæ тынг кæй æхсайы, уый.

Цы бамбарын хъуыди Хаджи-Пагойæн хъуыддаг? Уый æнцдаггай бадзуры Абырæгмæ:

— Цæугæ нын у! Фæлæ йæ хо ма фæтæрса, уый тыххæй йæхи хъæлдзæггомау дардта. Рацыдысты Баймæтаты хæдзарæй æмæ фæндагыл Абырæгæн загъта:

— Не 'фсымæр гуырысхо ран ис, Абырæг, мæ хо куыд радзырдта, афтæмæй. Мæ номæй йæ асайдæуыди. Æрзилын

ыл хъæуы, баххуыс ын хъæуы. Ды суай æмæ абæрæг кæн Мæхæмæты. Кæд уым уа, уæд ын зæгъ, æз æй агурын, зæгъгæ.

Абырæг тынг тагъд ссардта дзуапп:

— Мæхæмæт ам нæй, Кæсæджы ис. Хаджи-Паго байхъуысы æмæ æнкъардхуызæй радзурь:

— Абырæг, не 'фсымæр Чермен зындзинады ис. Госæгъа куыд зæгъы, афтæмæй сæ ацæуыны размæ Галайы бæласы кой кодтой: уый хорз бæлас нæу. Цæуын хъæуы йæ фæд-фæд, цы йыл цæуа, уый йыл кæсæджы къухæй цæудзæн, уыцы Галайы бæлас Астемыраты хъæуы сæрмæ ис. Цъаммар, налат адæм сты Мæхæмæты мадырвадæлтæ. Стæй диссаг уый у, ахæм тæссаг балцы куыд баууæндыди Мæхæмæтыл!

Бон уыди рæсугъд. Цъиутæ алы хъæлæстæй зарыдысты. Æрджынардджы дон æнæмæтæй, йæ уылæнтæй хъазгæ, размæ згъордта. Дзылаты мæсыг цыма йæ къухаууонæй дардмæ касты, уыйау лæууыдис æнцæд, æмæ йæ бынты фæцæйцыди дыууæ барæджы, сæ цæсгоммы бакаст уыди сагъæсæй дзаг. Уыдон-иу куы тагъд ацыдысты, куы та-иу фæлæууыдысты, æмæ-иу райдыдтой ныхæстæ кæнын, сæ ехсытæй цыма искамæ æртхирæн кодтой, уыйау. Куы та-иу фæндаджы иувæрсты азылдысты, цыма фæд агуырджы, уый хуызæн.

Уыдон сты Абырæг æмæ Хаджи-Паго, Чермены фæдагурджытæ. Сæ арæст у Галайы бæласырæм. Куыд æм хæстæгдæр кæнынц, афтæ сæ тас тынгдæр рæзы. Æрхæццæ сты уыцы ранмæ. Чермен æмæ Мæхæмæт сæ бæхтæ цы къуылдымыл суагътой, уырæм кæсынц æмæ дзы федтой уæрдонвæд. Хаджи-Паго бадис кодта:

— Цымæ, ацы уæрдонвæд ам цæмæн ис?

Бæхтæй æрхизынц, бæласы алыварс æрзилынц. Бæласы бын уыди ссæст, уæрдонвæд кæдæм бацыд, уым ссардтой туджы фæзгъæртæ. Иу дыууæ раны ма дзы уыди ноджыдæр тугвæдтæ, фæлæ дзы уырдыджы иу тугвæд Æрфæны фæдау тынг дардахааста, æмæ уый куы федтой, уæд сæ зæрдæ бынтон асасты:

— Цы 'рцыд не 'фсымæрыл, уый йыл ам æрцыд, — загъта Хаджи-Паго, — фæлæ диссаг сты ацы тугвæдтæ. Ам иу лæджы туг нæй, ам ма ноджыдæр фæци мæрдтæ, æгæр дæрдзæфтæ сты кæрæдзимæ, ницы дзы базонæн ис ам. Уæрдоны фæдыл ацæуæм.

Æмæ ацыдысты. Æмæ сæ æркодта раст Астемыраты уæлмæрдтæм. Бон баталынг, æмæ фылдæр базонын сæ къухы нал бафтыди.

Фæлæ талынджы дæр кодтой сæ хъуыддаг. Уыдон ссардтой Хомбадзары, Астемыраты кусæджы. Уый уыди мæрдтæ ласынмæ æмæ сын радзырдта, Чермен куыд фæмард ис æмæ йæ кæм ныууагътой.

— Ныр Астемыратæ афтæ æфсон кæнынц, — загъта Хомбадзар, — цыма стыр фурды был Биаслантимæ лæбурды уыдысты æмæ уым фæмард сты. Мæнæн бахæрын кодтой ард, макæмæн иу схæр кæн, зæгъгæ, фæлæ мæнгард уыдысты æмæ сыл ком-дзог куы фæуон уæд уый Хуыцаумæ дæр хъыг нæ фæкæсдзæн.

Хаджи-Паго æмæ Абырæгыл Хомбадзары ныхæстæм хъусгæйæ арв нæрыди, зæхх сыл зылди, мастæн нал уыди кæрон.

Хаджи-Паго афтæ бадзуры Абырæгмæ:

— Цы кæнæм, Абырæг, нæ зынаргъ æфсымæр нал ис а дунейы, бахордтой йæ тугдых бирæгътæ, йæ мард ын ингæгыл сæмбæлын кæнæм, сырды дзыхæй йын фервæзын кæнæм йæ мард, кæннод бынтондæр нæ фыдгулты фæндиаг фæуыдыстæм.

* * *

Хаджи-Пагойы æфсымæртæ рацыдысты фæдисы Чермены мард агурæг. Схæццæ сты Галайы бæласы цурмæ, ссардтой йæ. Чермен хуыссыд йæ иу фарсыл, йæ цæсгомыл нæ зынди нæдæр тас, нæдæр маст, йæ цæстæнгас уыди Галайы бæласырдаг, цыма уымæн уайдзæф кодта, уыйау. Хаджи-Паго Чермены марды йæ хъæбысы ныккæны æмæ нырдиаг кæны, йæ сæр хойгæ:

— Чермен, Чермен!.. Цæмæн мæ афтæ фыдæбойнаг фæкодтай? Цы зæрдæйæ ма ссæуон Агуыдзоны цурмæ? Мæрдтæм мын нæй фæндаг, ацы бæллæхтæ иууылдæр мæ номæй сты...

Абырæг сабыртæ кæны Хаджи-Пагойы:

— Кæуын æмæ ниуынаг ницуал ис раздахæн, фæлæ йын йæ мард сæмбæлын кæнын хъæуы Хъобаныл.

Срæвдз кодтой уæрдон æмæ рараст сты Хъобанмæ.

Астемыратæ кæд мæнгæй уырнын кодтой адæмы, зæгъгæ, не 'фсымæртæ лæбурды фæмард сты, уæддæр адæмæн сæ фылдæры нæ уырныдта. Хъайсын рараст ис Хъобанмæ, зæгъгæ, адæм цы дзурынц, уымæ байхъусон, Чермен мард фæци, цымæ, уый Хъобан зонынц, æви нæ. Æмæ йæ уæвгæ цæмæй зондзысты? Мæхæмæты йемæ рацæугæ куы ничи федта. Мæхи дардзынæн хъæлдзæг, цыма мыл æппындæр ницы 'рцыд, уыйау. Чермены та уæдмæ сырдатæ бахæрдзысты.

Хъайсын куыд загъта, афтæ йæхи дардта Хъобаны. Йæ бинонтæн дæр не схæр кодта, цы 'рцыди, уый.

* * *

Хаджи-Пагоитæ куыд хæстæгдæр кодтой Хъобанмæ, афтæ сыл адæм арæхдæр æмбæлдысты. Куы базыдтой, Чермен мард фæци, уый, уæд адæм бæзджын кæнын байдыдтой. Афтæ сбирæ сты, æмæ Хъобангомы цæугæ дæр нал кодтой. Сæ кæуын æмæ сæ ниуынай хæхтæ сæ бындзарæй рызтысты. Систой Чермены мард уæрдонæй æмæ йæ хастой сæ уæлныхты. Куы йæ æрæвæрдтой кæрты Агуыдзоны цур, уæд иргæвæг нал уыди адæмæн. Тег æмæ йыл Темырби ныддæлгом сты. Ус уæд, лæг уæд — нал лæвæрдтой кæрæдзийæн бар. Абырæг æмæ Хаджи-Паго сæ сæртæ хойгæ бацыдысты Агуыдзоны цурмæ:

— Уæ нæ цæсгом бахæрæм, нæ зæронд мад, куыд ма 'рбацыдыстæм дæ цурмæ!

Иурæстæджы фæхъус ваййынц адæм, æмæ уæд рацæуы йæ мад Агуыдзон. Разилы адæмырдæм æмæ афтæ фæзæгъы:

— Бахатыр мын кæнут, хорз адæм, Черменæн йæ фæстаг сахат у, æмæ йын мæ фæллой схæлар кæнон, — йæхæдæг æнцæдгай марды цур æрлæууыд. — Бирæ фæлмæн ныхæстæ мын фæкодтай, Чермен, бирæ зæрдæтæ мын февæрдтай, дæ фæллой дын бафиддзынæн, зæгъгæ. Фæлæ дын кæнын хъаст, уыцы хæс кæй нæ бафыстай æмæ кæй батагъд кодтай, уымæй. Фæлæ мады зæрдæ фæлмæн у. Давынмæ нæ уыдтæ, лæбурынмæ — иннæ ахæм. Хæсты лидзгæйæ мын нæ фæмард дæ, уымæн дæ фæтæн риу æвдисæн, — йедзаг у уый знаджы нæмгуытæй. Ды хæцыдтæ адæймаджы номыл, дæ сæр нывондæн æрхастай æфхæрдты сæрыл. Лæг уыдтæ æмæ лæджы мард акодтай. Рухсаг у! Хæлар дын уæд ме 'хсыры цыртт!..

Уыцы ныхæстæ кæнгæйæ йын æнцæдгай йæ къухмæ бавнæлдта æмæ ма загъта:

— Фæндараст, мæ зæрдæйы хох!..

Агуыдзоны зæрдæхалæн ныхæстæм хъусгæйæ хæхтæ æмæ хъæдтæ дæр æмнæрд кодтой. Систой марды кæртæй æмæ йæ ахастой ныгæнынмæ. Ныгæд æрцыди ададжы иу фарс фæтæны. Ныгæд куы фæци, уæд Тег æмæ Темырби йæ цыртыл ныттыхстысты æмæ сæ кæуынай хæхтæ арыдтой.

— Чермен! Æфхæрд цагъартæн уыдтæ сæ фыд. Мадау сæ

рæвдыдтай. Æрхастай сын дæхи нывондæн. Ды загътай, куы фæуин уæд та сæрибары тырысайы хъæд, мæ туг — æнæмбигæ тырыса. Хæрæм дын ард нæ зæрдæтæй, нæ цардæй уыцы тырысайы бын сæрибарыл хъæбатырæй кæндзыстæм тох! Дæ тугæй скæндзыстæм урс фæринк кæрдтæ. Не 'фсæндзтæй та сараздзыстæм хъримаг топпытæ! Нæхи нæ, фæлæ нæ сывæллæтты дæр æрхæсдзыстæм уыцы тырысайы бын нывондæн.

Уалынмæ æрбакодтой Госæгъайы. Уый тынг æфсæрмытæ-гæнгæ ингæны цур æрлæууыд æмæ æнцадгай фæзæгъы:

— Дунейыл дæр уыдтæн æз дæу, дзырд дын дæттын: дунейæ дæр ахицæн уыдзынæн нæ номæй!

Адæм гыццыл фæхъус вæййынц æмæ дзырды бар ракуры Хаджи-Паго. Хъайсын дæр лæууыд ингæнмæ хæстæг, æмæ йæ Хаджи-Паго куы ауыдта, уæд мæстæй скуыдта. Хаджи-Паго цыртмæ хæстæг балæууы æмæ райдайы дзурын:

— Хъобан, æз дæн кæсгон, мæ ном у Хаджи-Паго. Æз уыдтæн Чермены æрдхорд æфсымæр. Мæнæн ахæм адджын æфсымæр мады зæнæгæй дæр нал и. Чермены хуызæн дыккаг нæй нæдæр сымахмæ, нæдæр махмæ. Цымæ, цæмæн æрцыди мæрд? Чермен нæ уагъта адæймагæй фос кæнын, нæ уагъта адæймаджы фыд хæрын. Мæнæ адæм! Чермены асайдта Тлаттаты Мæхæмæт æмæ йæ амарын кодта Астемыраты бирæгътæн.

Уыцы ныхасимæ цæхгæр фæзины Хъайсынырдæм æмæ сдзуры:

— Уыцы бирæгътæй иу мæнæ ай у! — æмæ йын дамбаца йæ тæккæ дæндæгтыл ныццæвы.

— Уæ мæ зынаргъ æфсымæр, Чермен! Уыдон дæ амардтой сусæгæй, фæлæ дын æз Хъайсынæй дæ маст райстон адæмы 'хсæн, æргомæй!

Адæм афтæ мæсты уыдысты Хъайсынмæ, æмæ ма кæд йæ цæфæй фервæзтаид, уæддæр æй Тег, Темырби æмæ иннæтæ къабазгай ныккодтой. Тугæйдзаг фыды тымбыл сси, æппындæр дзы ницыуал уыди бæрæг, ныгæнгæ ма дзы цы бакодтаиккой, уый дæр дзы нал уыди.

Майрæмыхъойы цотыл бакодтой хъоды. Мырзабег дæр зæрондæй ссардта йæ ингæн.

Æз мæхæдæг, Чермены хабæрттæ дзурæг, цæрын Хъобаны, Быгътаты Мырзабеджы хæдзары.

ФÆЛЫВД АДÆМ

МАДÆЛОН ÆВЗАГ

Нæ дзырдтæ ‘мæ нæ фæндтимæ
Куыд и нæ фарнæн ахуыссæн?
Хуыцау дæр дзуры зæдтимæ
Ирон æвзагыл мах хуызæн.

О, диссæгтæ, уæд а зæххыл
Æгæр фæлывд цæмæн фестæм?
Цæмæн абадæм салд бæхыл?
Нæ дзырдтыл дур цæмæн фехсæм?

Нæ къонаты нæ сабитæм
Цæуылнæ дзурæм не ‘взагыл?
Кæдмæ быхсдзыстæм сау митæн?
Цæмæн æууæндæм не знагыл?

Нæ мадæлты æхсыримæ
Мах не ‘взаг хъуамæ сиу кæнæм.
Фæсидæм-ма кæрæдзимæ.
Йæ бон кæд цы уыд иунæгæн?

Нæ дзырдтæ ‘мæ нæ фæндтимæ
Куыд и нæ фарнæн ахуыссæн?
Хуыцау дæр дзуры зæдтимæ
Ирон æвзагыл мах хуызæн.

* * *

Мидбылхудт фæлмæн у тынг,
Цагъд къуымбилау раст,
Фæлæ æрфгуыты æлхынцъ
Райхалы æваст.

* * *

Хъæлдзæг у, тынг хъæлдзæг, Хъисы фырт.
Арвмæ йæ зарæг фæхъуысы.
Кусын кæм нæ хъæуы, ахæм куыст
Иубон ыссардта сæ уынджы.

* * *

Хиппæлой у цауд уд дæр: «Лæг дæн».
Ахæмтæй нæ зæхх кæны бæз-бæз.
Чи нæм худы авдæнæй фæлмæн,
Уый у 'рмæстдæр адæймаджы 'нгæс.

* * *

Фынджы уæлхъус кæд сидтытæ
Æрцыбыр кæнын нæу дæ бон,
Гъеуæд дын уыдон иу куывды
Дæхицæн скæндзысты кæрон.

НАНИТЫ Асиат

УДВÆЛЛАД

Радзырд

*Я вполне убежден в том,
что ни один народ в мире не одарен
какой-либо способностью
преимущественно перед другими.*

Г. Лессинг, немьцаг философ

Æртæ боны, къæртайæ калæгау, фæуарыд...
Уынгты азмæлæнтæ нал уыд... Бæстæ дон
фæстад...

Хетæг рабадт йæ сынтæджы. Рудзынг
бакодта. Уынгты цъиузмæлæг нæй, цыма
æдзæрæг бæстæ у... Арв — мигъбадт,
тар... Къæвда банцад.

— Бантыст ын. Цас дон фæкалдта нæ
арв!.. Уыцы уазал къæвдайы æртæхтæ мын
мæ зæрдæ ахъаззаг фæнадтой... Мæ цæст
донмæ бакæсын нал уарзы, — мæсты ту
акодта æддæмæ æмæ рудзынг фæстæмæ
ахгæдта.

— Куыд у, баба, цыдæр та дæ зæрдæ-
мæ нæ цæуы... — Къæсарæй æрбадзырд-
та Сæрмæт æмæ хъавгæ мидæмæ æрба-
хызт.

— Алæ, æмæ дзы зæрдæмæдзæуинагæй
цы ис? Ды йæ зоныс, æз къæвдабон кæй
нæ уарзын, — æнæбары сдзырдта Хетæг
æмæ фæстæмæ йæ сынтæгыл æрбадт...

— Цал хатты дын загътон, мацæуыл
тыхс... Гъеныр дæ къæвда дæр цы хыгга-
ры? Фадат дын фæцис, сбад æмæ баулаф.

— Хъарм къухы ныхæстæ ма кæн, Сæрмæт, æмæ мын ма мастыл цæхх ма зæр... Ныр æртæ боны бадын, уый мын фаг нæу?

— Омæ дын æз дæр уый куы дзурын... Баулæфыдтæ...

— Баулæфыдтæн? Æй, æз дын куыд амардтæн, гъе! Баулæфыдтæн нæ — бафæлладтæн... Æртæ боны хæдзары къуымты ма хъиутæ бахордтон...

— Нæ дæ ‘мбарын, баба. Бон-изæрмæ базары лæууынаы нæ бафæллайыс, фæлæ хæдзары бадынаы?

— Растæндæр афтæ! Ды нæ зоныс, базары лæууыныл чи сахуыр уа, уый низ. Цæйнафæлтау хæдзары бадон, фæлтау базары лæудзынаы, иу фæткъуыйы гага куына ауæй кæнон, уæддæр. Чи зоны, нæ дæ бауырна, фæлæ мæнмæ афтæ кæсы, цыма æз æндæр куыстæн нал сбæззин, цыма базары лæугæйæ райгуырдтæн, — лæгъстиаг цæстæнгасæй скаст хæрдмæ лæппумæ.

— Æз дæр дæ хатын, æнкъард æмæ дыл æрхæндæг сæ уæз æруагътой... Ацæттæ кæн дæхи æмæ дæ дæ уарзон базармæ ныддавон...

Хетæг, чысыл сывæллонау, бацин кодта...

— Цал асыччы ма дæм ис? Фæткъуытæ аласын бахъæудзæн?

— Ис дзы нырма, абоны фаг хъуамæ уой, стæй дæм уæд фæдзурдзынаы, — йæ дзаумæттæ кæнгæ-кæнын хъæлдзæгæй сдзырдта Хетæг.

Базары адæм — уæйгæнæгæй, æлхæнæгæй — дыууæрдæм, тыннывæндæгау, кæнынц. Уæйгæнджытæ сæ уæййæгтæ тæрхæджытыл æфснайынц, æлхæнджытæ та — фæрсынц, æвзарынц...

Хетæгæн Сæрмæт йæ фæткъуыты асыччытæ йæ фарсмæ кæрæдзиуыл æрцамадта æмæ ма йын тæрæзтæ дæр рахаста:

— Дæ бон — дæ бар... Зæронд усы загъдау, базары амонд дæ уæд... Уæй кæн æмæ лæуу, иугæр дын афтæ æнцондæр у, уæд...

Фæлæ Хетæг кæдæмдæр дзæгъæлгаст фæци, йæ бынаты сагъдауæй аздад, цыма лæппуы ныхæстæ нæдæр фехъуыста...

— Баба, дæумæ дзурын, дæумæ, зæгъын...

— Лæппу, Сæрмæт! Диссæгтæ, диссæгтæ! Бакæс-ма, бакæс, дæ магуыр мады халдих рацæуы... Хуыцау, мацы мын кæн, цæрмыстыгъд æй бакодта, — хъæлдзæгæй сдзырдта Хетæг. — Диссагыл дис дæр ничиуал кæны...

— Кæм, кæ? — Сæрмæтæн дæр йæ цæстытæ адзæгъæл сты, йæ фыд ын чердæм ацамыдта, уыцырдæм.

— Уæртæ дыргъуæйгæнджыты ‘рдыгæй цы дыууæ сылгоймаджы рацæуы... Ёрвгъуыз æдгуыркъабайы... Дæ мæгуыр мады халдих нæу?

— Диссаджы лæг дæ, баба, ды дæр... Мæ мады халдихтæ иууылдæр дæ размæ куыд фæвæййынц... Кæнæ цас сты, цас?

— Ёмбисонд нæ зоныс? Хуызæнæй-хуызæнмæ, дам, лæг амардæуыд. Уый нысан кæны, æмæ æмхуызон адæймæгтæ æцæг ис æмæ цъус нæ, фæлæ бирæ...

— Ауал азы... Ёрмæстдæр уыныс дæ алыварс мæ мæгуыр мады халдихты... Дæ былалгъыл бады йæ ном... Ферох æй кæнай, уый тыххæй дын сыджыт дæр ницы бафæрæзта... Афтамæй та æмбисонд у, рæстæг, дам, хос кæны... Уæд дæуæн... — уæрмæйдзурагау райхъуыст Сæрмæты æнкъард хъæлæс.

— Рæстæг мын хос нæ кæны, — фенкъард Хетæг, — уый зæгъдзæн, йæ риуы зæрдæ кæмæн нæй, ахæм. Рæстæг æгъатыр у, уый зæгъ. Сындзджын къутæрау, адæймаджы йæ царды даргъ æви цыбыр фæндагыл бындзыггай ныттоны, фæлæ арф, зæрдæмæ нывнала æмæ дзы уæззау масты дзæкъул сæлваса, цæмæй мæстджын лæг сулæфа, уый йæ бон нæу æмæ никуыдæр бауыдзæн. Уымæ гæсгæ дæ мæгуыр мад мæ цæстыты раз лæудзæн æмæ йæ ном та мæ былалгъыл баддзæн амæлæты бонмæ.

Сæрмæт дæр зæгъгæ иу кодта, фæлæ уыцы дыууæ сылгоймагæй йæ цæстытæ нал иста...

Уыдон цæуылдæр зæрдиагæй ныхасгæнгæ, сæ рæзты дæлæмæ аивгъуыдтой...

Фыд æмæ фырт сæ фæстæ къулбæрзæйтæй кæсгæйæ баззæдысты.

— Сæрмæт, мæ фырт, ды ныр лæг дæ æмæ алцыдæр æмбарыс, — æрæджиау сфæрæзта Хетæг кæуынхъæлæсæй. — Хъысмæт æгъатыр у... Зæрыбонмæ нæ кæмæ цы кæсы, уымæн развæлгъау ничи ницы фæзаны... Ёрмæст æз бамбæрстон иу хъуыддаг: дуг у адæймагæн йæ аразæг дæр æмæ йæ сафæг дæр.

Цæй тæлтæг æмæ базырджын удыхицау усгур лæппу уыдтæн, уымæ сыгъдæгзæрдæ æмæ сывæллонау æнæхин. Мæхицæн цы цардвæндаг ныв кодтон, ууыл цæст не ‘ххæссыд, цæст!.. Ёнæкæрон даргъ æмæ дидинвæлыст... Фæлæ йыл змæст æмæ хæццæ дуджы цъыфæйдзаг цалх атылд... Ныссæста мын

æнæвгъау мæ цардвæндаджы хурмæхудæг æмæ хурмæрттивæг дидинджыты, сæвдылдта сæ цъыфимæ... Æмæ мæнæй та — зæххыл фæллой кæнын æмæ уарзынæн гуыр, зæдæнгæс адæймагæй та — лæгмар сарæзта... Кæд абоны онг дæр уыцы æнæхин æмæ сыгъдæг зæрдæ мæ мидæг ис, уæддæр. Мæ иу цонгæй ме ‘ннæ цонджы йæ рæбыныл ныллыг кодтон...

Æмæ мыл афтæмæй ныр ауал азы æнæбары хур кæсы, кæд мæ не ‘ндавы, уæддæр...

Уæддæр иу боны хорз у, æмæ уыцы тæригъæдджын лæгхор уæлауыл ис, æндæра уæд аскъуыдаид, гъе, мæ зæрдæ... Йæ рæстæджы дæу тыххæй мæ удыл дæндагæй ныххæцыдтæн... Дыккаг хатт ма дæ куы фенамонд кодтаин, уæд уый мæхицæн нæ ныббарстайн мæрдтыбæсты дæр æмæ фæлтау мæ мастыл дур ныффæлдæхтон... Фæлæ зæгъгæ, уый базыдтон, æмæ уый ныккуыдз, уæд... Уый нал схæссин...

— Алæ, баба! Æмæ ма йын мардæй та цæмæй тæрсыс? — дард кæдæмдæр кæсгæйæ, сдзырдта Сæрмæт.

— Тæрсын, тæрсын. Хъуыддаг дæр уый мидæг ис. Уый йæм дæлзæххы дæр айгæрддзæн фæндаг. Уыдонæн сæ мардыл дæр нæй æууæнк. Уымæй йын тæрсын, гъе, æндæра æз уый афонмæ удæгасæй ауагътаин? Уырысы нæ, фæсарæнты дæр æй ссардтаин... Уырыссаг скъола йын бабæззыд... Æндæра ныр кæм æмбæхстаид йæ тæригъæдджын сæр... Фæлæ... Уымæ гæсгæ æхсæвæй-бонæй курын Хуыцауæй, цæмæй мæрдтæм æз йæ разæй фæуон. Уæд ын мæ цуры никæмæйуал ницы тас у, стæй мæм-иу рацæуæд... Æз ын уæд уым, мæрдтыбæсты дæр, бæргæ бацæмонин, куыд хъæуы искæй сæр нæмын... Не ‘ртæйы тæригъæд ын Хуыцау ма ныббарæд! — скалдта йæ маст Хетæг, къæхтыбынæй суынаргъыдта æмæ æнæбонæй йæхи бандоныл æруагъта.

— Ацыдтæн... — æрæджиау æнкъардæй сдзырдта лæппу. — Бакус, баба, дæхи мауал æфхæр. Мæ мады халдихтæ чи сты, уыдон та бирæ фæцæрæнт... Махæн сæ цы пайда ис, уымæй мæ магуыр мад нал райгас уыдзæн... ноджы ма нæ зæрдæтæ фæриссынц... — æмæ сабыр къахдзæфтæй йæ хæдтулгæмæ бацыд, йæ дуар ын бакодта... Разылд фæстæмæ æмæ йæ фыдмæ йæ цæст фæныкъуылдта...

Хетæг дæр æм йæ сæр батылдта, йæ мидбылты йæм æнæбары бахудт... Фæлæ кæм бадт, уым удæгас цырт фестад, цыма

йæ туг æгасæйдæр алæдæрст, ныууазал, йæ уæнгтæ йæ коммæ нал кастысты... Æмæ та йæ зæрдæйы ком феуæгъд...

* * *

...Ивгъуыд бонтæ мысын, лæгæн циндзинад куыд хæссы, маст дæр афтæ.

Уыцы бон Фæзыхъæуы цæрджытæ стырæй-чысылæй тындзыдтой клубмæ, цæмæй та исты ног хабæрттæм байхъусой... Ууыл ма лæууыд ацы фæстаг рæстæджыты сæ зæрдæ...

Цалынмæ æмбырд райдыдтаид, уæдмæ уал чи цы фехъуыста, уыдæттыл къордтæ-къордтæй уынаффæ кодтой. Сæхицæн ныфсытæ æвæрдтой. Диссаг сты ирон адæм. Нæхицæн ныфс кæмæй æмæ цæмæй нæ авæрдзыстæм... Афтæмæй та нæ арæх нæ фын фæсайы...

Уалынмæ фæзындысты астæуккаг скъолайы директор Мамытаты Хетæг, хъæусоветы сæрдар Биганаты Барсæг, колхозы сæрдар Чъовелидзе Гиа, скъолайы историйы ахуыргæнæг Хохаты Мырзæ, иннæ ахуыргæнджытæ — Куыдзеты Залдуз (директоры 'мкбай), Нарыкъаты Залдуз æмæ Лолоты Минæт.

Райдыдта æмбырд. Хетæг сыстад, адæмыл йæ цæст ахаста... Сæ тыхст цæстæмттæм кæсгæйæ, йæ зæрдæ йæ риуы ссыгъд. Йæ зæрдæ, сылгоймагау, ауынгæг, йе 'фсæртæ ныууадысты...

Адæм ныссабыр сты. Цыбæлæй æнхъæлмæ кæсынц, Хетæг цы зæгъдзæн, уымæ.

— Хорз адæм! — æрæджиау сфæрæзта Хетæг æмæ фæлмæн, æнкъард хъæлæсæй райдыдта дзурын: — Мæхи æмбарынхъом куы фæдæн, уæдæй фæстæмæ мæ фыд Матæ æмæ Гиайы фыд Сандра, мæрдты рухсы бадæд, архайдтой Фæзыхъæу æмæ Цъинубанийы цæрджыты кæрæдзимæ баввахс кæныныл. Уыцы хабарæн уæхæдæг иууыл хуыздæр æвдисæнтæ стут. Æвæццæгæн, уыдон та сæ фыдты традици дарддæр кодтаиккой, дзырд дæр ыл нæй... Баба мæнæ ам бады, мæнг ныхас нæ кæнын... Зыдтой адæмимæ дзурын, уыдоны бамбарын, сæрбахъуыды рæстæджы сæ тыхст чи уыд, уый фарсмæ балæууын.

Искæй исты сæр бахъуыд — зыв-зыв, æмæ Матемæ кæнæ Сандрама. Мæ фыд уæд куыста хъæусоветы сæрдарæй. Мæ фыды фæндæй, иугæр чысыл колхозтæ куы баиу кодтой, уæд сæрдарæй равзæрстой Сандрайы, æмæ дзы цæсгомджынæй фæкуыста йæ амæлæты бонмæ... Æмæ нæ фæрæдыд мæ фыд... Дыууæ лæджы

афтæ бакодтой, æмæ дыууæ хъæуы цæрджытæ иу бинонтау цардысты... Сандра хионы зæрдæ дардта ирæттæй алкаемæдæр, барджын уыд алкаей хæдзары дæр... Афтæ йæ уарзтой, æмæ сæ кæй цæсты бахаудаид, уый йæ нæ раппæрстаид...

Нæ хъæуы Сандрайы фæрцы райдыдтой хъæдур хъуырауы фыцын... Сæ хъæумæ Ныгуылæн Гуырдыстонæй ластой æлыгæй хъуыраутæ æмæ дурынтæ... Хъуырауы фых хъæдурæн та æмбал нæй.

Æмæ советон рæстæджы хъæуты цы гæнæн уыд, уыцы уавæртæ сарæзтой сæ адæмæн... Хъæстаг ницæмæй уыдысты.

Сæ ныййарджытæй фæстæ нæ фæлаууыдысты нæ дыууæ хъæуы фæсивæд дæр. Гуырдызаг дæ, ирон дæ — ууыл дзырд нукуы цыд. Сæ цин, сæ хъыджы — кæддæриддæр уыдысты æмвынг, æмхуынд. Нæ зæрдæты фæндиаг цыдысты нæ царды хъуыддæгтæ...

Фæлæ ацы рацарæзты дуг... Бæстæ сызмæста... Уæлдай змæнты ныййарджытæй гуырды. Советон Цæдисы иумæйаг æфтауцдонæй иннæ æфсымæрон республикæтæй уæлдай цы стыр хай истой, уый сын фаг нал уыд... Æмæ æрымысыдысты хицæнæй, сæрибар паддзахадæй цæрын...

Иугæр Цæдис куы фехæлд, уæд уынгæджы фæсты Хуссар Ирыстоны адæм... Растадысты нæ ныхмæ... Цынæ хъылма фыссынц æмæ дзурынц нæ ныхмæ, цынæ азым нæм хæссынц... Цыдæр уæлдæфæй фæхъæстæ сты гуырды, æндæрхуызон æмбарæн ын нæй... Уымæ гæсгæ мах дæр нæ адæмæн хъуамæ дзурæм, цы нæ аразын хъæуы дарддæр, цæмæй бахъуаджы рæстæджы сæхи сæрыл рахацынхъом уой.

Мæнæ мæм ныр дæр ис нæ газеты фæстаг номыр, нæ облæсты хуыздæр журналисттæй сæ иу дзы Гæгойты Сосланы уац, æмæ йæ, зæгъын, бакæсон:

«Бинонтæ дæр, сыхæгтæ дæр æмæ æппæт адæмтæ дæр кæрæдзи куы уарзой, уæд уымæй хуыздæр ницы ис, уымæн æмæ фыдæхдзинад иу адæймагæн дæр хорзæй нукуы ницы æрхаста. Иууыл æвзæрдæр та у, æрмæст дæхи куы уарзай, дæхицæй хуыздæр куы никайы хонай. Гуырдызый æз тынг хорз зонын. Уыдонæй хинайдзагдæр, æнхæлцаудæр æмæ хиæппæлойдæр нæй. Се ‘ппæлойдзинады тыххæй æрхæсдзынæн æрмæстдæр иу цæвиттон. Вахтанг Горгасалы хонынц сæ историйы иууыл стырдæр паддзах. Цард IV-æм æнусы, амард 502-æм азы. Йæ историк дзы афтæ зæгъы: «Горгасал Мцхетайы иу саргъджын бæх йе ‘ккой скодта æмæ йæ Мцхетайы уæлейæ иу бæрзонд æфцæгмæ

схаста». Уый гæнæн ис æви нæ? Нæй! Ау, уыцы бæх тæрхъус уыд? Стæй уыцы стыр паддзахæн æндæр ницы куыст уыд, æмæ бæхты рахæсс-бахæсс кодтаид? Вахтанджы тыххæй бирæ цыдæртæ бакастæн, федтон ын йæ ныв дæр æмæ нывы у судзаггаджы марды хуызæн. Ирон нуарджынгуыр д мыййаг куына уыд? — сæ бæрзонд дæр, сæ тых дæр æмæ сæ рæсугъддзинад дæр планетæйы кæмæн ныхъхъæр æмæ æнæхъæн дуне æмриздæджы кæмæй рызтысты. Уый дын се ‘ппæлойы тыххæй.

Гуырдзы чи сты, уымæн дзуапп ратдзынæн Абайты Вассойы ныхæстæй: «Х-æм æнусы онг кæд искуы уыдис гуырдзиаг æвзагыл дзурæг «паддзахад», уæддæр ын ницы политикон тых æмæ нысаниуæг уыд, æгæрыстæмæй, Фæскавказы масштабы дæр, уымæн, æмæ-иу куы кæй амæддаг бацис, куы кæй... Æрмæст Дзуархæсджыты стæрты фæрцы Ныгуылæн бæстæты зындгонд ссис «Картлис Цховреба», кæцы йæ райдианæй дзаг уыд хæццæмæццæ хъулон-мулон фантастикæ æмæ реалон цаутæй. Фæлæ диссаг уый у, æмæ сæ паддзахтæй иуæн дæр нæй гуырдзиаг ном. Нæмттæ иууылдæр сын сты ирайнаг». Уый уын «стыр» Гуырдзыстоны стырдынад!

Гуырдзы мах ницæуыл нымайынц, бырæттæ, дам, сты... Уый худæг у! Мах цур уыдон ничи уыдысты. Ацы хъуыды дæр бафидар кæнæм византийаг историк Константин Профиро́родныйы ныхæстæй: «В то время, как остальных кавказских династий, именно иверы, албанцы, абазги и еще семь других племен получают приказ, один только царь Алании удостоен признания самостоятельным государем дружественной державы, которого император называет «своим духовным чадом». Император мах нымадта «своим духовным чадом»!

Гуырдзы афтæ æнхъæлынц, мах нæ истори нæ зонæм. Гуырдзиагтæ историйы картæйы зынынц Ивери æмæ Картлийы номæй, мах та — скифтæ, сарматтæ, язигтæ, роксалантæ, сирактæ, аорстæ, асстæ, алантæ æмæ афтæ дарддæр.

Уыдонæн-иу бæрæг рæстæджыты сæ зæххытæ уыдысты Гуырдзыстоны абоны зæххытæй стырдæр. Æмæ ныр уыдон мах хъавынц цъылыны бырынкъæй асарфын...

Нæ дзурдзынæн Гуырдзыстоны историйыл. Уый хицæн темæ у. Фæлæ зæгъдзынæн, царæнбонты нæм цы цæстæй кæсынц, уый тыххæй махи хъустæй цы фехъуыстон æмæ махи цæстæй цы федтон, ахæм факттæ.

Стыр Фыдыбæстæйон хæсты рæстæджы чысыл уыдтæн, фæлæ уæддæр цыдæртæ æмбæрстон. Тынг хорз хатыдтæн, адæмыл цыдæр стыр уæз кæй æрцыд, уый. Нæ хъæуы иу хæстхъом нæлгоймаг дæр нал баззад. Бынтон зæронд лæгты куына ныймайæм, уæд ма нæ хъæуы иууыл хистæр лæппу чи уыд, ууыл цыд фынддæс азы. Иннæ хæстхъом фæсивæд иууылдæр ацыдысты хæстмæ. Баззад ма дзы иу лæг, Симон, зæгъгæ. Уый æфсадмæ нæ акодтой, йе ‘нæниздзинад цудыд кæй уыд, уымæ гæсгæ. Нæ адæм тыхстысты, кæй зæгъын æй хъæуы. Холлаг хъуыд, куыд колхозы фосы, афтæ цæрджыты хисæрмагонд фосæн дæр. Сылгоймаг хос куыд хъуамæ карстайд, кæнæ куыд хъуамæ амадтаид цъынатæ? Хъуыддаг афтæ рауад, æмæ сылгоймагтæ Симоны хос ссивынæй ссæрибар кодтой æмæ уый дæр цъынайы хъилтæ сагъта æмæ дзы бынхостæ æвæрдта.

Уымæй дарддæр нæ колхозы сæрдар тынг фæрог кодта колхозонты къух. Уый уыд ацæргæ, фæлæ тынг зондджын æмæ адæмыл аудыдта, æмбæрста сын сæ уавæр. Нæ сыхаг гуырдызы хъæутæй-иу æрбахуыдта хосгæрдджыты. Уыдон хос карстой æрдæгыл. Фыццаг хатт сæ куы федтон, уæд дисы бахаудтæн: махмæ иу хосдзау дæр куынауал баззад, уæд адон кæцæй æрцыдысты? Кæм сæ бамбæхстæуыд?

Куыд рабæрæг, уымæ гæсгæ, гуырдзы сæхицæй æфсадмæ бирæ не ‘рвыстой. Сæхи бæсты хæстмæ ‘рвыстой иннæ адæмхæттыты, иууыл фылдæр — ирæтты.

Ацы гуырдзиагтæм мæсты кодтой нæ зæронд лæгтæ: уыдон сæхицæн стырдæр цъынатæ кæй амадтой, уый тыххæй, фæлæ сæ сæрдар дзурын нæ уагъта, ома нæм уæд иннæ аз нал фæкæсдысты æмæ нæ хъуыддæгтæ ныкъкъуылымпы уыдзысты. Гуырдзызы хиндзинад фыццаг хатт базыдтон ацы хосдзæутты хъуыддæгтæй.

Кæнæ 1944 аз. Уыцы аз Хуссар Ирыстоны историйы баззад нацийы культурон геноциды райдиан азæй. Гуырдзы уæды Хуссар Ирыстоны автономон областы скъолаты рацарæзтой гуырдзиаг æвзагмæ. Скъолаты фыццаг къласæй куы райдайай æндæр æвзагыл, уæд ма исты бамбардзына, фæлæ 6-æм, 7-æм, 9-æм кълæстæй æндæр æвзагыл райдай ахуыр кæнын, уæд уый у мардæрцыд.

Мах-иу скъоламæ цыдыстæм æрмæстдæр къæвдабонты, иннæ бонты-иу нæ сыхаг Тогойты хъæуы кæрдотæ хордтам, стæй-иу

фæссихæртты ацыдыстæм хæдзæрттæм, ома урокты уыдыстæм.

Хуыцау хорз ракæнæд мæ мады æфсымæрæн, уый мæ Цæгат Ирмæ акодта æмæ уый руаджы фæдæн астæуккаг скъола дæр æмæ институт дæр. Нæ хъæуæй мемæ чи ахуыр кодта нæхи скъолайы, уыдон астæуккаг нæ, астазон скъола дæр нæ фесты, уымæн æмæ гуырдыагау нæ зыдтой. Раст хъуамæ зæгъон, уыдон дæр мæнау рæвдз уыдысты ахуырмæ, фæлæ æнахуырæй баззадысты... Тынг æвгъау уыдысты... Мæ зæрдæ сыл-иу рысти мæхимид.

Æмæ уый нæ комбæсты хабар, фæлæ ахæм ныв уыд Хуссар Ирыстоны алы ран дæр... Ныр мæнмæ гæсгæ æмбæрстгонд у, гуырдыаг æвзаг нæ националон культурæйы рæзтыл цас фæстæмæ ахæцыд, уый.

Дарддæр дзуринаг цы хъуыддагыл дæн, уый æрцыд газеты редакцийы кусын куы райдыдтон, уæд. Уыддæн командировкæйы мæхи райгуырæн хъæуы. Районы центр нæм дæрддзæф у. Уыдаид, æвæццæгæн, майы мæй. Хъæусоветы мæ хъуыддæгтæ конд куы фæдæн, уæд та хъуамæ районмæ ацыдаин æмæ хъæугæрон фæндаджы былыл хæдтулгæмæ æнхæлмæ кастæн. Уæдмæ мæ рæзты рагуылф кодтой стурты рæгъау. Дис мæм куыднæ фæкаст, зæгъын, ацы хъом ацафон кæцæй æмæ кæдæм цæудзысты. Сæ рæгъаугæстæ мын рахабар кодтой. Разындысты быдираг ирон хъæуты хъомтæ. Уыдонæн сæрдыгон рæстмæ сæрвæттæ кæй нæ фаг кодтой, уый тыххæй сын нæ хъæусоветы сæрдар загъта, ома махæн не ‘фцгуытыл сæрвæттæй фылдæр цы ис, æрбаскъæрут уæ хъомвос æмæ сæ æнæхъæн сæрд хизут уым. Нæдæр уæ аргъ фидын хъæуы, зæгъгæ. Фæлæ сæ, æфцæджы цы гуырдыаг хъæу ис, уырдыгæй фæстæмæ раздæхтой, ацы сæрвæттæ, дам, уæ районы нал сты.

Мæнмæ диссаг фæкаст ацы хабар? Районмæ нæ, фæлæ уыцы гуырдыаг хъæумæ араст дæн. Цæрæнбонты зонгæ фæндæгтæ, зонгæ сæрвæттæ, зонгæ хъæутæ, æмæ...

Бацыдтæн хъæусоветмæ. Загътон ын, Хуссар Ирыстоны областон газеты кусæг кæй дæн. Бамбарын ын кодтон, цы базоннын мæ фæнды, уый дæр.

— Раст у, ацы зæххытæ сымах уыдысты, фæлæ ныртæккæ та сты мах, — загъта хъæусоветы сæрдар.

— Цы бындурмæ гæсгæ? — цымыдисæй та йæ афарстон.

— Ацы зæххытæ Гуырдызастоны республикæйы хъæуон хæдзарады министрад раппæрста махмæ 20 азы æмгъуыдмæ,

— загъта мын. Мæхимидæг анымадтон æмæ уæдæй фæстæмæ рацыд 22 азы.

— Æмæ уыцы æмгъуыд куы фæцис, уæд ма уын цы бар ис, æмæ ацы зæххытæм макæй уадзат?

— Фæцис æмгъуыд, фæлæ уый тыххæй хъæуы ног уынаффæ рахæссын... Æмæ йæ чи хæссы? Уæдмæ та уыцы сæрвæттæ махæн сæрдыгон хæссынц стыр æфтиаг. Къахеты фос иууылдæр хизынц ам... стыр аргъыл... Уымы колхозтæ хъæздыг сты... — цыма афтæ æмбæлы, ахæм хъæлæсыуагæй мын дзуапп радта.

Гуырдызастоны хъæууон хæдзарады министрад та мах пайдайæн уынаффæ цæрæнбонты дæр кæй никуы рахæсдзæн, ууыл æз æппындæр дызæрдыг нæ кодтон æмæ сæркъулæй раздæхтæн фæстæмæ.

Æз радзырдтон æрмæстдæр мæхи цæстæй цы фæдтон, уыдон. Ахæм хабæрттæ мæнæй фылдæр разындызæн нæ облæсты хъæуты цæрджытæй алкæмæдæр. Уымæн, æмæ æмхуызон дæлдзынгонд цыдыстæм. Ацы митæ иууылдæр бакодтой махæн æмæ сæ дарддæр дæр кæй кæндзысты, уый цы ирон адæймаджы нæ уырны, уымæн нæдæр зæрдæ ис, нæдæр хъустæ.

Æмæ сын куыд бирæ хæрзты бацыдыстæм! Цæрæнбонты уыдыстæм сæ хъахъхъæнæг, мæрдтæм цыдыстæм сæ сæрыл!

Уымæ гæстæ ирон адæмæн ныртæккæ ис иу фæндаг — сæрибардзинад, хæдбардзинад, цæмæй ныл макæй бар цæуа... Уый зынцæуæн фæндаг у, фæлæ йыл æдзæугæ та гæнæн нæй, кæннод не ‘знæгты къæхты бын кæнæм æмæ, куыд наци, афтæ фесæфдзыстæм... Æмæ нын æй нæ фæстагæттæ нæ ныббардзысты...

— Æй, мæ уд йæ къухты фæхъхъау фæуа...

— Æй, йæ цонгæй бирæ фæкуса... — райхъуыст алырдыгæй.

— Хетæг, мæ хæлар, мæнæн дæр ма дзырды бар радт, кæд гæнæн ис, уæд, — йæ бынатæй фестгæйæ, Хетæгмæ æрбадзырдта Чъовелидзе Гиа.

— Зæгъ, зæгъ, дæ хорзæхæй, бар мæ цы курыс? — фæцырдæм Хетæг æмæ йæ бынаты æрбадт.

— Нæ зонын, ахæм хабæрттæ ракодтай, æмæ ма мын дзырды бар дæр ратдзынæ, ууыл дызæрдыг райдыдтон...

«Чи кæмæй у, уымæй у» — йæхинымæры ахъуыды кодта Хетæг æмæ æргом та загъта:

— Гиа, мæ хæлар, мах нæхицæй куыницы дзурæм, нæдæр мысæггаг хабæрттæ кæнæм... — хиуылхæцгæ, сабыр хъæлæсæй

сдзырдта Хетæг æмæ сыстад. — Зæгъæм, корреспондент афтæ кæм фыссы, гуырдыз, дам, хæстмæ сæхи бæсты иннæ нациты минæвæртты æрвыстой, уымæн ирд æвдисæн мæнæ æрæджы Стыр Фыдыбæстæйон хæсты ветерантимæ цы фембæлд ауагътам, уый... Уæ хъæу, мах хъæуæй стырдæр у — иу ветеран дæр дзы нал ис, махмæ ма ис — 18. Гъеныр ам хъыгагæй цы хъуамæ уа?

— Бамбæрстон дæ, фæлæ ды ам цы хабæрттæ ракодтай, уыдон сты хъуыддагæн йæ иу фарс. Æркæсæм ма дыккаг фарсмæ дæр. Уырысы оккупанттæй райдай, æмæ сыхахыл фæу, нæ сыхæгтыл... Иууылдæр растадысты мæгуыр гуырдзыйы ныхмæ æмæ нæ сæ къæхтыбын ссæндынц... Цъыф ныл калынц. Мæгуыр уа йæ бон Гамсахурдияйæн! Кæмæн цы кæны?

«Йæ ныхас ын хæрæг уаргъæн нæ ахæсдзæн... Тынг ын батæригъæд кæн! Мæ куыдз дын бахæрæд дæ къæбæр уый фæстæ. Хæц, хæц, мæнæй уый, дæхиуыл, абон дзы æндæр фæрæз нæй», — йæхинымæры ахъуыды кодта Хетæг...

Махæй алчидæр хæсджын у, йæ адæмыл ауда, йæ райгуырдæн бæстæ уарза... Уæдæ ма байхъусæм Гамсахурдияйæн йæхимæ... Мæнæ мæ дзыппы ис газет «Тбилиси» (21.IV.1990). Гамсахурдиа радта интервью Марк Рывкинаен Гуырдзыстоны телеуынынады программæ «Вестник»-æн. Ацы телеинтервьюйы стенограммæ мыхуыр æрцыд газет «Вечерний Тбилиси»-йы, ныр та мыхуыр у гуырдзиагау. Диссаг у, кæд Звиады ныхмæ цы мыхуыр кæнынц, уый ссарынц æмæ йæ бакæсынц, уæд раст кæм у, уый цæмæннæ фенынц?

Мæнæ куыд дзуры газеты:

«Нæ адæмон змæлдыл ахæм тæригъæдтæ æрбаймысынц æндæр нациты минæвæртты ныхмæ æмæ сыл мæ фыны дæр никуы ахъуыды кодтон. Дзурынц, цыма мах стæм лæуд ахæм принципы: «Гуырдзыстон — æрмæстдæр гуырдзиагтæн». Уый у сур гæдыныхас. Нæ программæйы ис ахæм загъд: «Гуырдзыстон у гуырдзыйы бæстæ», фæлæ уый афтæ нæ нысан кæны, æмæ немæ цы нацитæ цæры, уыдонæй исчи дæлдзиныггонд цæуы, кæнæ гуырдзыимæ æмбар не сты. Мах аргъ кæнæм, нæ фарсмæ чидæриддæр цæры, æппæт уыцы адæмæн æмæ сын хъахъхъæнæм сæ бартæ. «Мах ма хъуамæ уæм гуырдзиаг шовинистты цагъартæ», — сæ зыгъуыммæгæнджытæй фехъусæн ис ахæм ныхас. Чи сæ у цагъар? Кæм æмæ цæмæй бæрæг у, кæнæ сæ цагъары статус цæй мидæг ис, уый хъуамæ истæмæй

бафидар кәнай. Кәннод нәм җәнәбындур азымтә хәссынц... Кәнә гуырдызгәтә иннә нациты адәмы цәгъдынц, марынц, әхсынц... Уый нә, нә, алкәмәй фылдәр цәгъдынц мах, алкәмәй фылдәр кәлы гуырдызгәтә туг.

Зәгъәм, әндәр нацийы адәмәй мән бирә чидәртә бафарста, ома сәрибар Гуырдызстоны, дам, не статус куыд уыздән. Куыд хъуамә уа? Демократон бәстәйы алы нацийы минәвәрттә дәр уыздысты әмбар.

Фәлә гуырдызыйы ныхмә знагиуәг чи кәны, уыдоныл не ‘ууәнк сафәм әмә сә не знәгтә дәр хонәм, уый афтә нә нысан кәны, әмә җәнәхәән нацийы ныхмә стәм.

Зәгъәм, Абхазәй дәр әмә Хуссар Ирыстонәй дәр, чидәриддәр Советон Цәдисы ныхмә политикайы гуырдызгәтә әнәформалты фарс нә хәцы, сә ныхмә цәуы әмә сә цәстәнгасимә, сә раныхәстимә разы нәу, уыдоныл мах әвәрәм экстремисттә әмә националисты ном».

— Гъеныр ам әвзәрәй цы ис? — адәмыл йә цәст зыдәй ахаста Гиа әмә ма йә ныхасмә бафгыдта. — Кәнә Джансугъ Чарквиани. Мәнә куыд дзуры йә иу интервьюйы:

«Махмә алы нацийы минәвәрттән дәр ис әмбәлон сәрибардзинад. Уым нын нә цәстмә ничи ницы бадардзән. Нәдәр нә, ома абхазәгты әмә ирәтты сгуырдызгәтә кәнын фәнды, уым фәзылынджын кәндзысты. Мән фидарәй уырны иу хабар: нә сәйраг азым ис уый мидәг, әмә, уәддәр әмә уәддәр, йә нацийыл йә къух чи сисы әмә гуырдызгәтә йәхи чи рахоны, уыдоныл стыр зәрдәхәларәй не ‘мбәләм».

— Гиа, ды сыл уәддәр рыг абадын нә уадзыс, — йә бынатәй та сыстад Хетәг. — Мәрдты рухсаг уәд Якоб Гогешвили, уый нал зыдта уырысы, афтә куы загъта, уәд: «Уырысимә нә политикон иудзинад әмә нә фидар цәдис махәән уыдис әмә уыздән зынаргъ хәзна». Әмә ныр Гамсахурдия хъуымызбыләән «оккупанттәй» агәпп кодтой...

Кәнә дә рухсыбадинаг фыд Сандра... Уый Уырысмә уыцы цәстәй куы кастайд, уәд ды махмә — иу хъәуәй иннә хъәумә уырыссаг скъоламә нә цыдаис. Стәй та Тбилисы уәлдәр ахуыр уырыссаг әвзагыл нә фәуыдаис. Фәлә стыр хъыгагәән, абон Гуырдызстоны дә фыды хуызән зондджын ләгтә нал ис, кәнә та сын дзурыны бар нәй, әндәра уыцы къуыдиппытән сә ных исчи бакъуырид. Гиа, мән дәр тынг фәнды, бәргә цытә фыссынц

æмæ цытæ дзурынц, уыдон раст куы уаиккой æмæ сыл æууæндæн куы уайд, фæлæ афтæ нæу, нæ! — йæ ныхас балхынцъ кодта Хетæг æмæ баздæхт Мырзæмæ:

— Мырзæ, ды дæр ма дæ газет сис æмæ Ирыстоны кæддæры стыр хæлар Джансугъ Чарквианийы ныхæстæ бакæс. Кæддæры Цхинвалы йæ райгуырæн бон нымæт æмæ дыууæхстон æхсæнгарз балæвар кодтой...

Мырзæ сыстад æмæ сабыр хъæлæсæй райдыдта:

— Цалынмæ газеты æрмæг бакæсæм, уæдмæ уын радзурдзынæн иу диссаджы хабар: махмæ абыны онг Хуссар Ирыстоны историйæ ахуыргæнæн чиныг нæ уыд. Ныр фæзынд, фæлæ цахæм номимæ: «Хуссайраг ирæтты истори», афтæмæй та чиныджы йæ аразджытæ — Ирыстоны зынгæдæр историктæ схуыдтой «Хуссар Ирыстоны истори». Сæхи амардтой, сæхи æрцауыгътой Гуырдзыстоны ССР ахуырады Министрады — нæ йæ ауагътой... Гуырдзыстоны зæххыл, дам, Хуссар Ирыстон никуы уыд.

Ныр та газет «Чиныджы дуне»-мæ æркæсæм:

«Диссаг у нæ хабар, адæмæн сæ тыхст рæстæджы сæ фарсмæ балæуу, дæ кълух сæм фæдаргъ кæн æмæ ма дын ноджы уыцы тыхст адæм дæ сæфтмæ дæр бæллынц... Раст ныл ахæм бон æркодта æмæ ахæм уавæры стæм абхазæгтæ æмæ ирæттимæ, «не ‘нусон æфсымæртæ æмæ сыхæгтимæ». Фосимæ нæ уыдис хъуыддаг æмæ уый зæгъат!»

— Уым та цы зæгъдзынæ, Гиа? — Мырзæ йæм комкоммæ бакаст.

— Мæсты лæг истытæ дзурдзæн... Чарквианийы цыдæр уавæр æркодта уымæ, æндæра уый ахæм æнæбындур ныхæстæ нæ фæкæны... — йæ сæрыл хæрдмæ дæр не схæцыд, афтæмæй, йæ къæхтыбынмæ дзурагау, райхъуыст йæ хъæлæс Гияйæн.

— Уагæры цы уавæр? Гуырдзиаг ироны йæ къæсæрыл куыд мары... Ирон зæхх ирæтты тугæй куыд схъулон... Нæ мадæлты цæссыгæй куыд схуылыдз... Махæй та цы зæгъдзысты?.. Раст у, уæ хъæуæй уый зæгъæн нæй, мах æхсæн нырма ахæмæй ницы ‘рцыд, фæлæ фæйнæрдæм кæсæм æмæ хъусæм... — скарз Мырзæ. — Уыдонæй рох у иу хъуыддаг, Гиа. Æниу æз æмæ ды быцæу кæныны бынаты не стæм кæрæдзийæн, иу мады æхсырæй хаст стæм. Кæд дæуæй дæр рох нæу, уæд... (Гиа æмæ Мырзæ иу къуырийы гуырдтæ сты... Гияйы мад фæрынчын æмæ сывæллоны йæ фыд

Мырзайы мадмæ æрбахаста... Иу мæй дыууæ сывæллоны хаста...) Фæлæ лæг раст цы у, уый хъуамæ зæгъа. Гамсахурдияйæн «мæгуыр йæ бон фæуа», кæд уымæн бар ис ауда йæ адæмыл, уарза йæ райгуырдæн бæстæ, уæд махæн нæ зæххыл ирондзинадыл бæрзонд хæцыны бар цæмæннæ ис? Мах адæм не стæм? Мах куыникæй хъыгдарæм... Æмæ нæ обкомы нымæрдар ирон кæй у, уый дæр сæм кæд кæсы хардзау... Диссæгтæ фыссы, диссæгтæ газет «Ахалгазрда коммунисти» («Æвзонг коммунист»):

«Советон Цæдисы æфсымæрон республикæйы цæрæг чысыл нациты минавæрттæй нæ республикæйы цæрæг абхазæгтæ æмæ ирæттæй хуыздæр уавæры ничи ис. Кæд искамæн Хуссар Ирыстоны йæ бартæ къуындæггонд цæуынц, уæд уыдон сты бынæттон гуырдзиаг цæрджытæ. Абон ирæтты къухы хицауад ис алыфарсонæй дæр: партион, советон, администрацион, профцæдисон æмæ фæскомцæдисон. Уымæй дарддæр ирæтты къухы ис æмæ уыдонæн лæггад кæнынц æппæт зонадон æмæ культурон уагдæттæ. Хуссар Ирыстоны зонадон-иртасæн институты абоньбон иу гуырдзиаг дæр нæ кусы, Хетæгкаты Къостайы номыл педагогон институты ректор гуырдзиаг никуы уыд. Цы арæзтæуы облæсты гуырдзиаг æвзаг æмæ гуырдзиаг культурæйы рæзтæн? Æппындæр ницы.

Хъуыддаг уыйонг æрцыд, æмæ æрæджы мыхуыры фæзынд партийы обкомы ногæвæрст фыццаг нымæрдары программон интервью æмæ дзы бынæттон гуырдзиаг адæмы хъуагдзинадтæ æмæ проблемæтыл иу дзырд дæр нæй — уым, уым — сæхи зæххыл». — фæци каст Мырзæ, газет батыхта æмæ йæ йæ риуы галиу дзыппы нывæрдта:

— Гъеныр ацу æмæ уый фæстæ ды къуырмайæн йæ хъусы сыбар-сыбур кæн æмæ куырммæ та дæ цæст ныкъул. Адæттæ иууылдæр сты адæмы кæрæдзийыл ардауынаен æрthос.

Адæм æмхуызон схор-схор кодтой:

— Цымæ цы уынгæджы фæцис сæ сæр?

— Иу бинонтау цæрæм æмæ нæ ныууадзæд...

— Ирыстоны зæххыл сæхи кой кæнынц...

— ?!

Фæстагмæ сыстад рынчындоны медицинон хо Чысиаты Ми-сурæт:

— Гиа, бæргæ ды куыд зæгъыс, афтæ куы уайд. Гамсахурдияйæ æз мæхи хъусæй цы фехъуыстон, уыдон уын радзурон, Мæнæ фæстаг хатт уæ хъæуы митинг куы уыд, уæд нæ нæлгоймæгтæй

йæ ныфс ничи ахаста, фæлæ мах, сылгоймæгтæ, ацыдыстæм. Кæсæм, æмæ клубы раз уынджы азмæлæнтæ дæр нæй — иуæй хæдтулгæтæ, иннæрдывгæй та — хотыхджын нæлгоймæгтæ, сæхимидæг дзолгъо-молгъо кæнынц. Куы нæ ауыдтой, уæд сылгоймæгтæ, æвæццæгæн, нæ цæстмæ, кæрæдзийы дзыхæй исынц:

— Мах Уырысы æххуыс кæм бахъуыд? Нæхи нæ «Бæгъиатæй» дæр фæдардзыстæм.

Æз сæм нал фæлæууыдтæн:

— Сымæх та сылгоймæгтæ куы стут, сылгоймæгтæ, зæххыл царддæттæг æмæ фидыд тауæг, уæд цытæ дзурут? Кæм уын ис, кæ, «Бæгъиатæ»?

Уæд, дын, Тинæ, Кекелидзеты чындз, хæлиудзых мæ размæ æрбалæууыд... Йæ чызг дæр йæ фарсмæ, рауадзгæ бирæгъ никуы федтай... Æнæуый дæр дзырдфæразон у, фæлæ ныр йæ мады фæстейы фæуагъта. Фæцæй мæ хордтой:

— Йæ райгуырæн къуым бахъахъхъæнын алкæй хæс дæр у... Стæй, сымах, ирæттæ, ам никуы цардыстут, уæ бынаты куынæ бадат, уæд уæ асурдзыстæм, кæцæй æрцыдыстут, уырæм...

Уддаг удгоймаг ахæм ныхæстæ ныббыхсдзæн, Гиа? Æмæ сын исчи махæй æвзæр фæци? Мæ уд, мæ дзæцц, тыхст адæймагæн баххуыс кæнын у... Уыдон сæ бæхдугъ хæдзар куы арæзтой, уæд та-иу æй æфстау бахъуыд — дугъ-дугъ, æмæ мæнмæ... Иу æдгуыр къаба мын уыд райст-бавæрдæн æмæ йæ иумæ батыдтам... Æмæ кæсыс, цы бæсты сын фæцыд? Исты ма сæм сдзырдтон, уæд мæ уым фæнадтаиккой мад æмæ чызг.

Уалынмæ Гамсахурдиа фæзынд. Адæмы уынджы куы ауыдта, уæд фæхъæр кодта:

— Æз уынджы митинг нæ ауадздзынæн!

Бирæ рака-бакæйы фæстæ адæм клубмæ афсæрстой, ме ‘мбæлттимæ нæ сæ разæй ахастой æмæ сæ тæккæ бæстастæу фæвзæрдыстæм.

Гамсахурдиа дзуры, мæнæ дын комкоммæ йæ ныхæстæ, кæд адæмы ‘хсæн ирæттæ бирæ ис, уый зыдта, уæддæр:

— Æртæ боны сын радтæм æмгъуыд, уæдмæ хъуамæ ацæуой ирон адæм... Стæй тъуннел æрæхгæндзыстæм æмæ сæ фæллой иууылдæр мах нæ уыдзысты? — æмæ фæсивæды æхсызгон æхситт æмæ къухæмдзæгъдæй царыхæдтæ куыд не ‘рызгæлдысты...

Уый фæстæ чидæриддæр раныхас кодта, уыдон иууылдæр дзырдтой ирон адæмы ныхмæ. Фæстагмæ Зивзивадзе Гогиа систад, тынг мæстджын кæй уыд, уый йыл зынд æмæ афтæ:

— Ацы хатт нæм æрбацыдтæ, фæлæ нæм дыккаг хатт ахæм змæст хъуыддаджы тыххæй дæ къах дæр куыннæуал æрбавæрай. Мах ирæттимæ иу бинонтау цæрæм æмæ нæ ма хæццæ кæн.

Æй дæ хæдзарыл, атымбыл ыл сты, сдзурын æй нал бауагътой, йæ адæмыл, дам, гадзрахатæй рацыд, æмæ йæ феддæдуар кодтой...

Стæй та Стасик систад, фосы дохтыр, магуырæг:

— Мæ мад уырыссаг, мæ хойы зæнæг — ирæттæ. Зæгъ-мамын æй, кæцæй райдайон, раздæр сæ кæй амарон?

Уый дæр та уый фæндагыл арвыстой... Демократон бæстæйы фæсивæд...

Адæм схъомпал сты, æмæ нæм иу зæронд лæг сусæгæй æрбадзырдта:

— Ацæут ардыгæй, æндæра ам, гæнæн ис, исты фыдбылыз æрцауа. — Æмæ мах дæр нæхи райстам.. Гъе, уыдæттæ фæдтон мæхи цæстæй æмæ сæ фехъуыстон мæхи хъустæй...

— Ахæм æнæбындур ныфсытæй сæ сайы, æфсæр сын æвæры æмæ сæ иууыл дæлæмæдзыддæр йæ сæрыл уымæн схæцыд, — йæ бынатæй фестгæйæ, æппæтыфæстаг бадæнæй рахъæр кодта скъолайы библиотекæйы сæргълæууæг Биганаты Хадизæт. — Æндæрæбон гæрзтæ æхсадтон æмæ мæм æнхъæвзынæн сыгъдæг дон нал баззад... Æз сæ къраны бынмæ бадавтон æмæ сæ уым æхсын... Ламара мæ уæлхъус февзæрд... Ламара, уый та нæ сыхаг, нæхи Ламара, ауал азы нæ цæхх æмæ нæ къæбæр кæимæ хæрæм. Йæ къухы бырæтты ведрæ. Ме 'рдæм нæдæр æрбакæст, æнæдзургæйæ йæ ведрæ къраныл мæ фындзы раз ацауыгъта. Æз æм зулмæ бакастæн:

— Ламара, нæ мæ уыныс æхсгæ кæнын? Мæ тас уал айсон æмæ дæ стæй дæ ведрæ æхсын чи нæ уадзы?

— Æз дæ уынгæ дæр нæ кæнын, уымæй раст загътай. Фæцис уæ рæстæг, сыхах ам ничи стут, тагъд уæ ам мыггаг дæр нал уыдзæн.

Фырмæстæй мæ сурхид акалд... Уæддæр æм тызмæгæй не сдзырдтон:

— Зæронд ус дæ, æмæ зæрондыл цы æмбæлы, ахæм ныхæстæ кæн. Бирæ æмбарыс а зæххыл чи цы у, уымæн...

Уый йæ ведра ныхсадта æмæ мæ разы хъен алæууыд:

— Цалынмæ дæхихуызæн дæ, уæдмæ дæхи айс, æндæра нæ зонын, цытæ дын бакæндзынæн... — æмæ нæ хъæубæсты фыдбылызтæ ахаста, мæ цæст дæр æй нал ауыдта... Цыма зæххы скъуыды аирвæзт...

— Пуй, хин æмæ дæ кæлæн баййафæд, кæд калм нæ дæ æмæ дын дæ сæрыл исчи цæхх нæ акодта... — йæ фæстæ ма адзырдтон æз дæр.

Талф-тулфы ма ахсадтон мæ дзаумæттæ æмæ, тыфылтæ калгæ, рацыдтæн нæхимæ. Хуртуангæсæн чи нæ бæззы, уыдон дæр нæ хынджылæг кæнынц.

Гиа къулбæрзæйæ бадт...

Хетæг сыстад, адæмыл йæ цæст ахаста æмæ сагъæсхуызæй афтæ:

— Мах ма фæрæдийæм, хорз адæм! Сомбон нæ фæстæ фæлтæрты раз нæ цæсгом хъуамæ уа сыгъдæг. Фидыдад бахъахъхъæнын у алы зæххылцæуæджы хæс дæр, нæхи бахизæм, адæймагад ма фесафæм. Фæлæ, Гиа, — баздæхт та йæм Хетæг, — Ир æмæ Гуырдызы ‘хсæн ахæм хъуыддаг ма хъуамæ æрцыдаид... Мах гуырдызы æнæдæр абхазæгтæ стæм, нæдæр тæтæр, нæдæр сомих... Æнусты дæргъы кæрæдзиимæ афтæ æлхынцъ стæм, афтæ, æмæ уыцы æлхынцъытæ райхалынмæ уæ ныфс цы хуызы хæссут, уый мæм дис кæсы... Æз æмбарын иу хъуыддаг: кæддæр уыл дунейы бæстæты адæм æххы-ту кæндзысты мах тыххæй.

Гиа къулбæрзæйæ бадт...

* * *

Уыцы æмбырдæй дыууæ къуыри дæр нæ рацыд, афтæ, Цъинубаны хъæуыл цы фæндаг цыд, уым сыхаг ирон хъæуты царджыты ахсын, сгарын, нæмын райдыдтой... Нæлгоймæгтæй уыцы уавæр йæ сæрмæ ничи хаста æмæ сæ уыцы фæндагыл йæ къах ничиуал авæрдта. Фæлæ-иу сылгоймæгты сахатгай фæндаджы хъæбæрыл фæдардтой...

Гиа уæддæр йæ ныхас дæлæмæ нæ уагъта, кæддæрты-иу Фæзыхъæумæ фæзынд æмæ-иу алы æфсоны ныхæстæ райдыдта:

— Хъуынджын куыйтæй байдзаг, хъуынджын куыйтæй нæ хъæу... Æнæформалтæй зæгъын... Гъе, æмæ сын артæй фæнык нал ис. Ницæуыл æмæ никæуыл ауæрдынц...

Фæлæ фæстагмæ афтæ рауад, æмæ Гиа йæхæдæг дæр нал фæзынд... Фесæфт... Хъæубæсты хъуыдымæ гæстæ, æвæццæгæн, «хъуынджын куыйтæй» йæхи хизы æмæ йын æй барстой.

«Хъуынджын куыйтæ» сæ фыдмитæ райдыттой Фæзыхъæуы дæр. Уæлдай уынгæджы фесты хъæуæн йæ кæрæтты чи цард, уыдон.

Æмбисæхсæвæй ахызт, афтæ фæзындысты скъолайы ахуыргæнæг Габойты Димойы хæдзармæ дæр æмæ пырх кæнын райдыттой, ацы хуыцауысконд адæм сæ чъиухидæй цы муртæ ссардтой, уыдон. Сæ зæрдæмæ цы цыд, уыдон та кæртмæ хастой.

— Ау, цы уын кодтам, дæ цæст сау дæр уæ куы никæмæн загътам, нæ цæхх, нæ кæрдзын уын куы нукуы бахæлæг кодтам, уæхи нæ хæлæрттæ куы хуыдат, уæд уæм ныр цы рауад? — лæгъстæ сын кодтой, фæлæ уыдонмæ уыдæттæ нал хъардтой, фæхъæддаг сты.

Сæ фæсдзæуинтæн сæ тугмондаг цæстытæй бамбарын кодтой æмæ Димойы йæ къæхтæй аластой хæдзары раз дыргъдонмæ нæмгæ-нæмгæ. Уым семæ цы чысыл лæппутæ уыд (Димойæн йæхи ахуыргæнинæгтæ), уыдон нæмынæй куы бафæлладысты, уæд æмбондæй мих сæлвæстой æмæ йæ уымæй райдыттой нæмын. Асастой йын йæ астæустæг. «Демократон» Гуырдыстоны сомбоны «раззагондæр фæсивæд» иугæр сæ «куыст» конд куы фесты, уæд баздæхтысты сæ лæгмар хистæрмæ æмæ йын фехъусын кодтой, йæ бардзырд ын æнтыстджынæй кæй сæххæст кодтой, уый.

Димо, цæмæйзон, цас фæцис миты астæусаст æмæ уадзыгæй. Æввахс æм никæй уагътой. Иугæр куы ахъуытты сты хъæуæй, уæд æй сыхæгтæ куыддæрты бахастой хæдзармæ. Уым фæцис цалдæр боны.

Стæй сæм тагъд æххуысы хæдтулгæ, бронетранспортер æй хъахъхъæдта, афтæмæй фæзынд. Сынтыл æй хæдтулгæйы бавæрдтой. Йемæ йын ракодтой йæ фынддæсаздыд фырты дæр. Уый дæр над уыдис æмæ йын медицинон æххуыс хъуыд. Кæуылдæрты сæ базыдтой гуырздиаг лæгмартæ æмæ сæ размæ бабадтысты. Фæндагыл тагъд æххуысы хæдтулгæ баурæдтой æмæ сарæзтой адæймаджы зонд дæр кæй не ‘рцахса, ахæм æбуалгъы ми: тагъд æххуысы медицинон персоналы рацæф-бацæфы фæстæ, фегом кодтой дуар æмæ дзы Димойы хуысгæ куы федтой, уæд ыл уырдам равдæлон кодтой хæдæхсы æнæхъæн магазин.

* * *

Адам старстысты... Стæм чидæртæ дзы сæ сывæллæттимæ горæтмæ раирвæзтысты... Уавæр бонай-бон æвзæрдæр кодта... Ныр та алыхсæв хъæуы 'рдæм æхстой, тæрсынаен, цæмæй сыстой æмæ фæцæуой... Æмæ та-иу сæ тонайы хай дæр акодтой... Фæлæ Фæзы-хъæуы цæрджытæ удвидар разындысты... Æхсæв-иу сылгоймæгты æмæ сывæллæтты хъæдмæ арвыстой, фæлæ нæлгоймæгтæй иу дæр йæ къах никæдæм авæрдта. Сæ маст сæ мидзæрдæйы фыхт, знаджы ныхмæ цæмæй фæлæууой, уый сæ къухы не 'фтыд... Сагæйттæ æмæ фæрæттæй цæй тохгæнаен ис цыфыддæр знаджы ныхмæ?

Азмæлæн ничердæм ис... Бастдзинад никæдæм ис... Æмæ цыфыддæр æмæ нæсæрмахæссинаг знаджы цъыф къахы бын уынаргъыдтой... Сæ маст райсын сæ бон кæй ницæмæй уыд, уыцы æнкъарæн сын сæ тых саста...

Иубон Мате йæ фыртмæ йæхимæ фæсидт:

— Хетæг, исты нæ æрхъуыды хъæуы, ахæм уавæрты ма цас быхсдзыстæм? — Сагъæсгæнгæ комкоммæ бакаст йæ фыртмæ.

— Æмæ цы дæ зæрды ис? Æз æхсæвай-бонай мæ сæр цъæл кæнын, фæлæ мæм æввахс иу ныфсы таг дæр нæ цæуы... Æрмæстдæр иу хъуыды: уæрагдых æмæ цонгдыхæй мæ хъæуы хъахъхъæнын... Æмæ лæууын...

— Æфсæйнаг сагæйттæ æмæ фæрæттимæ?

— Цæмæн афтæ зæгъыс? Нæхицæй йæ хъахъхъæнæм, нæхицæй... Нæхæдæг кæрæдзийы фарсмæ удæгас автоматтæй кæй лæууæм, уый, цъус тых æнхъæл дæ? Акæс-ма, цалæй стæм? Дæс æмæ ссæдзæй фылдæр!..

— Гъе, æмæ уæ дæс æмæ ссæдз автоматы куы фæуайд, уæд нæ сæргы цъиу дæр нал атæхид, бæргæ...

— Баба, зæгъын, уæлæты, хæхтыл, дыууæ лæппуйы горæтмæ искæуылты куы аирвæзын кæниккам, чи зоны, сæ къухты исты бафтид. — Хетæг сыстад æмæ йæ фыды фарсмæ æрбадт. — Уым, æнхъæлдæн, лæварæй уарынц æхсæнгæртæ лæппутæн. — Æмæ йæ цæсгомыл ныфсы уылæн аленк кодта...

— Æмæ дыууæ лæппуйы цы рафæраздысты? Уæд сæ фæфылдæр кæн, кæннод уыцы зынвадат фæндагыл дыууæйæ ницы рахæсдысты... Æз та... Хæссын мæ бон ницы у, фæлæ сын фæндаг амондзынаен.

Хетæг фездæхт æмæ, чысыл лæппуйау, йæ фыды æфцæджы ныттыхст:

— Баба, бузныг де ‘рхъуыдыйы тыххæй! Куыд зæгъай, афтæ. Тæккæ райсом саразæм ацы хъуыддаг. Лæппутæй кæцыфæнды дæр сразы уыдзæн, ници сæ базивæг кæндзæн, нæ сæм кæсыс, хуынчъытæ кæнынц.

Дыккаг бон Мате лæппутимæ хæхты сæрты ахызт...

Уыцы бон дæр та куыддæрты баизæр. Хетæг йæ мидзæрдæйы цин кодта æмæ йыл бон дæр, цыма, тагъддæр баизæр...

Æхсæвы комбæстæ уыд æнахуыр сабыр. Сылгоймæгтæ æд сывæллæттæ сæхи изæрмилты рарæвдз кодтой се ‘мбæхсæн бынатмæ, фæлæ... иугæр гуырды не ‘хстой, уæд фæлæуу-ма, фæлæуу-майæ æхсæвæрафонмæ баззадысты. Фæлæ сæ уæддæр нæлгоймæгтæ нæ ныууагътой:

— Адон хин æмæ кæлæнæй семыдзаг сты... Æууæнк съл нæй. Чи йын цы зоны, цы та æрымысыдысты... — æмæ сæ арвыстой. Залдуз дæр та Сæрмæтимæ баиу хъæуы сылгоймæгтимæ, афтæ фæндыд Хетæджы.

Рæстæг фæсахсæвæрæй ахызт. Хетæг бады фынджы фарсмæ æмæ цырагъы дыдзы рухсмæ цыдæр газет кæсы. Æддейæ-мидæгæй сабыр... Æрмæст пецы судзгæ æндзарæнты къæрццытæ стæмхатт райхъуысынц... Æмæ Хетæгæн æхсызгон вæййы, цыма йæ фарсмæ удæгас исчи ис æмæ йемæ дзуры... Алы къæрццæн дæр пецырдæм разилы йæ сæр, иудзæвгар æм фæкæсы... Нæ йæ фæндыд, афтæмæй йын уыцы æнахуыр сабырдзинад йе уæнгтыл цыдæр тас æфтыдта...

Уалынмæ дуары хъинцъ фæцыд... Хетæг дуарырдæм фæкæсын нал фæцарæхст... Бæстæ йыл аталынг... Йæ къæхтæ, йæ цæнгтæ — цыма сæ æфсæйнаг рæхысæй абастой — фезмæлын æй нал суагътой æмæ йæ, авдæны сывæллонау, сæ хъæбысмæ систой... Фæхæссынц æй... Кæмдæр æй æрæвæрдтой... Бамбæрста йæ — хæдтулгæ у.

Иудзæвгар æй куы аластæуыд, уæд хæдтулгæ баурæдтой... Йæ хъуыды йæ æрцахста, æгæр тагъд æрхæццæ стæм... Цъинубани... Æмæ фæныфсджын: «Кæд «хъуынджын» куыйтæй байдзаг хъæу, уæддæр Гиа, иннæ лæппутæ, уым сты... Уыдон мæ æфхæрын нæ бауадздзысты...»

Райстой йæ æмæ та йæ, авдæны сывæллонау, кæдæмдæр фæхæссынц. Æрæвæрдтой йæ зæххыл. Йæ сæрыл цы гамхуд уыд, уый йын систой... Цармæ фæкомкоммæ... Сæртæ... бирæ не сты... Цырагъы дыдзы рухсмæ змæлынц. Кæм дæн? Цымыдис æй йæ

базыртыл фелвæста... Фæрсырдæм, рухс чердыгæй калд, уыцырдæм азылд. Æмæ мæнæ диссæгтæ! Йæ цæстытыл нæ баууæндыд. Йæ фæлмæнæнгас, æнкъард цæстытæ сæ бынаты стæлфыдысты, рацæйхаудысты... «мæ цæстытæ мæ сайынц, æви?» Фæлæ нæ! Йæ цæстытæ йæ нæ сайдтой. Æдзынæгдæр æм бакæст. Мидæгæй, тæссармæвæрд, дæргъæй-дæргъмæ стъолы фарсмæ бады... Гиа... Гиа у, цырагъы рухс дыдзы у, фæлæ бæлвырдæй зыны. Йæ фæстæ пецы фарсмæ дæр чидæртæ бады, царыл сын сæ сæрты аууæттæ федта, фæлæ, рæбынæй чи бады, уый Гиа у, сæ хæлар Гиа...

Гиа сыстад, чи йæ æрбахаста, уыдонæн цæстæй цыдæртæ ацамыдта æмæ фæстæмæ йæ бынаты, бандоныл йæхи æнæбонæй æруагъта... Уыдон æм, балбирæгътау, фæлæбурдтой. Рæвдз ын халынц йæ цæнгты, йæ къæхты æлхъывд бæстытæ. Стæй йæм фæвнæлдтой æмæ йæ Гиайы размæ, стъолы фарсмæ бандоныл авæрдтой. Сæхæдæг кæрæдзийы фæдыл æддæмæ ахызтысты.

Гиа йæм комкоммæ кæсы...

Фæлæ мæнæ ноджы иу диссаг... Йæ кæддæры сау-сауид, уазæнгæс, уарзæгой цæстытæ... Нал сæ ис базонæн... Хорз у, æмæ цæстытæн Хуыцау дæндæгтæ нæ радта... Æндæра Хетæджы ахсыдтаиккой... Ныр ын сты æндæрхуызон — саутар, уазал. Йе ‘рфгуйтæ — иннæ ахæм... Змæлынц, схъиуынц, адаргъ вæййынц, иу æрфыг сæ рауайы, стæй та сæ астæуыл дыууæ дихы фæвæййынц. Цæсгом цъæхтæ-буртæ кæны.

Хетæг дæр æм кæсы... Бынтон сабыр, æнкъард цæстæнгасæй... Мидæгæй йæ зæрдæ кæд ныддæнгæл, атонынмæ хъавы, уæддæр быхсы... быхсы æмæ кæсы... Афтæмæй йæ æххæст не ‘мбары, быхса æви нæ? Йæ зæрдæ дæнгæл кæй у, уый йæ бынаты ис æви нæ? Нæ зоны, цы аразын хъæуы, уый, фæлæ бады æмæ кæсы комкоммæ Гиамæ.

Кæсынц кæрæдзимæ, кæддæры дыууæ хæлары цыппар цæсты...

Æрæджиау-æрæджиау Хетæг сфæрæзта:

— Гиа, адæттæ цытæ сты?

— Цытæ сты? Уымæй... дæхи бафæрс, цытджын директор, — уæрмайдзурагау, райхъуыст йæ хъæлæс æмæ йæ Хетæг нал базыдта. «Йæ хъæлæс дæр аивта...»

— Цытджын колхозы сæрдар... Æмæ мæнмæ, ды цы нæ зоны, ахæмæй исты дæ зæрдæ ‘хсайы? Нæ кæрæдзийæ искуы

исты бамбæхстам? — йæхи фæгæмæл кодта Хетæг æмæ йæм хæстæгдæр бабадт.

— Хыгагæн, алцы нæ зонын. Зæгъæм, ды æмæ де ‘мбæлттæ, — мæ кæддæры хæлæрттæ, нæ хъæу басудзынмæ кæй æрхъавыдыстут, уый мæнæн дзурыс? Нæ! Уый мæ бамбæхстай!.. Фæлæ гуыр-дзыйы стыр лæггæдтæ йæ зæрдыл чи дары, ахæм хуыцауысконд лæгтæ ма ис уæ хъæуы æмæ нæм æй рæстæгыл фæхабар кодтой...

— Гиа, гъеныр цытæ дзурыс, уыдон дæхи уырнынц? Мæнæй дæ уыдæттæ куыд хъуамæ бауырной? Нал дæ зонын, ивгæ дæ бачынд? Нæ хъæуы дæр æмæ, хыгагæн, уæ хъæуы дæр цыхуы-зæн æвзæр æвзаджи хицæуттæ ис, уый нæ зоныс? Зоныс, мæнæй хуыздæр. Æмæ сæ хъæуы хи хизын.

— Хетæг, æз æгæр æууæндаг лæг кæй дæн, уый мæ фесæфта, гъе! Æз алкæмæй тынгдæр æууæндыдтæн дæуыл, мæ мадызæнæджы цæстæй дæм кастæн. Ды дæхæдæг дæр афтæ дзырдтай!.. Фæлæ иу дзæбæх бон де ‘ууæнк фесæфтай. Ды мадызæнæджы цæстæй цы лæппумæ кастæ, уымæн бон-сихорафон йæ амонд адавтай!.. Æмæ искæй æнамонддзинадыл дæ бинонты амонд сарæзтай!..

Хетæг сæрæй-къæхтæм ауазал, йæ сæр аталынг!.. Йæ хъуыр ахгæдта!.. Æвиппайды йæ зæрдыл æрбалæууыд, иухатт сын Залдузимæ цы ныхас рауад, уый:

«— Ацы лæппу нæ хæдзармæ ахæм барджынæй кæй цæуы, уый мæм раст нæ кæсы.

— Цы дæм дзы нæ кæсы раст? Цы дын кæны? — фæдисау Залдуз.

— Цы, цы... Йæ зæрдæйы цы æмбæхст æнкъарæн ис, уый!..

— Алæ, мæ фыдбылызтæ дæ хай, кæд пехуымпар нæ дæ æмæ йын йæ зæрдæйы æмбæхст æнкъарæн нæ уыныс, — хъæрæй ныххудт Залдуз.

— Худ, худ æмæ дын мæ худы зæронд, — сагъæсхуызæй сдзырдта Хетæг. — Йæ мардæрцыд дæр уый мидæг ис, æмæ йæ кæй уынын. Уымæн пехуымпар уæвын нæ хъæуы!.. Æз дæн нæлгоймаг æмæ йæ хатын!..

— Ома?

— Ома нæ, фæлæ!.. Уый дæу уарзта æмæ!..

— Алæ, уæлдай ныхæстæ ма кæн, æз дзы никуы ницы фехъуыстон!.. Нæдæр искæмæй!.. Уæд!..

— Нæ фехъуыстаис, уымæй раст дæ, æз дæр æй афтæ зонын. Ды ахæм ирон чызг уыдтæ, ахæм патриот, æмæ!.. Æмæ

дæм нæ бауæндыд... Цыфæндыйæ дæр ды гуырздзиаджы фæстæ нæ ацыдаис... Æмæ йæ уаз æнкъарæн фæлтау йæ риуы тар къуымы нымбæхста. Æмæ дæм уый фæстæ куыд кæсы? Нæ цардмæ — мæгуыр у æви хъæздыг, нæ хæлæг кæны? Уæд уый нæлгоймаг нæу. Гъе, ууыл бындуриуæг кæны, гъе, нæ хæлар-зинад. Цæмæй нæм æввахсдæр уа æмæ дæ арæхдæр уына...

— Диссаг, уый йæ амонд махæй раздæр куы ссардта!... Йæ зæрдæ — йæхи. Ды йæ æддæмæ ма ‘вдис...

— Цы ‘вдисын... Дæ загъдау, йæ зæрдæ — йæхи, фæлæ æз нæлгоймаг дæн, нæлгоймаг, ирон нæлгоймаг, æмæ дын тых-дымгæйæ дæр тæрсын... Рох дæ ма уæд дагестайнаг фыссæг Эфенди Капиевы загъд: «Враг обычно делается из друга». Æмæ дын тæрсын...»

Æмæ нæ фæрæдыдис... Гъеныр паргом...

Стæй кæддæр-кæддæр сфæрæзта Хетæг:

— Дæ зæрдæйы ауал азы марджы къуыбар æмбæхстæй дардтай, афтæмæй мæ хæдзары рæбинаг цæджындз уыдтæ... Уыцы зæрдæйæ Сæрмаеты райгуырды рæстæджы лæппуы куывды хæрдзтæ дæхимæ аystай... Стæй-ма йæ натлиа дæр скодтай... Æнæхъуаджы уæ нæ хонынц хин æмæ кæлæнæй йемыдзаг адæм, — фыдæхы цæстæй йæм бакаст комкоммæ Хетæг.

— Уæдæ ма цы сарæзтаин? Уый ма æрымысыдтæн... Æнæуæлдæфæй исчи цæры? Æз ауал азы удæгасæй баззадтæн уыцы фембæлдтыты руаджы æмæ мын æндæр цы гæнæн уыд?

— Омæ йын искуы исты загътаис... Чи зоны...

— Загътаин, — йæ ныхас ын фескъуыдта Гиæ. — Æнæхъæн хъæу æй цъиутау куы уасыдысты, уæд дæуæн дæр æмæ дæ ус-паддзахæн дæр уæ хъустæ хизыномæ уыдысты? Æви уæхи уæлар-вон зæдтæ банхæлдтат æмæ зæххон адæмæй никæйуал уыд-тат...

— Æнæбындур ныхæстæ... Чызгæн уарзондзинады охыл иу ныхас макуы зæгъ æмæ стæй искæй аххосджын кæн, — стæвд Хетæг дæр. Кæм ис, уый дзы рох дæр фæци. — Дæ зæрдæ де ‘вдисæн, цал хатты мын загътай дæхæдæг, иу поэты загъдау: «Саргъджын бæх хъæздыг хæдзарæй балхæн, Хорз хъæубæс-ты бацагур чындзаг». Уый мын уæдæ кæй кой кодтай? Æмæ æз дæр мæхи хорз хъæубæсты бацагуыртон чындзаг. Æви мæ-иу уæд къахгæ кодтай? Ныр æз...

— Хорз лæг, æмæ дæ цуры Залдуз мæнмæ бакастид? Ды дæ аххосджын, ды! Фæзыхъæуы Мамытаты хæдзары дæхуызæн лæппу кæй райгуырды...

— Æмæ мæ ныр дæ маст хъуамæ райсай, амарай мæ кæнæ та мæ амарын кæнай. Стæй... Стæй мæнæ мæн куыд радавтай, афтæ Залдузы дæр радавдзыстут... Æз та афтæ æнхъæлдтон гуырдзыйы зæххыл риссыс... Æз мæлæтæй нæ тæрсын. Афинаг философ Сократ куыд загъта, уый зоны? «Лучше мужественно умереть, чем жить в позоре». Цæйнафæлтау уæ дæлбар æгадæй цæрон, фæлтау мæлæт хуыздæр. Æз цæттæ дæн мæлынмæ... — æмæ сыстад, йæ хæдоны æгънæджытæ райхæлдта æмæ йæм йæ риу бадардта.

— Сис дæ лагъзæй де ‘хсæнгæрз æмæ мыл æй цæв!

Гиа фæстæдæр абадт:

— Нæ, маргæ нæ, уыцы стыр лæвар дын мæ цæст нал бауарздæн... Ацы хатт...

— Мæнæ цытæ хъусын, мæнæ, мæ хæлары дзыхæй, — æрбадт фæстæмæ йæ бынаты æмæ та комкоммæ йæ цæстытæ ныццавта Гиайы тар, тызмæг цæсгоммæ.

— Дæ хæлар æз нукуы уыдтæн... Стæй, ирон адæм, нæ хæлæрттæ нукуы уыдыстут... Иу политикæ нæ иу æфсондзы бын бастæй цы дардта, уымæй дарддæр... — сыстад Гиа, дуар бакодта æмæ æддæмæ лæппутæм адзырдта. Уыдон та йæ уæлхъус алæууыдысты.

— Акæнут æй æмæ йæ гæзæмæ æрæхсут, ахæм чъизи нæу, хорз сыгъдæгæй мæм æй фæхæццæ кодтат... Фæлæ иннæ узæгмæ дзæбæх базилут, уый æгæр цъыфæйдзаг у...

* * *

Райсомæй хъæубæстыл айхъуыст: Хетæг æмæ Мырзæ дзæмсæфт фесты. Адæмæн та, магуыраг, сæ ныфсы фæстаг таг аскъуыд; хъуынсаст æмæ къулбæрзæйæ зæхмæгастæй лæууыдысты. Уæддæр скъолайы кæртмæ иугай-дыгай æрбатымбыл сты. Алы æмæ алы ныхас кодтой, фæлæ сæ дыууæ гуырдызмæ кæй сты, ууыл сæ алчи дæр æууæндыд...

Фæлæ сæ куыд æмæ кæм бацагурой, ууыл уыд сæ сагъæс. Ныфс сæ уыд, чи зоны фыдгæнджытæ исты фæхабар кæной, кæнæ сын сæ сæрма æхца æркурой.

Уыцы бон æнкъард æмæ сагъæсгæнгæ арвыстой. Æризæр... Сылгоймæгтæ æмæ сывæллæттæ сæхи се ‘мбæхсæн бынатмæ куыд

парæвдз кодтой, афтæ хъæуы кæронæй иу лæппу лæнк-лæнкгæнгæ æрбахæццæ:

— Ма ацæут, фæлæуут! Матеты æнгузы бынæй цыдæр гуым-гуым æви хъæрзын хъуысы...

Залдуз йæ мадæн Сæрмæты афæдзæхста, хъуамæ азгъорд-таид уырдаæм, фæлæ йæ Томиан сдзурын дæр не суагъта:

— Фæлæуу уал, цы хабар у, уый базонæм. Уæд та ма дæу дæр сайынц. Зонынц æй, Хетæг æмæ Мырзæйы хиуæттæ æнхъæлмæ кæсынц исты хабар фехъусынмæ. Фæлæуу уал...

Фæлæ уалынмæ æнгузбæлæсты ‘рдыгæй кæуын райхъуыст... Стырæй-чысылæй иууылдæр уыцырдæм фессæстой...

Æнгузбæласы бын нæууыл баййæфтой Мырзæ æмæ Хетæджы. Сæхи сæм баппæрстой... Мырзæ — ныуазал, фæлæ Хетæджы буар нырма хъæрмуст уыд... улафыд... Хъæубæстæ, тугæйтарст хъомау, æмбу кодтой... Куыдта ком, бæлæстæ, æрдз, арв. Куыдтой... нæлгоймæгтæ... ирон нæлгоймæгтæ... сæ нацийы сæрыстырдынадыл, сæ æдыхыл, сæ сæруарзондынадыл, сæ сæры кадыл... Куыдтой иууылдæр — сылгоймагæй, сывæллонæй — фырмастæй, фыртæссæй... сæрбæрзонд уæвгæйæ, сын сæ сæруарзондынадыл цъыфкъахæй кæй лæгæрдынц æмæ сæ ныхмæ сæ бон кæй ницы у, ууыл...

Хъæубæстæн сæ масты дзæкъул куы равдæлон, уæд лæппутæ фæвнæлдтой æмæ Мырзæйы сæ хæдзармæ фæхæццæ кодтой, Хетæджы та — сæхимæ.

Хетæгæн йæ сæр ахæм фыднад уыд, ахæм, афтæ ныддæнгæл, æмæ базыл нæ цыд. Улафгæ цы кодта, уымæй уæлдай йæм царæцпагæй ницыуал уыд.

Уыцы æхсæв хъæубæстæ æхстыты бын, тæрсгæ-ризгæйæ, арвистой ныккæнды сæ зиан æмæ рынчыны фарсмæ.

Райсомæй Мате дæр æрхæццæ йæ лæппутимæ. Бæргæ фæндараст фесты, фæлæ хъæуы ахæм æнамонды цау кæй æрыййæфтой, уымæ гæсгæ йæ зæрдæ фырмастæй ныддæнгæл, йæ сæрыл дыууæ къухæй балæууыд.

Дыккаг бон Мырзæйы талф-тулфты сæ кæрты балбæласы бын бавæрдтой...

Хетæджы тыххæй та æнæхъæн хъæубæстæ сæ сæрыл слæу-уыдысты... Кæмæ сæ цы хос уыд, уый скъæфтой... Æндæр дзы ницы гæнæн уыд, — акæсæн, азмæлæн ничердæм уыд...

Рацыд цалдæр боны æмæ Хетæг йæхи æрæмбæрста, фæлæ

йыл цы æрцыд, уый йæ зонд нæ ахста... Алчидæр æм хъавгæ дзырдта, Мырзæйы мæлæт дæр дзы басусæг кодтой...

Бонтæ куыд цыдысты, афтæ йæ уавæр хуыздæрæй-хуыздæр кодта æмæ-иу стырæй-чысылæй йæ цуры бадйнай не ‘фсæстысты...

Иу райсом Хетæг Залдузмæ йæхимæ басидт:

— Ды мын мæ ныхас уæлæмæ нукуы суагътай... Фæлæ... Ацы фыдбылыз мын сарæзта... Гиа... нæ хæлар Гиа... Æрмæст æй куы фенай, уæд æй нал базондзынæ... Уыцы Гиа нал у... къæссаваддæхт фæци... йе ‘ддаг бакаст дæр... æцæг лæгмары хуызæн у...

Залдуз фырдисæй йæ бынаты андзыгау, йæ хъустыл нæ бау-уандыд:

— Цы загътай, цы? Уый гæнæн нæй!

— Афтæ у, афтæ! Уыдонæн алцы гæнæн дæр ис. Мах нæхи хуызæн сыгъдæгзæрдæ æнхæлæм алкæй дæр. — йæ ныхас бафидар кодта Хетæг.

— Мæнæ цытæ хъусын, мæнæ, — æмæ Хетæджы сæр арæхстгай йæ дæллагхъуырмæ балхъывта. — Нæ тæригъæд сын Хуыцау ма ныббарæд æмæ уыцы зæххыл саугуырмæй фæхилæд.

— Гиа, Гиа... Хин æмæ кæлæнæй йемыдзаг... Фæлæ диссаг уый у, мæныл-ма цы фæзæрдейæ, цæмæн мæ ныууагъта уæдгасæй? Куыд дæм кæсы? Дæ хатырæй? — чысыл сывæллон йæ мады хъæбысæй куыд скæса, афтæ хæрдмæ скаст Залдузмæ. — Цæмæй идæдзæй ма баззайай? Æви ма нæ кæддæры хæлардзинадæй фефсæрмы кодта... Ницы йын æмбарын... Æниу мæ бон хъуыды кæнын дæр нæу, мæ сæр стæм хатт ахæм рыстытæ скæны, æмæ мæ зонд фæцæйсафын...

— Мæхи цæстæй йæ куы фенон, уæддæр мæ нæ бауырндзæн... Фæлæ дæуыл æууæндын... — нынкъуыста йæ сæр Залдуз.

* * *

Хъæубæстæ уыциухуызон æнкъард æмæ æрхæндагæй бонæддæдæртæ кодтой.

Хетæг радзæбæх, сыстад... Æрмæст йæ сæры рыстæй арæх хъаст кодта, æхсæв фынайæ кæмæдæр лæбурдта, хатт-иу ыл къуымты рацу-бацуйæ сбон...

Фæлæ бинонты сагъæсы ныппæрста йæ иу миниуæг: куыдæр-иу иунæгæй аздад, афтæ-иу кæимæдæр ныхас кодта, фылдæр хатт ын-иу хылмæ дæр асайдта. Фæлæ цы мадзал райстаиккой, уый нæ зыдтой...

Сæрмæт фыццаг бонты йæ фыды сынтæджы фарсмæ бадт, тыххæй-иу æй ракодтой, фæлæ йын фæстагмæ йæ митæй тæрсын райдыдта æмæ йæм æввахс нал цыд.

Иу ахæм «ныхасы» рæстæджы Залдуз йæхи фæфидар кодта æмæ йæм бахызт. Хетæг рудзынггæрон лæууы æмæ æддæмæ кæимæдæр ныхас кæны. Залдуз æй æнæбары мидбылхудгæйæ, афарста:

— Кæимæ ныхас кæныс, кæ, Хетæг, ам куыничи ис?

Хетæг Залдузы ныхасмæ фæстæмæ фæзылд:

— Кæимæ? Мæнæ Гиаймæ, ам уыдис, ныртæккæ ахызт. Ды кæд кæрты уыдтæ, уæд æй нæ федтай? Мæ нуæрттæ мын халы, цына хъылма ныхас хауы йæ дзыхæй...

— Алæ, æнæхъуаджы ма дзур, ам цæй Гиай уыд?! Кæд æй исчи дзæкъулы æрбахæсса, уый йеддæмæ уый ардæм æрбауæнддзæн? Æвæццæгæн, дæ цæстытыл уайынц уыцы æвирхъау нывтæ... Сæ æбуалгъы митæ сын Хуыцау ма ныббарæд!

— Гъо, уый гæнæн ис, уымæй раст дæ... — Æвиппайды иннардæм фæивта йæ ныхас, æвзонгæй фæстæмæ куыд ахуыр уыд, афтæ та йæ дыууæ къухы даргъ æнгуылдзтæй йæ æмгуыдын сæрыхил афасæгау кодта, стæй йæ къæмисæнтæ аууæрста. — Офф, мæ сæр, мæ сæр... — æмæ æнæбонæй йæхи сынтæгыл æруагъта.

Залдуз æм бацыд, хъавгæ йыл йæ цæнгтæ æрбатыхта:

— Нæ тæригъæд фæхæссæд... Махæн нæ цард чи сызмæста... Ма тæрс, дæ сæрæн дæр схос кæндзыстæм, иучысыл-ма бафæраз. Риссын дыл, фæлæ дын мæ бон ницы у...

Афтæ ахаста иу мæйы бæрц. Хетæг Гиаймæ йæ «ныхас» нæ ныууагъта. Уымæй дарддæр æй агуырдатæ хæдзары алыварс, цæхæрадоны...

Иу райсом та, сылгоймæгтæ æмæ сывæллæттæ хъæдæй, се ‘мбæхсæн бынатæй куы ‘рцыдысты, уæд Залдузмæ лæбурынтæ систа:

— Æз низы ахæсты фæдæн, ды та Гиаймæ тæзгъомæ... Мæнæй-ма, мæ сæр мын цæмæн фæнæмын кодта... Æз лæгæн нал бæззын... йæхæдæг та мын æрвылæхсæв мæ усимæ тæзгъо кæны... Уымæн мæ нæ амардта, гъ! Цæмæй уæм кæсон æмæ зæрдæскъуыд фæуон... — сынтæгыл дæлгоммæ бахауд æмæ сывæллонау нырдиаг кодта.

Бинонтæ зæхмæгастæй баззадысты... Бамбæрстой, хъуыддаг цæй мидæг ис, уый, æмæ зæрдæдзурынтыл фесты: цы саразой, уымæн ницы зыдтой, сæ къæхтæ, сæ къухтæ — баст! Азмæлæн, акæсæн ничердæм ис, бастдзинад нæй!

Мате ләпшутимә әхсәнгарз хәссынмә куы уыд, уәд сын ныфс бавәрдтой, рәстәгәй-рәстәгмә, дам, уәм БТР цәудзән бәрәггәнәг, фәлә сә нырма ничи фәзынд...

Хуыбиан йә уәрджытә ныххоста:

— Әй дә мады цонгыл әвәрд фәуай, Гиә, әмә мә кьухәй-дзаг цы фәхордтай, уыдон туг әмә рондзәй фәкалай, кәд куыд цьаммар разындтә!

Мате йә сдзурын нал бауагьта:

— Фехьусдзән дә... әмә ноджы стыхсдзән... Хуыцауы фәндәй, чи зоны ацы, бонты уырыссәгтәй исчи фәзына...

Хетәг сәм әддәмә рахызт, йә цәстытә әууәрдгә:

— Цьус, цыма, афынәй дән... Мә сәры рыст дәр фәрәуәг... Сихорафон нәма у? Уәд та исты ацаходиккам... — әмә Залдузы фарсмә бандоныл әрбадт, йә цонг ыл әрбатыхта.

— Ныртәккә, Хетәг, ды хәргә исты кән, уый йеддәмә дын маргьы әхсыр дәр ссардзыстәм, — йә зәрдә ауынгәг мадән әмә мидәмә хәринаггәнәнмә бахызт.

Уымәй цалдәр боны фәстә иу райсом Хетәг кәртмә рахызт, сугән мәнгагьуыстмә бацыд, фәрәт дзы рахаста әмә йә цыргь кәнын райдыдта.

Мате йә куы ауыдта, уәд йе уәнгты уазал дон ацыд... Сәрәй-кьәхтәм ныррызт... Фәлә йә зәрдәйы уаг нә равдыста. Әввахс әм бацыд әмә сабыр хьәләсәй афтә:

— Хорз әй әрцахста дә хьуыды, знон дзы сугтә лыг кодтон әмә бынтон ныдздзыргьа...

— Алә, баба, мән сугты маст тынг нәй... Әхсәвбонмә Гиә нә хәдзары алыварс хьеллау кәны әмә йә, зәгьын, фәтәрсын кәнон... Ард йә хәдзары бацәуа, нәдәр әй кьәвда уромы, нәдәр — хур. Дәлфадихсыд баци уырдыгәй ардәм.

— Алә, Хетәг, Гиә ардәм уәрдоньл ласгәйә дәр не 'рбауәнддзән, уыцы тәппуд! Йә кой мауал кән, хьәбул, дәхимә әркәс...

Хетәг Матемә разылд, йә фәрәт зәхмә әрәппәрста, йе 'нкьард сау-сауид цәстытә йәм базылдта әмә бынтон сабыр хьәләсәй сдзырдта:

— Раст дә, баба, уый ардәм не 'рбауәнддзән... Уымән уыйбәрц хьәбатырдзинад цы Хуыцау дәтты? — әмә кәрты даргь бандоны иу кәрон әрбадт.

Матейы ма исты сдзурын фæндыд, фæлæ йе ‘фсæртæ ныу-уадысты, былтæ фырчбырццæйæ кæрæдзийыл нындæгъдысты æмæ зæхмæгастæй, йæ бынаты лæугæйæ баззад.

Кæддæр-кæддæр, цыма йæ къæхтæ зæххыл ныхæст уыдысты æмæ феуæгъд сты, уыйау рæвдз бауад, фæрæт систа, йæ бынатмæ йæ бахаста æмæ йæ суглыгтæнæн къуыдыры æрсагъта. Стæй хъавгæ къахдзæфтæй бацыд æмæ Хетæджы фарсмæ æрбадт...

Залдуз сæ уæлхъус алæууыд:

— Цæй, цы ми кæнут? Æххормаг уын нæу? Мæнæн мæ сихор цæттæ у...

Хетæг фæразæй:

— Раст зæгъыс, сихорафон у, æххормаг дæр нын у, — сыстад, Залдузы цонгыл фæхæцыд æмæ иумæ бахызтысты мидæмæ. Матæ дæр сæ фæстæ, хъеллæуттæгæнгæ, бацыд...

Рацыд цалдæр боны. Иу изæр та сылгоймæгтæ æмæ сывæллæттæ сæхи рарæвдз кодтой хъæдмæ. Залдуз ма Хетæджы хатæнмæ фездæхт, йæхи йæм баппæрста:

— Мах та нæхи æфснайынмæ цæуæм. Сымах Хуыцауы фæдзæхст фæут... — Хетæджы хæдоны æгънæджытимæ архайгæ йæм, хæрдмæ кæсы Залдуз. — Хетæг, æппындæр мацæуыл мæт кæн, мæнæ бæстæ æрсабыр уыздæн æмæ та нæ царды уаг дарддæр кæндзыстæм... Абоны онг не скъолайыл нырма иу нæмыг дæр нæма сæмбæлд... Кæд хъæуы хæдзæрттæн разиан кодтой, уæддæр...

— Нæ, Залдуз, æмæ куы ницæуыл мæт кæнын, кæцæй дæ хъуыдымæ æрцыд? Сымах мæ фарсмæ куы уат, уæд мæ цы тыхсинаг ис?

— Омæ уæдæ хорз, хæрзизæр рау, — Залдуз йæхи рахибар кодта Хетæджы хъæбысæй æмæ дуарырдаг рог къахдзæфтæй фæцæуæг. Къæсæрмæ куыддæр рахæццæ, дуары æхгæнæнмæ февналон куыд загъта, афтæ йæ хъустыл ауад Хетæджы къæхты хъæр. Фæстæмæ иу каст фæкодта... Хетæг æд фæрæт йæ хæдфæстæ лæууы:

— Лæгъз ныхæстæй мæ сайыс æмæ та Гиамæ цæуыс, нæ?

— Хетæг! — иу хъæр ма сфæрæзта чызг æмæ стæй ницыуал бамбæрста.

Хетæг ратахт тыргъмæ æмæ йæ хъæлæсы дзаг ныхъхъæр кодта:

— Гиайы амардтон!.. Гиайы амардтон!.. — æмæ, мыргæнгæ, уынджы дæлæмæ йæхи ауагъта.

Карты чи уыд, уыдонæй иутæ Хетæджы фæстæ атындзыдтой, иннатæ та мидæмæ, хæдзармæ баивылдысты. Матейæн йæ цæстæнгас суглыггæнæн къуыдырыл аныхæст... Фæрæт уым нал... йæ бынаты бадзой-дзой кодта, бæстæ йыл баталынг... «Алæбон æй куы бæрæг кодтон... абон мыл цы мæрдырох бафтыд?..» Стæй йæ сæрыл дыууæ къухæй балæууыд æмæ, ирон-вæндаггæнгæ, бахызт мидæмæ. Фæсдуар Залдуз зæххыл хауд, йæ фæскъæбутæй туг цыхцырæг ныллæуыд... йæ фарсмæ фæрæт тугæйдзагæй æппæрт. Адæм фыртыхст æмæ фыртæссæй схъом-пал сты: чи æртхутагмæ лыгъд, чи хъуынатæ агуырда, чи та — цæф цæмæй бабастаиккой, уый. Фæлæ... Залдузæн ничиуал ницы баххуыс. Йæ мад æмæ йе ‘фсин сæхиуыл царм, буар нал ныу-уагътой. Сылгоймæгты æмхæццæ хъарæгæй цары хъæдтæ згъæлынц. Сæрмæтæн йе ‘мбæлтæ йæ цæнгтыл хæцынц æмæ йæ сабыр кæнынц... Сæ тæригъæдæй бæстæ скъуыдтæ кæны...

Уæдмæ та Гуырдызыйы лæгхортæ дæр хъæуыл судзгæ нæмгуытæ нызгæлстой, мæйдар æхсæвы хъæуы сæрмæ сырх-сырхид æмæ бур-бурид нæмгуытæ сæмхæццæ сты. Сывæллæтты ныккæндмæ нырвыстой... Сылгоймæгтæй цалдæрæй зианы фарсмæ баззадысты. Тæрсгæ-ризгæйæ Залдузы ныхсадтой, йæ мæрддзæгтæ йыл скодтой.

Хетæджы хъæуы кæрон æрцахстой æмæ йыл сæ сыхæгты хæдзары иу хатæны дуар гуыдырæй сæхгæдтой.

Дыккаг бон рог танк фæзынд. Хъæубæстæн цыдæриддæр хъуыд, алцыдæр сын æрбаластой, фæлæ уæззау хабарыл уыдон дæр фæхъыг кодтой. Хетæгæн йæ къухтæ бабастой æмæ йæ семæ рынчындонмæ аластой.

Залдузы дæр, Мырзæйау, сæ хæдзары раз дыргъдоны бавæрдтой..

Матæ Залдузы мад æмæ фыды раз æрзоныгыл кодта æмæ сæ хатыр ракуырда:

— Уæззау у нæ уавæр. Фæлтау æй маргæ куы акодтаиккой, нæ тæригъæд фæхæсса Гиа. Дыууæ хæдзарæй нæ фесæфта. Мæнæн Залдуз Хетæджы баивтаид... Ууыл сымах дæр æууæндут... Ныр ма цы? Сывæллоныл нæ ахъуыды хъæуы...

* * *

Рацыд æртæ азы... Уавæр фæсабырдæр, фæндæгтæ дæр фæсæрибардæр сты... Кæд æдас нæ уыдысты, уæддæр сæ æхгæнгæ æмæ æхсгæ ничиуал кодта. Фæзыхъæуы дæр та цард

йæ цардвæндагыл ацыд... Хъæубæстæ сæ куыстытыл æрлæу-
уыдысты... Арæзтой, амадтой... Хуым кодтой... Хетæг æмæ Зал-
дузы ныййарджытæ дыууæ хæдзарæй Сæрмæты зæхмæ дæр
нæ уагътой... Сæ къухты æлгътыл æй хастой, фæлæ уый бонæй-
бон æрхæндæгдæр кодта... Æрхуым æмæ мадзурайæ æрвыста
йæ бонтæ. Скъолайы йе ‘мбæлттимæ йæ был дæр никуы фæзыхъ-
хыр кодтаид... Уый бæргæ раст нæ каст ахуыргæнджытæм
дæр, фæлæ йæ æмбæрстой æмæ йæм æнхъæлмæ кастысты...
Рæстæг йæ бон калы, цыфæнды уæззау мастæн дæр уый — йæ
хосгæнæг.

Хетæг дæргъæтин рæстæджы баззад рынчындон, сдзæбæх,
Цæгат Ирыстоны æрбынат кодта... Йæ райгуырдæн хъæумæ йæ
цæсгом нал хъæцыд, йæхи сын куыд равдыстаид, уымæн ницы
мадзал ардта. Фæлæ йæ хъæбул йæ фарсмæ кæй нæ уыд, æрмæст
уый дæр фаг уыд, æфхæрд æмæ зæрдæскъуыд лæгæн йе ‘хсæвтæ
æмæ бонтæ мардæрцыдæй æрвитынæн. Бирæ бахъав-бахъавы
фæстæ сфæнд кодта йæ фыртмæ ацæуын: «Цы уа, уый уæд,
мæнæн Залдуз кæнæ Сæрмæтæй сæ иу мæ фарсмæ куына уа,
уæд уæддæр мæ цард ницы у... Бафæлварон...»

Хъæубæстæ йыл бацин кодтой, цыма никуы æмæ ницы æрцыд,
сæхи афтæ дардтой... Матеты хæдзары къухбакæнæн дæр нæ
уыд, чи йæ куыд хъуыста, афтæ йæм уынæг цыдысты.

Сæрмæт йæ мадырвадæлтæм уыд, æмæ Хетæг йæхицæн бы-
нат нал ардта... Зынджытыл бадæгау бадт...

Дыккаг бон Мате сæ сыхаг лæгтæй дыууæимæ Хетæджы
акодта Залдузы ныййарджытæм фидауынмæ. Бинонты хæдза-
ры баййæфтой. Сæрмæт чысыл стъолы фарсмæ бады æмæ чи-
ныг кæсы. Тома ницымбарæджы каст кæны, куы Матемæ, куы
иннæ дыууæ сыхагмæ:

— Бамбарын-ма мын æй кæнут... Ме знаджы мæм æрбакод-
тат?..

— Алчидæр уын æмбары уæ уавæр... Хъæбулы маст хъæды
сырд дæр нæ уромы, фæлæ ныл иугæр хур кæсы, зæххыл
цæуæм, цæрæм, уæд хъуамæ царды æгъдæуттæ кæнæм. Ацы
лæппуйыл ахъуыды хъæуы... Уæ чызгимæ куыд адджынай
цардысты, уый алкæмæн дæр зындгонд у. Сымæхæн дæр
хъæбулы бынаты уыд... Ме ‘знаг фæсмонгонд фæуа!
Тæригъæд у... Фæнды йæ хатыр уæ ракура... Сæрмæт дæр
тæригъæд у...

Тома фестад... Хатæны къуымты арауай-бауай кодта. Йæ сæрыл дыууæ къухæй балæууыд:

— Раст у... Зылынджын нæу, фæлæ... Мæнæн у мæ хъæбулы марæг, мæ зыбыттаджы иунæг хъæбулы марæг. Лæг Хуыцауы рынæй йæ сынтæгыл амæлдзæн, уæд чи цы хъуамæ зæгъа? Фæлæ... Фæлæ ахæм æбуалгъы ми... Ахæм фыдмард... — нырдиаг кодта Тома æмæ фæстæмæ йæ бандоныл æрхауд. — Гъеныр мæм куыд хатут, хатыр мæ ракура?.. Уымæй мæнæн мæ хъæбул райгас уыдзæн?

— Нæ райгас уыдзæн уымæй, раст дæ, фæлæ йæм уæдæ знаджы цæстæй кæсай, уый цас раст у? Уæ чызджы марæг Хетæг нæу, нæ! Уæ чызджы марæг у Гиа, æрмæст æй амардта Хетæджы къухæй. Уас йæ къухтæ хусæй фæхæсса Хетæджы тæригъæдæй, уыцы хин æмæ кæлæнæй йемыдзаг гуырдыаг.

— Гиа дæр мын нæ аирвæздзæн...

— Гиа? Гиа дæр... æмæ ма чи?

— Чи, чи — Хетæ! Мæнæ мæ къæсæрæй æдзæсгомæй цы лæгмар æрбахызт, уый! Уæдæ мæ хъæбулы маст куына райсон, уæд мын мæрдтыбæсты мæ чызг цы хъуамæ зæгъа? — æмæ йæ тызмæг дондзаст цæстытæ базылдта Хетæгмæ.

— Цы дын хъуамæ зæгъа? Залдуз дын, Хетæджы кæй нæ амардтай, уый дæ цæстмæ бадардзæн? Цытæ дæ уырны?

— Æз мæ хъæбулы маст хъуамæ райсон æмæ мæ мачи мацæмæй азымджын кæнæд, — фестад, йæ сæрыл та балæууыд. — Уæдæ цы саразон, цы, зæгъут-ма мын æй, афтæмæй куыд хъуамæ цæрон? — æмæ та, чысыл сывæллонау, ныккуыдта, стъолы фарсмæ бандоныл æрхауд.

Сæрмæт иу каст дæр Хетæджы ‘рдæм нæ ракодта, афтæмæй, дурдзавдау, бадт йæ бынаты. Фæлæ ныр йæ дадайы ныхасмæ йæхи нал баурæдта, фестад æмæ йæм балыгъд, йæ разы алæууыд:

— Дада, цытæ дзурыс, уыдоныл нæ хъуыды кæныс? Мæ хъæбул, мæ хъæбул! Æз та, æз? Æз нæ дæн кæйдæр хъæбул? Мæныл та чи ахъуыды кодта? Æз цы фæуон, æз? Абоны бон æз цы уавæры дæн, уый уынут? Кæй марынмæ хъавыс? Мæ фыды? Æмæ дæ стæй мæрдтыбæсты мæ мад мæнæй куы бафæрса, йæ хъæбулæй, уæд уымæн та цы зæгъдзынæ? Амар мын мæ фыды, дæ маст райс æмæ стæй æз та цы фæуон, æз, дада? — йæ дыууæ къухæй йæ цæсгом амбæрзта æмæ ахъаззаг ныккуыдта. — Мад мын нал ис, мæ фыды дæр ма мын амарут

æмæ уæд мæнæн дæр исты æрымысут, уæддæр адæмы мæдтæ æмæ фыдтæм тæхудыгæнгæйæ мæ цард ницы у...

— Раст дын зæгъы Сæрмæт, раст, — йæхи нал баурæдта Матæ. — Адæймаджы азтæ бындзыггай семæ кæй хæссынц, уый дæ хъуыдыйы, æвæццæгæн, нæй. Мах ма цасы фаг суыдзыстæм, æмæ уæд сывæллон арвæй зæххы ‘хсæн иунæгæй хъуамæ баззайа?..

Тома йæ сæр фæхъил кодта, фестад æмæ рæвдз бауад Сæрмæтмæ, йæ хъæбысы йæ ныттыхта.

Иудзæвгар æнæдзургæйæ алаууыдысты... Ничи ницы дзуры... Ныссабыр сты... Стæй уæрмæйдзурæгау райхъуыст Томайы ныхас:

— Фидауын... Фидауын дæ фыдимæ, Сæрмæт, хъæбул! Уый тыххæй дæ чысыл зæрдæмæ маст ма бахæсс! Фидауын, уæдæ цы кæнон? — æмæ сывæллоны феуæгъд кодта æмæ ныр та чысыл лæппуйау Хетæгмæ базгъорæгау кодта... Йæ дæллагхъуыр атыхст... Хетæг дæр æй йæ хъæбысы æрбакодта æмæ сæ дыууæйæн дæр се уæхсчытæ схъиуын райдыдтой...

* * *

Æмæ цард йæ надвæндагыл ацыд...

Аивгъуыдта фынддæс азы... Сæрмæт уæлдæр ахуыр райста, кусы... Хетæг йæ райгуырæн къуым нæ рох кæны. Хъæубæстæ, куыдфæрæзджындæрæй, фæйнæрдæм фæлыгъдысты. Астæуккаг скъолайæн ма йæ ном баззад... Куыст афон Хетæг æмхуызон йæ къух фæдары дыууæ хæдзары дыууæйы фæлыст зæрæдтæм... Иу дыргъы гага дæр сæ нæ сæфы. Базары фæлаууы æмæ сæ уæй кæны. Æрæджы йæ фыртæн ног хæдтулгæ балхæдта. Цалдæр боны размæ йын йæ фарсмæ иу зæдæнгæс чызджы бадгæ федта æмæ фырцинæй йæ цæссыгтæ нал баурæдта...

Йæхæдæг та... Бон-изæрмæ адæмыл йæ цæст хæссы æмæ дзы агуры Залдузы æнгæсты æмæ йæ зæрдæ фæлаууынæн уый дæр фагыл нымайы...

Æниу ын æндæр цы гæнæн ис?..

* * *

Сæрмæт уайтагъд фæстæмæ фездæхт. Хетæджы фарсмæ йæ хæдтулгæ фæурæдта, рудзынджы авгыл бынмæ æрхæцыд æмæ йæ фыдмæ радзырдта:

— Баба, изæры-иу дæхæдæг ацу хæдзармæ, мæнмæ-иу ма æнхъæлмæ кæс, æз Цхинвалмæ цæуын.

— Æмæ дын Цхинвалы цы баззад? Афтæ æвиппайды цы æрбахъуыды кодтай?.. Исты хабар у? — цыма йæ тарффынæйæ фехъал, ахæм хъæлæсыуагæй йæ афарста Хетæг.

— Гуырды та хæст райдайынмæ хъавынц... Къостайы хъæуыл, дам, арт бандзæрстой... Цæгат Ирыстонæй бархионтæ цæуынц æмæ æз дæр семæ — æмæ хæдтулгæйы дæгъæл æрзылдта.

— Цы, цы? Сæрмæт, фæлæуу-ма! — сонтхæр фæкодта Хетæг æмæ фестад, фæлæ уæдмæ хæдтулгæ фæаууон. — Афтæ чи зæгъы, малын, дам, зын у, уый куыд рæдийы... Цыма цæрын тынг æнцон у! Мæнæ куыд бафæлладтæн! — æмæ фæстæмæ бандоныл хауæгау æркодта: — Хуыцау, ирон адæм та дæ фæдзæхст, æмæ та Саакашвилиæн дæр йæ фæндтæ йæ хъуыры цы фæбадой...

г. Цхинвал.

Ноябрь-декабрь, 2008

МÆ ЗÆРДÆ МЫСЫ...

* * *

Æнкъардæй бадын ме стъолы цур уаты.
Æддейы тымыгъ бæлæстыл хъæрзы,
Фырмæстæй уый ныффутт кæны Арбаты,
Йæ пырх уисойæ ногуард мит мæрзы.

Зымæгон изæр уазал у Мæскуыйы,
Мæ зæрдæ мысы хъарм хуссар, нæ хъæу.
Ам хъызты дур дæр ихæнæй ыскъуыйы,
Ирон лæгæн йæ цæрæнбынат нæу.

Æмæ мәныл цыдæр пъæззы ныббадти,
Мæлы мæстæй ызгæ цъысымы уд.
Мæ бæллиц, маргъау, горæтты фæхатти,
Хъысмæт æм каст, æрвæрдынау, рæсугъд.

Ныр дидинæгау бахус и... Зын кары
Нæхимæ зæрдæ атæхы æваст.
Уый тынгæй-тынгдæр, хаст лæгау, æнкъары,
Кæм ныууагъта фыдæлты уæзæг, уарзт...

* * *

Мæ дзыппы
сау суари куы нæ уа,
уæддæр æз хъæздыгдæр дæн
мæртæ,
сенатортæ,
паддзæхтæй.

Уымæн æмæ
 зонын:
 тæппал —
 зæхкусæджы мидис.
 Зонын,
 кæцæй цæуынц
 сызгъæринтæ,
 доллæртæ,
 тумантæ.
 Зонын, кæм куыд гуыры цард.
 Зонын,
 кæуыл нæ фæриссон,
 уыцы фæллой
 мæ фарсæй кæй фæуыдзæн искуы.
 Иу боны цард мын
 нæ ратдзæн Хуыцау,
 куы ахизон хаххæй,
 куы нал зонон,
 чи дæн,
 цы дæн.
 Æз хъæздыгдæр дæн удæй
 мæртæ,
 сенатортæ,
 паддзæхтæй,
 уымæн
 æмæ æз кусын мæхицæн —
 адæмæн тæппалкъухæй!

* * *

Æз фидын бонзонгæ мæ хæстæ, —
 Кæннод мыл хуудзысты мæ фæстæ.

Уыдзынæн хъазæнхъул хæхбæсты, —
 Цæуын нæ уæнддзынæн уæ рæзты.

Уæ фидис, карз уайдзæф æдзухæй
 Мæн тондзæн алырдæм сындз-къухæй.

Æмæ ысфæлмæдзынæн цардæй,
Мæ зарæг нал хъуысдзæни дардæй.

Æрхуысдзæн уды цырагъ. Хохы
Уыдзынæн дойнаг дурау рохы.

Мæ кой дæр нал уыдзæни хъæуы, —
Æгуыдзæг ницы у, кæй хъæуы...

Фæлтау æз фиддзынæн мæ хæстæ, —
Уæд мыл нæ худдзысты мæ фæстæ.

* * *

Лæг йæ кæнон —
цæрынтæй хъазын —
искуы куы ныууадзид,
уæд, æвæццæгæн, æхсæвтæ бонтæй
нæ хицæн кæниккой.
Æз нæма дæн, нæ зæххыл цытæ цæуы,
уыдонæй райгонд.
Бонтау,
æхсæвтау —
адæм кæрæдзийæ лидзынц.
Фæлæ сæ ничи никæй æййафы
уадиссаг удуæлдай тахты.
Нæдæр фыд йæ хивæнд фырты,
нæдæр мад йæ хиуарзон чызджы.
Майдыма!
Никуы æмæ никæд уыдзæнис,
æвæццæгæн, уый.
Æз ныууагътон мæ кæнон.
Дзæгъæлы рацу-бацутыл нал дæн,
мæ кæстæрты фæдыл кæсын
æмæ царды цин хæдзары нуазын.
Лæг куы ныууадза искуы цæрынтæй хъазын,
уæд цы уыдзæн,
цы кæндзæнис лæг,
ууыл хъуыды мæ æрбадын нæ уадзы...
Алырдæм мæ раппар-баппар кæны...

Æз дәр мә ахуыр нә уадзын:
цæрынтæй хъазын...

* * *

Зæхх — царды хос тауæг —
йæ хорзæхтæ адæмæн радта дывæрæй
æмæ урсбæмбæг миты бын уалдзæгмæ,
хурмæ бæлгæйæ, улæфы фæлмæстæй.
Арс дәр зымæджы къæсæрыл
афтæ ныффæлдæхы лæгæты,
фенхъæлмæ кæсы цъæх уалдзæгмæ,
сдæры йæ дзæмбы..
Зæхх — царды билцъ раттæг —
радта йæ фæллæйттæ адæмæн
æмæ бафынæй миты бын,
йæ зæрдæ мур дәр ницæмæ ‘хсайгæйæ,
суанг уалдзæгмæ.
Мæн дәр ацы хатт,
дунейы цытæ цæуы, уыдон хъусгæйæ,
тынг æрфæндыди бафæзмын арсы!..

ТЫХСТ ДÆН

Тыхст дæн,
фæллад дæн æз
æрвылбоны
æнæсæрфат хъуыддæгтæй.
Мæ фæлурс æмæ
ме ‘нæуд азтæ,
хæстоны хурсыгъд хæдонау,
лæзæрынц..
Лæсынц мә цардæй —
къæхты бынæй
ызмис куыд лæса донбылгæрон,
афтæ,
æмæ сын бауromæн нæй.
Рæстæг тæхы, нæртон æфсургъау, размæ.
Æз тыхсын.

Зæронд лæгау,
 лыстæг кæсын йæ фæстæ.
 Тыхсын
 æмæ мын не 'нтысы...
 Рæстмæ ныхас мын
 не 'нтысы...

УАЗАЛ ДЫМГÆ

Сыфтæрты уд уазал дымгæ ласы.
 Уары мит æвæндонæй. Тыхсын...
 Гæды хъарм, сыгъдæг рудзынгыл бады,
 Галиу къахæй йæ 'хсæрфарс æхсы.

Уазал бон. Куыстмæ та цон фæцæуон!
 Афтæмæй мын чи ратдзæн?.. Цæуын...
 Гинойæн æрвылбонау хæрзæбон
 Зæгъгæйæ, æз бамбæхсын мæ зын...

Чи мæ 'мбары уый йеддæмæ? Ничи.
 Алчидæр йæхи хъуыддæгтыл у
 Адæмæй. Мæ уды рис чи сисид,
 Уымæн раттин æз мæ иунæг худ!..

Уазал дымгæ сыфтæрты уд ласы, —
 Гæды та йæ къудиимæ хъазы.

* * *

Райгуырдтæн уалдзæджы —
 мæ мадæн фыдæбоны хосæн,
 цæмæй тагъддæр ысурс уа йæ сæр,
 ахиза сæрдæй фæззæджы сæрты зымæгмæ...
 Чи зоны, æмæ дзæгъæлы фæзындтæн ацы дунемæ.
 Æнæ мæн дæр бирæ и адæм
 зæххыл...
 Иу дзы иннæйы уарзы,
 чи та хибарæй бады йæхицæн
 æмæ дунейы хъомпалмæ хæрдджынай кæсы.

Æз мæхæдæг та? —
 Мæн нанайы хæс иу ран æрбадын нæ уадзы.
 Уымæн райгуырдтæн уалдзæджы —
 фыдæбоны хосæн.

* * *

Кæм дæ, Барис? Фыссы та дæм дæ хæлар,
 Ныккалди хохы къæвдамæ дæ хæдзар.

Дæ фæзындмæ, бæргæ, æнхъæлмæ кастæн,
 Нæ уыд кæрон мæ тыхст æмæ мæ мастæн.

Зыдтон æй хорз: нæ фæзындзынæ хъæуы, —
 Дæу хохаг цард Мæскуыйы раз нæ хъæуы.

Цæрыс æнцад, æнæмæтæй дæхицæн,
 Дæ хъысмæт хæхтæй тынг раджы фæхицæн.

Фыстæг нæ фыссыс ‘тæр-мæгуыр дæ мадмæ,
 Бæллыс æрмæст фыссæджы ном, йæ кадмæ.

Цы дыл æрцыд? Кæд нал зонын Барисы?
 Æфтауынц мæ дæ сæртæг митæ дисы...

Куыд не ‘мбарыс: фыдыуæзæг зынаргъ у,
 Йæ намысмæ лæджы зын фæндаг даргъ у.

Æнæ Ирыстон ницы у нæ цард дæр,
 Цæмæн лидзыс дæ ныллæг къæсæй дарддæр?

Æрмæстдæр ам, нæхимæ ис дæ амонд,
 Æмбарын æй — зын у хъысмæты раконд.

Фæлæ æрцу, æрцу нæхимæ, хохмæ,
 Фæцæуæм иумæ сау хъæды цъæх къохмæ.

Фæзилæм хъæуты, кæмтты æмæ рæгътыл,
 Æрымысæм кæддæры бонтæ хæхты.

Кæм дæ, Барис! Фыссы та дæм дæ хæлар,
 Ныккалди хохы къæвдамæ дæ хæдзар.
 Æрцу!!!

* * *

Хъуг уасы —
 фыццагзæддаг хъуг,
 фыццаг хатт фæиртæст йæ родæй.
 Æмæ цыма сылгоймаг
 æнæ хъæбул,
 æнæ йæ хур аздадис,
 уый тыхст
 æмæ йын уый тæригъæд кæны..
 Æз бадын уаты, рудзынджы цур,
 мæ фыссæн стъолы фарсмæ.
 Æрымысыдтæн
 мæ ныййарджыты, мæ гомгуыбын азтæ,
 æмæ нырма ныр фæхатыдтон,
 нæхицæй мæ ацыд
 куыд зын уыдис
 мæ мад æмæ мæ фыдæн..
 Дыгæрдзыг —
 æрæджы хъугæй чи агæпп кодта —
 уасы æмæ уасы йæ роды фæстæ,
 цыма йæм нал æрбаздæхдзæни, уыйау.

ÆМДЗÆВГÆТÆ

Æмдзæвгæтæ —
 идæдз устытæ —
 мæ фæлмæст,
 æнафоны халас сæры
 саударджытау змæлут æрвылизæр,
 уæхимæ ныхъхъуыстат.
 Адæмы рæгъмæ,
 рухсмæ уын
 фæндаг æхгæд у нырма.
 Топпæргъæвд хæстонтау,
 кæрæдзийы фæдыл
 бæргæ рагæппытæ кæниккат,
 фæлæ уæ рауадзæг нæй.
 Уæ рæстæг
 нæма ‘рцыд.

Рæстæджы дзыхæй нæма дзурут, нæ.
 Ныртæккæ
 цыфæнды мæгуырæй дæр
 рæстæджы хъæзтытæй
 хъазын хъæуы.
 Æмдзæвгæтæ,
 сидзæр сывæллæттау,
 æргъæвстæй бадынц,
 уазал дурыл бадæгау,
 мæ риуы.
 Æмæ тæрсын,
 куы нæ рахизой
 æппындæр уырдыгæй.
 Хъысмæты 'вджид куы ныууадзой сæхи.

* * *

Тæхуды, зымæг иуырдаем куы фæуид,
 Мæ бон дзы нал у, баргъæвсти мæ уд.
 Тæхуды, искуы хурзæрин куы 'ркæсид,
 Куы фенин рагъыл боныскасты худт.

Мæ сæрæн нал дæн дымгæтæ 'мæ митæй,
 Лæууы нæ кæрты митрагъы хъæпæн!
 Ныууадз мæ, цæй, о карз зымæг, дæ митæй,
 Дæ урс хъæццулы мауал ныуæрд мæн.

ХЪÆДДЗАУ

Мит ныффæлдæхти урс кæрцау хæхтыл,
 Быдыр — урс нымæт — айтынг и дард.
 Ласынц дзоныгъ хъæрзгæ митыл бæхтæ
 Сугамадæй, мæ хæдзары — арт...

Ныр мæ бинонтæ баддзысты хъармы,
 Пецы зарынмæ хъусдзысты 'нцад.
 Зонын, афонмæ рауайы дуармæ
 Урс уæлæфтауы сабиты мад.

Хъæды фæндагмæ саразы йе ‘нгас,
Зæрдæ ‘хсайы: хъæддзау лæгæн — зын.
Ехх, изæры куы ‘рбамбырд уæм не ‘гас,
Уæд — хъæрмуд фынг, цæхх æмæ кæрдзын.

Гъе стæй алчи, гыццылæй-ыстырæй,
Уым йæ боны хъуыддæгтæ хынцдзæн.
Пецы фарсмæ йæ зæронд фæндырæй
Æфсин рагон цæгъдтытæ кæндзæн.

Мит ныффæлдæхти урс кæрцау хæхтыл,
Быдыр — урс нымæт — айтынг ис дард...

БÆЛЦÆТТÆ

Радзырд

Йæ

сывæллон йæ хъæбысы, афтæмæй йæ загъд йæ сæрыл æрбахаста уыцы ус. Коммæ бацыд чызгмæ, йæ уæлхъус æрлаууыд æмæ:

— Суæгъд мын кæ дæ бынат, æз сывæллонджын дæн, уый нæ уыныс?!

Вагон мæлæты сабыр уыдис уый æрбацыдмæ. Поезд хъуыддагхуызæй тындзыдта йæ дард фæндагыл дыккаг бон. Бæлцæттæ кæрæдзиуыл фæцахуыр сты, алчи сæ йæ бæрæг бынат æрцахста æмæ бонасадæнгæнгæ йæ хабæрттæ кодта.

Чидæртæ-иу хæстæгдæр станцæты ахызтысты, сæ бæсты-иу æндæртæ æрбацыдысты. Фæлæ кæрæй-кæронмæ цæуджытæ аивтой сæ уæладарæс æмæ вагоны цардæй цардысты. Сæ сæйраг мæт: схуысс, сист, бахæр æмæ дæхи ирхæфс.

«Æдде сæ чи цы у, кæмæн цы уæз ис, уыдæттæ ам нымады не сты, — хъуыды кæны рудзынджы раз лаууæг, кæсæнцæстджын лæппу, вагоныл йæ цæст хæсгæйæ. Æмæ, дæ хорзæхæй, дæ бынат зон, уæлдай схиудтытæ ма кæ, уæлдай буц цæстæнгæс ма дом, никæй зæрдæмæ дын фæцæудзæн».

Вагонгæс, саурихи бæзæрхыг карджын лæг, йæ хъуыддаг хорз чи зыдта, ахæм

адæймаджы хæдзардзин зилæнтæ кодта, узæлыд бæлццæттыл. Уыдон дæр æм сæ хæрзгæнæджы каст кодтой. Цыма сæ дард-дæры цард уымæй аразгæ у æмæ сæ кæуыл куыд бацауда, афтæ карст æрцæудзæн йæ сомбоны ныв.

Уартæ уыцы хæрзуынд сылгоймаг нырма æрæджы сбадт, фæлæ цыма йæхи хæдзары ис, уыйау ныридæгæн хицонхуыз рацу-бацу кæны иу купейæ иннæмæ. Фæндаггоны æгъдау куыд амоны, афтæ æппæты фыццаг базонгæ йе 'мбæлттимæ, ома купейы йемæ чи бадти, уыдонимæ. Стæй уæрæхдæр авнæлдта. Хулон ын ничи уыд. Йæ бакаст куыд амыдта, афтæмæй сæр сæрмæ хаста, хабæрттæй фæрсын æй нæ бахъуыди. Иуцасдæр æнæдзургæйæ абадт, стæй уæд фæкъæртт.

Уазæгуаты уыди, чысыл раздæр семæ кæм сбадт, уыцы горæты. Йæ лæджы хорз зонгæтæ уырдыгон сты. Ныр фæстæмæ цæуы сæхимæ. Йæ лæг у инженер, шахтæйы кусы. Сæ цæрæнбынат куы аивиккой, уый сæ фæнды: «Хуссары климæт, мын амонынц».

«Цы дзы риссы, цымæ?» — бадис кодта кæсæнцæстджын лæппу. Æмæ та йæм аивæй бакæсы. Буцхаст сылгоймаг, йæ туг хъазы...

Йæ лæджы зонгæтæ сæ хонынц сæ горæтмæ, æмæ ныр уыдонны бæрæггæнæг уыди. Курортджын ран у. Йæ фæллад дæр дзы суагъта санаторийы. Йæ зæрдæмæ фæцыд, æмæ хъуамæ тагъд ралидзой. Денджызы былгæрон сыфтæрджын бæстæ, æлутон æрдз... Æмæ ныр физонæг æнгæс рог хурсыгъд буаримæ здæхти хъæмæ. О, уым ма ног итайлаг киноныв дæр федта, йæ зæрдæмæ фæцыд, фæлæ: «Æгæр æргом æвдисынц æнæуаг митæ. Фæсивæды халынц...» Иууылдæр æм лæмбынæг хъуыстой, зæрдиагæй-иу йемæ сразы сты — иу дзырдæй, уацары сæ райста нæлгоймагæй, сылгоймагæй.

Сывæллонджын ус кæмæ бауырдыг, уыцы чызг дæр курортæй здæхт — иумæ сбадтысты поезды. Фæлæ уымæн йæ хъинц, йæ хъист никæцæй хъуысти. Куыд сбадт, уымæй уæлдай нал фезмæлыд йæ бынатæй. Йæ цыбыр морæхуыз уæлæфтау раласта, æмæ дыууæ æддæгуæлæ конд цъында жакеткæйы мидæг рудзынджы фарсмæ йæхи æруагъта. Хуыссæнгарз дæр нæма райста, афтæмæй æнæдзургæйæ бадт; рудзынгæй æддæмæ фæлгæсыд, хатгай-иу аджихау. Йæ цыбыр ибкæйы бынæй уæрджытæ аивæй зындысты. Лæппу фæсивæдæй йæ рæзты дыууæрдæм чи кодта,

уыдон æм-иу æдзынæгæй æнæбакæстæ нæ фесты, сæрæй къахы онг ыл-иу сæ цæстæнгас æрхастой. Чидæртæ йæм дзы дзырд-æппарæнтæ дæр сфæрæзтой, фæлæ сæ ницæмæ æрдардта. Фæстагмæ къулыл йæ сæр бауагъта, йæ уæлæфтауы фæдджийæ æрбамбæрзта йæ цæсгом æмæ фынайтгæнæгау йæ цæстытæ кæрæдзиуыл æрæвæрдта.

Хæрзуынд ын, æвæццæгæн, йæ зæрдæйы ахаст зыдта æмæ йæ нæ хъыгдары. Уæллаг тæрхæгыл цы карджын лæг хуыссыд, уый райхъал æмæ йæхи бынмæ æриста.

Бинаг бынæттæй иу ахста зæронд ус, лæгæй ноджы карджындæр. Æмæ йæм уыйадыл лæг, чысыл сывæллонмæ кæсæгау, рæдауæй йæ цæст дардта. Йæхи дæр хъуагæй нæ уагъта, æнæ нозт та къæбæр йæ дзыхмæ нæ иста. Ахæм дард фæндагыл фыццаг хатт цыди, æмæ цымыдисхуызæй касти вагоны рудзгуытæй, иу станцæ дæр æнæбæбæрæг нæ ныууагъта.

Зæронд усæн-иу йемæ исты æнæбайсгæ нæ фæци, фæлæ дзы æхца никуы бакуымдта. Ус дæр ын йæ зæрдæхудт райсын нæ уæндыд. Цъынддзæстæй йын кæй нæ кæны уыцы буцмитæ, уый æмбæрста, æмæ йын-иу йæ хуын æфсæрмытæгæнгæ райста.

Стъолы бын афтид æвгтæ бабирæ сты, уæддæр ма уый хаста æмæ хаста. Йе 'мбæлццон кæсæнцæстджын лæппумæ цалдæр хатты æрхатыдта, нуазæн æм лæвæрдта, фæлæ уый нæ нызта. Лæг дæр æм уæлдай нæ хатыдта, æрмæст-иу стæм хатт исты хабæрттæ кæнынмæ фæци.

Лæппу-иу æм æнæбары разыйы тылд бакодта йæ сæр.

Уæдæ куыд — хирвæссоныл æй куы банымайой. Æндæра тынг разы нæ уыди лæгæй. Иуæй, усыл хъæуа-нæхъæуа кæй узæлæнтæ кодта, уый йæм куыддæр цæстмæмийы хуызæн каст, иннæмæй та, нозтыл æгæр йæ пырх калдта.

Куыд дзырдта, афтæмæй лæг куыста слесырæй. Сæхимæ ныууагъта йæ ус, йæ сывæллæттæ. Разы у йæ цард, йæ бинонтæй. Фæлæ йæ мæнæ кæдæй-уæдæй равдæлд балцмæ. Рагæй нал федта йæ чындзыцыд хойы, йæ сияхсы æмæ сæм цæуы уазæгуаты. Æфсæддон службæгæнæг у йæ хойы лæг. Æмæ ныр, иумæ куыд дзæбæх арвитдзысты сæ рæстæг, ууыл рагацау тæрхæттæ кодта. Æрмæст уæддæр йæ зæрдæ æхсайдта йæ бинонтæм, æмæ йæм-иу арæх рауад кой. Æмæ куынно! Хæстæй куы раздæхт, ууыл рацыд ссæдз азæй фылдæр, æмæ уæдæй нырмæ никуыуал фæцух сты...

Цавæрдæр станцæмæ та фæцæйхæццæ кодта поезд. Чидæртæ сæхи хизызмæ барæвдзытæ кодтой. Чызг æнкъард æмæ тæргайхуызæй касти æддæмæ. Йæ фæлурс цæсгомыл-иу цыдæр сагъæсы фæд абадти. Æцæгæлон ранæй рацыд ацы балцы, æви йæ райгуырæн хæдзарæй, уый зын зæгъæн уыди. Йæ зæрдæмæ цыдæр æфхæрд æгæр арф кæй айста æмæ разы кæй нæ у йæ фæндагæй, уый дæр зын раиртасæн нæ уыди. Йæ хомæ чи цыди, уыцы лæг æм цалдæр хатты йе 'ргом æздæхта, исты ирхæфсæн ныхæстыл æфтауынмæ-иу æй ахъавыд. Фæлæ та-иу чызг уайсахат йæхи хъуыдыты аныгъуылд.

Поезд фæдисонау размæ тæхы. Рудзынджы фæрсты быдыртæ уыцы иугæндзонæй згъорынц фæстæмæ, вагоны акомкоммæ-иу зиллаккау æрбатымбыл сты æмæ та-иу дарддæр атахтысты. Телыхæдтæ, семафортæ, алыхуызон цæджындзтæ-иу уæлхæдæй алæууыдысты цæстыты раз, стæй та-иу уыдон дæр фæсте æззæдысты, фæндараст зæгъæгау.

Æрталынггæртæ. Вагонгæс адæмы цайæ хорз фæдта. Чи сæ йæ хуыссæнтæм рагагъоммæ зылд, чи та ма хиирхæфсæнтыл архайдта. Фæлæ чызг, куыд бадт, афтæ бады.

Цырагътæ ссыгъдысты. Талынг æхсæв цыма бæлццæттæ вагоны цыппар къулы 'хсæн æлхъивгæ ныккодта, — иууылдæр бакъордтæ сты. Хатгай-иу æдде фæзынди иугай рухсытæ, стæй та-иу бæстæ ныттар. Бирæтæ æрфынæй сты, афтæ сæ фæуд-аист кодта уыцы ус.

Ус æрлæууыди фæлмаст чызджы раз. Йæ сывæллон йæ хъæбысы ис, уый æрæджиау фæхъуыды кодта кæсæнцæстджын лæппу — хорзау нал уыд сылгоймаджы æдзæлгъæд загъдæй.

Цыдæр æдзæлгъæдхуыз æм фæкаст сылгоймагæн йæ уынд дæр. Йæ сæрбæттæн фæсонты онг абырыд, йæ къабайы дыстæ уыдысты æнæгънæг æмæ уæгъд дзедзырой кодтой. Йæ иу къухæй хæцыди сывæллоныл, иннæмæй та цыдæр дзаумæттæ, хæцылтæ æмæ хæбырагъты тыхтоныл. Уыцы тыхтон ахæм егъау æмæ æнæхъола бæндибæстытæ уыди æмæ йæ куыд рогæн фæис-æрæвæр кодта, ууыл дисы бафтыд.

Ногæй та домгæ хъæлæсы уагæй загъта:

— Чызг, суæгъд кæн ацы бынат! Æз сывæллонджын дæн. Мæнæн дыккаг тæрхæгмæ хизæн нæй. Ды та æрыгон дæ.

Чызг исдуг ницы сдзырдта.

Цы зæгъа, уæдæ, сывæллонджынаен, кæд йæхæдæг цыфæнды

нафæразгæ у, уæддæр? Фæлæ куы фæстиат кодта сыстынмæ дæр æмæ исты зæгъынмæ дæр, уæд та йæм сылгоймаг ногæй баздæхт:

— Цæй, цæй! Нæ ма уыныс, æви?!

Хæрзуынд цыдæр карз ныхас срæвдз кодта, фæлæ йæ нæма дзуры. Кæс ма, дæ хорзæхæй, магуыр чызджы бын куыд бабырыд! Санаторийы базонгæ чызгимæ. Йæ хабæрттæ йын радзырдта. Моймæ куы ацыд йæ уарзон лæппумæ, уæд мæйы фæстæ æррынчын. Чызгæй уæды онг йæ къах-къух дæр ни-куы срысти. Фæлæ йыл ныр цы бамбæлд, кæм суазал?.. Ёрса-ди. Лæппу йæм райдианты дзæбæх цæстæй касти, æнувыд ыл уыди. Рынчындонмæ бонæн уад кодта. Стæй йыл фес-тырзæрдæ. Арæх æй нал бæрæг кодта. Ныр ын санаторимæ йæ писмойæн дзуапп дæр нал радта. Æмæ ууыл æнкъард уыди чызг.

Ныр æм ацы æнæджелбетт ус куы бауырдыг, уæд амæй хтыгдæр никæмæн фæци. Фæлæ уал чызджы йæхи бар бауагъта.

— Хорз ус, мæнæн дæр уæлæмæ хизæн нæй.. Уæртæ ва-гонгæсæн зæгъ, æмæ дын уый ссардзæн бинаг бынат. Æз та дæ разы ницы аххосджын дæн! — чызджы хъæлæсы фæзынд æфхæрæн зæлтæ.

— Æмæ дæуæн та дæ уæздандзинад кæм ис? Ёрыгон чызг, чындздзон! — фидисгæнæгау срæцыгъта ус. — Суæгъд мын кæн дæ бынат æмæ дæхæдæг бацагур дæхицæн бынат æндæр ран. Æз ма хæссинæгтæ æмæ ма сабиимæ рауай-бауай кæнон?!

Цы ма загътаид чызг? Йæ уæлæдарæс æмбырд кæнынмæ фæцис. Æмæ гъе уæд фæкъæртт сты иууылдæр. Фæлæбурдтой йæм алырдыгæй. Уæлдай мæстджындæрæй хæрзуынд дзырдта. Ус фæуыргъуыйау, йæ лæбурдæй кæй ницы рауад уыциу гуыппæй, ууыл дисгæнæгау. Уый та куыд: сывæллонджын куы у, уæд æм бынат ма 'рхауа!

Фæлæ, иууылдæр йæ ныхмæ куы фесты, уæд йæ цæстысыг фемæхст. Адæм фæфæлмæн сты.

Уалынмæ фæзынд вагонгæс. Хъуыддаг цæй мидæг ис, уый куы бамбæрста, уæд сывæллонджынырдæм баздæхт:

— Адæмы фынай кæнын цæуылнæ уадзыс? Бæстæ цæуыл дæ сæрыл систай?

Уый йæм фæзылд:

— Кæс ма амæ дæр! Мæ сæрыл рахæцыны бæсты чызджы

фарс куыд хæцы! Уæдæ, кæй хъæуы идæдз сывæллонджын ус? Фæлæуу, æз кæдæм хъæуа, уырдаæм ныфффысдзынæн!

— Фысс, кæдæм дæ фæнды, уырдаæм! — йæ къух ыл ауыгъта лæг, æрмæст ма йын загъта: — Дæ разы уал дæхи æруадз кæронæй, стæй дыл мæнырдыгæй тыхсæг уыздæн.

Дыккаг бон, вагон куы 'рыхъал, уæд дзы сывæллонджыны уынæр никæцæйуал хъуыст. Зноны хъæлæбайы фæстæ цыма иууылдæр уæлдай æхцондæрæй кодтой сæ фæндаджы кой, уыйау сабыр уыдысты. Кæсæнцæстджын бацымыдис, сылгоймаг цы баци, зæгъгæ. Аивæй вагоныл азылд. Уартæ чызг хуыссы йæ бынаты. Нозтуарзаг йæхи 'хсынмæ фæцæуы. А-гъа, мæнæ ис: бинаг тæрхæгыл фынай кæны, фæлæ йæ сывæллон райхъал æмæ мады риуæй йæ сæр сдар-сдар кодта.

Сылгоймаджы цæнгтæ уыдысты гом, фæйнæрдæм æппæрст. Йæ рахиз къухыл тушæй цыдæр фыстытæ. Йæ сæрыхъуынтæ базыл апырх сты. Хъæддзау лæг уæззау куысты фæстæ куыд адджынæй бафынай уа, афтæ тарф уыди йæ фынай. Цыдæр æнæмæтдзинады рухс зынди йæ цæсгомыл. Ацы дунейыл æм цыма афтæ хуыссынæй амондджындæр хъуыддаг ницы каст æмæ уый йæ къухы ныр бафтыд!.. Стæй куыд хорз фидыдтой иумæ — фынай мад æмæ æвæлмон саби.

Кæсæнцæстджын фæстæмæ куыд раздæхт, афтæ кæйдæр ныхæстæм йæ хъус æрдардта — сывæллонджынимæ цы ус æрбацыд дысон вагонмæ, уый дзырдта:

— Дзæгъæлзадæй йын райгуыр. Ахæстоны. Йæ нервытæ æппындæр нал бæззынц. Афтæмæй раздæр тынг æнæмæст, тынг сабыр сылгоймаг уыди. Ницæй тыххæй бахаудта — байрæджы кодта куыстмæ иу цъус æмæ... Мидæгæй йын чидæр тыхми бакодта æмæ...

Нозтуарзаг хъæрæй сдзырдта:

— Уæдæ аходæн кæнын афон у, зæгъут? Гъемæ уæдæ уæд нæ сæйраг куыстмæ бавналæм!

Фæлæ йæ хæринагтæ нæма æрæвæрдта, афтæмæй дæлæ фæуайы, стæй йæ ныхас ссыди:

— Ды кæй гыццыл гæлæбу дæ, и?.. Гъа, мæнæ дын дуду гагата. Мæнæ дын уый та хъазæн...

Фæстæмæ уайтагъд фездæхт, кæсæнцæстджынмæ базылд:

— Замманай дзæбæх саби! Йæ мад хъал дæр нæма раци, уый йæхицæн æнæмæтæй хъазы...

Уалынджы дын диссæгтæй цы кæныс: сывæллонджын усмæ хæрзуынд дæр йæ хай фæхæццæ кодта, иннæтæ дæр, кæмæ цы уыд, уымæй барæвдыдтой сывæллоны.

Мад дæр уæдмæ æрыхъал. Йæ сывæллонæн дзидзи бадардта, æрмæст йæ алыварс адæмæй никæмæ ницы сдзырдта. Зноны загъдæй йæ гаччы кæй нæй, уый йыл бæрæг дары...

Вагонгæс йæ иугæндзон зилæнтæ кодта. Усы размæ куы бахæццæ, уæд уый дæр æнæдзургæйæ сывæллоны къухы цыдæртæ фæцафта. Мадмæ зулаивæй цыдæр маesty каст бакодта æмæ дарддæр ацыд.

Поезд хæстулæфтгæнгæ тындзыдта размæ...

ФÆЦЫДИ МÆ УАЛДЗÆГ

* * *

Ногцагъд мисынау, æврæгътæ
Разындысты цадæг.
Бон æрцыдис, æмæ хæхтæ
Самыдтой сæ зарæг.

Саппыл дидинæг цæхæрæй
Бахудти йæ мидбыл.
Сонт фыййау хуыссæгхъæлдзæгæй
Фос ыскъæры хидыл.

Ирдгæ расенк кодта хуымты,
Бур æфсиртæ фасы.
Тархъæд райхъал ис йæ фынты,
Хъулон хиуа уасы.

* * *

Сагъæстæ сбирæ сты, сагъæстæ агайынц риуы,—
Райгуырдис зæрдæйы судзаггаг уарзты тæмæн.
Худын æнкъард худтæй айдæны размæ мæхиуыл,—
Скодтай, рæсугъд чызг, æвæццæгæн, хинтæ мæнæн.

Иухаттау гуырынц мæ уалдзыгон
сусæг рæусæнттæ,—
Айрох уæззау сагъæс, айрох мæ зынты зындæр.
Де ‘нгасы федтон мæ ивгъуыд,
зæриндзаст изæртæ,—
Адæргæй систон мæ рагбонты зарæг нымдæй...

* * *

Уаддымгæ
 бæлæстæн тоны
 сæ пакъуытæ.
 Салд зæххыл
 бур сыфтæ
 райдыдтой
 уадзгуытæ...
 Цыма уыдысты,
 куывддон лæгтау,
 расгуытæ.
 Афтæ
 хылдысты,
 афтæ
 тылдысты
 асфальтыл
 бур сыфтæ,
 хус сыфтæ...
 Иухатты цардмонц
 цъæхдзаст сыфтæ.

* * *

Фæцæуы мæ уалдзæг...
 æмæ мын хæрзбон дæр нæ загъта,
 мæ уды рыстимæ
 мæн иунæгæй абон ныууагъта.
 Бæргæ йæ урæдтон,
 фæлæ мыл сæрыстырæй худтис.
 Мæ уарзтмондаг зæрдæ
 йæ фæдыл æрхуымæй нымпылдис...
 Мæ уарзтмондаг зæрдæ
 нæ бафсæст йæ уындæй, йæ уарзтæй.
 Æрмæст-иу ыл зарыд цъæхбазыр изæрты
 фæлмастæй.
 Йæ аив æнгасæй
 ыскодта мæ удæн кæлæнтæ.
 Æврагъы фæдджиты
 æмбæхстысты сусæг, нымд сæнттæ...
 Æнæнтау бæллицтæ

цъæх æрдузы кодтой тæгæлтæ.
 Мæ фæстиат уарзт мын
 мæ риуы ыссыгъта цырагътæ.
 Мæ фæстиат уарзты
 æз удæнцой, амонд ыссардтон.
 Мæ фæстиат уарзты
 дæ цæстыты арфы
 ныууагътон.

* * *

Цæссыгдзастæй-иу мæ ды кодтай мæ балцы
 фæндараст.
 Хæрам дуджы бахардз рæстдзинадыл тохы мæ цард.
 Мæ бæстæн лæвæрдтон мæ уды хъарутæ,
 мæ рухс уарзт,
 Дæуæн та зæрдæрыст, тыхст сагъæстæ хастон,
 мæ мад...

Ныр алкæмæй рохы, æрвитын мæ бонтæ нæ къæсы,
 Æрмæстдæр ды иунæг æмбарыс мæ катый-æнкъард.
 Рæдыдтæн-иу сонтæй, фæлæ мæм ды азым
 нæ хæссыс,
 Дæ уды лæггæдтæ нæ бафыстон, уарзæгой мад.

Æмæ мын мæ зæрдæ уый мары, ныййарæг,
 ныббар мын..
 Дæ цурæй кæй лыгъдтæн æз цардагур
 дардмæ кæддæр.
 Æгайнæг ыстъалы æрвон мусæй хъавыдтæн байсын,
 Мæ мæтæй æнафон фæхалас дæ саудзыкку сæр...

1988. 25.07

Сатихъары хъæу.

АМОНДДЖЫН УЫЙ У

Амондджын уый у, йæ номæй
 Адæм кæмæн хæрынц ард,
 Чи вæййы райгонд йæ бонæй,
 Царды кæмæн кæнынц кад.

Амонджын уый у, тæхуды,
Йе ‘взаг кæмæн у нымад,
Чи йыл фæтыхсы йæ удау,
Чи йыл нывæнды йæ зард.

Амонджын уый у, йæ удæй
Чи ссудзы ихыл дæр арт.
Уарзон бæстæйыл рæсугъдæй
Чи фæнывæнды йæ зард.

ДЫУУÆ ЭТЮДЫ

ХЪАРИАН, КÆНÆ АРТÆ ФÆЛТАРЫ СУСÆГДЗИНАД

Мæ

фыдымад уыд Хъаратай, æмæ йæ иууылдæр хуыдтой Хъариан. Æз æм йæ ном Сæнайæ сдзургæ никуы никæй фехъуыстон. Мах дæр æй, йæ цоты цот, хуыдтам Хъариан.

Æвæццæгæн, йæ ном йæхицæй дæр ферох. Фæцард фондзыссæдз азæй фылдæр. Æз ын йæ ном базыдтон æрæджиау — йæ амæлæтæй бирæ фæстæдæр. Азтæ — æгъатыр уæззау, ницы сын быхсы, æндон дæр баихсыйы, дур дæр сæ тайы. Кæддæры бæрзонд, рæхснæг, æлвæст хъæддых сылгоймаг фæгуыбыр, цыд лæдзæджы æнцæйтты. Бахус. Баруад. Фæлæ йæ цæстыты рухс, йæ цæстыты æрттывд, цалынмæ сæ æнустæм æрæхгæдта, уæдмæ нæ ахуыссыд. Йæ фæстаг боны онг йæ цæстытæ цардхуыз уыдысты, цыдæр æнахуыр æрттывдрухс сæ калд. Уæвгæ, цалынмæ ма хуыйын, сынк кæнынмæ арæхсти, уæдмæ, йæ судзины бын ын исчи æндах аласа, уый сæр æй никæд бахъуыд. Базæронд, æруатон, уæддæр ма дзы нæ бинонтæ стъæлфыдысты, йæ алы ныхас дæр нын уыд бардзырды хуызæн. Йæ рæстæджы уый уыд, дурæй дон рауадздæн, лæджыхæджын сылгоймаг у, зæгъгæ, кæмæй фæзæгъынц, ахæм.

Мае фыдыфыды æфсымæртæ уыдысты æртæ. Æртæ гуышпырсар лæшпулæджы. Хъариан — файнустыты хистæр, фондз сывæллоны мад. Иннае файнустытæй иуæн — æртæ, иннаемæн — дыууæ сывæллоны. Сабитæй чи — дзидзидай, чи хъæбысхæстæ, чи фыццаг къахдзæфтæ кодта. Уыцы рæстæг Ирыстоны сыстад æбуалгъ низ — тиф. Зарæг æмæ фæндыры цагъд нал хъуыст, фæлæ кæуын, хъарæг, сылгоймæгты марой. Адæм цагъды кодтой. Тæвдниз сæ иувæрсты нæ ацыд мае фыды фыдæлтæн дæр: æртæ æфсымæры кæрæдзийы фæстæ амардысты. Æртæ æрыгон сылгоймаджы сидзæргæстæй базадысты. Хъарианмæ стыр хæдзары бинонтæн уынаффæ кæнын æрхауд. Стæй уыцы бар, æвæццæгæн, дæтгæ дæр никæмæн ракодтаид.

Рæстæг — суйтæ, куырмæлхынцъытæ. Адæм æддæг-мидæг ауадысты, раст æмæ зылын кæрæдзийæ раиртасæн нал уыд. Адæм кæрæдзиуыл нал ауæрстой. Къæрныхтæ æмæ абырджытæ балбирæгътау лæбурдтой, æфсарм нал зыдтой. Хъарианыл хуысæг нал хæцыд: æртæ кусæг æфсымæрæн баззад æртæ бæхы. Уæдæ сæм стуртæ дæр куыд нæ уыд, фыстæ... Куы ничи сын сæ адавид. Æмæ уæд йæ дæлдæр-уæлдæр сидзæртæ цы фæуыдысты? Куыд цæрдзысты? Давæг тæригъæд нæ зоны, куы сфæнд кæна, уæд ын бауромæн нæй. Нæ! Хъариан йе 'нахъом сабиты æнæ урсаг нæ ныууадздзæн. Сæ бæхтæ — сæ хæдзардарæг, æмæ уыдон абырджыты хай фæуой, уый нæ бауадздзæн. Æртæ æфсымæры сæ фæстæ цы сидзæртæ ныууагътой, уыдон уымæ кæсынц. Æмæ скарста: æхсæв хуысдзæн скъæты, йæ бæхты, йæ фосы цур, йæхицæн хуыссæг нæ сатджын кæндзæн, йæ цæстытæ не 'рæхгæндзæн, сæ джидæ фæрæт — йæ хæцæнгарз, æдзухдæр уыдзæн йæ фарсмæ.

Скъæт скъæт у. Цас хъарм уыдзæн зымæгон æхсæв? Хъариан алы дзаумæтты, алы пысулты йæхи бæргæ стыхтытæ кæны, фæлæ уæддæр узал буары хизы. Кæд та æрбарухс уыдзæн? Охх, зымæгон æхсæв, куыд даргъ дæ, кæрон дын куыднæуал вæййы... Цæмæй æгæр ма узал кæнай, уый тыххæй рацу-бацу кæн, змæл. Æрмæст дæ хайуантæй, дæ фосæй макæй бахъыгдар: хъавгæ дæ къах айс, дæ къахфындзтæ æмæ дæ къухтæй дæ развæндаг сгар, агур. Æгæр узал кæныс, уæд хъугыл банцой кæн, дæхи йæм нылвас, цыма йын хъæбыс кæныс. Дыууæ стурь хуыссынц, уæд се 'хсæн дæхи æруадз, сæ хъармæй ды дæр фæхайджын уыдзынæ.

Саудалынг. Цæсты къух фæтгыссæн нæй, фæлæ Хъариан уæддæр сæ бæхтæ, сæ фосæй алкæй дæр зоны: цыма сæм хуры рухсмæ кæсы, афтæ сæ уыны. Зоны сæ сæ улæфт, сæ фезмæлд, сæ уæнгты æвæрдæй, сæ базмæлдæй. Мæнæ уый сæ зæронд хъут у. Иу æхсæв æддæ никуыма баззад, сабыр, уæздан, цыбыр-сыкъа, асæй стыр нæу, фæлæ æхсырджын, æмбаргæ. Мæнæ уый Зыгъар у, сæ бæх, талынджы йæ ныхыл йæ урс зыгъар зæрдæйы хуызæн нæ зыны, фæлæ йæ Хъариан уыны. Йæ бæрцытæ иннæ дыууæ бæхы бæрцытæй — даргъдæр, уыцы лæгъз, цыма сæрвасæнæй фаст сты, фырсауæй сойæ сæрсты хуызæн, хурмæ цæхæр фæкалынц. Æмæ хъуамæ Зыгъар æмæ иннæ дыууæ стурй кæйдæр амæттаг фæуой? Уымæн та йæ бинонтæ ихы сæр аззайой?.. Нæ-æ! Æмæ ма иу хатт дæр — нæ! Ног цард, зæгъгæ, адæм сбирæгътæ сты, кæрæдзимæ лæбурынц. Адæм ма искæд кæрæдзи бамбардзысты? Искæд ма адæм фæстæмæ адæмы хуызæн суыдзысты? Æмæ Хъарианæн йæхицæн цы у? Фæлæ сывæллæттæ, сывæллæттæ... Ног цард исты хуызы бындуронæй куы æрфидар уайд. Æмтъеры, змæст рæстæг... Кæд фæуыздæн?

Дуне — æдзæм сабыр. Нæ, нæу æдзæм сабыр: сæ гал сынæр цæгъды. Гал у, уый йæ йæ уынæрæй зоны. Ехх, кæд та æрбабон уыздæн! Æмæ йæ файнустытæ дæр фæзæгъынц: мах дæ раивæм, радæй хъахъхъанæм, фæлæ — нæ... уыдон æрыгондæр сты, æмæ сыл не 'ууæнды: хуыссæг сыл куы фæуæлахиз уа.

Хъарианæн йæ хистæр лæппу Æмзор — цалдæр хатты афæнд кодта: «Ахсæв æз цæуын нæ фос хъахъхъанымæ», — фæлæ йæ мад дзурын дæр не суадзы. Нырма йыл цы цæуы? Æртындæс азы, æмæ мын йæхицæй лæг аразы. Давджытæ хатыр нæ зоннынц, æмæ йæ хистæр хъæбулыл исты фыдбылыз куы 'рцæуа, уæд æй йæхицæн никад ныббардзæн, фæлтау æй ацы дунейыл ницы хъæуы.

Хъариан кæвдæсмæ бахызт. Уазал. Хосы муртæ, цыдæр бызгъуыртæй йæхи æрæмбæрзта æмæ æдзæмæй бады. Хуыссæг... сихорыл иу сахат афынæй кæндзæн. Ныр... ныр та сæ бур хъут цæгъды сынæр.

Уый... Хъариан нал улæфы. Цыдæр уынæр... фосы уынæр нæу. Давæг, уый давæг у. Уæлдæф сылгоймаджы хъуыры акъуыбар. Цыдæр гыбар-гыбур... йæ зæрдæ... йæ зæрдæ риу хойы, æддæмæ тоны, йæ хъæрæй йын ницыуал хъусы. Æнхъæлдæн, æнхъæлмæ цы 'хсæвмæ каст, уыцы æхсæв у. Сæ куызд Къуы-

бырхъус кæм и? Цæуыннæ райы? Æхсæвдзу давæгыл йæхи цæуыннæ æппары? Йæ хъæлæсы йæ цæуыннæ ахæссы? Скъæты дуар мидæгæй æвдузæнæй æхгæд æмæ йæ чидæр гом кæны. О, о, чидæр æй гом кæны. Æмæ, дæ къух æдде мидæмæ æрбакæн æмæ йæ байгом кæн, уый чи зоны? Хъариан æй йæхæдæг тыххæй куы бакæны, йæхæдæг æм тыххæй куы сарæхсы. Уый... Уый зонгæ чидæр у. Æнæмæнг. Æмæ куыд? Йæ хъæлæс араугæ куыд ацæуа, афтæ ныццъæхахст, ныхъхъер кæна... Нæ! Хъариан йæ мадæн чызгæн нæ райгуыр, уый афтæмæй куы ауа-дза. Скъæты дуар æрбазыхъыр, æнæуынæрæй æрбайгом, æмæ дыдзы рухс мидæмæ æрбайвæст. Сылгоймаг æнæуынæрæй, цыма аууон у, афтæ фæцæуы. Нæ! Фæхъуызы. Гæды мыстмæ куыд фæхъуызы, афтæ. Йæ джидæ фæрæт... Æрбайрох дзы. Æмæ байрох уæд, фæстæмæ йæм нал разилдзæн. Рæстæг...

Скъæты дуар тынгдæр æрбайгом æмæ дзы аууоны хуызæн нæлгоймаджы æндæрг фæзынд. Зонгæ уыздæн. Æмæ иунæг у æви цалдæр сты. Мин дæр уæнт. Хъариан сæ ницæмæй тæрсы. Бæхтæм... бæхтæм у йæ хъавд. Кæд иунæг у, уæд Зыгъармæ æрбацыд. Сыхы, хъæуы нæлгоймæгтæй йæм бирæ чидæртæ хæлæг кæнынц, сæ цæстытæ дзы нал фæисынц. Нæ! Хъариан сæ бæхы давын нæ бауадздзæн, ноджы уый йæ цардæмбалы бæх у æмæ... фæлтау мæлæт ссардзæн. Йæ цардæмбал нал и, фæлæ йæ бæх...

Æрыгон, тæнтыхæг сылгоймаг бæхмæ бахæстæг, цыма аууон у. Давæг ын йæ зæрдæйы цæлхъ-цæлхъ æмæ йæ тыхулафтæй ма фæтæрсæд, æндæр... нæ йæ ауадздзæн. Зыгъары... Зыгъары давы. Нæ! Цъаммар, нæ дын бантысдзæн! Бахъуыд æй... сæ хуыздæр бæх æй бахъуыд. Давæг-аууон бæхмæ къахдзæфы онг бахæстæг, ныртæккæ йын йæ бæттæн кæвдæсæй сыхалдзæн æмæ...

— О, цъаммар! — сылгоймаджы хъæлæс араугæ ацыд, æнхъæлдæн, скъæты хъæмпын сæр йæ уæлæ систа æмæ æддæмæ аивылд. Иу къухæй бæхы æхсæвбæттæн ацахста, иннæмæй давæджы æфцæггот, æмæ йыл ныххæцыд, ныффидар ыл, цыма йæ аркъауæй ныхъывта. Йæ тых-йæ бонæй йæ ныу-уыгъта. Æмæ йæм уыйбæрц тых æмæ ныфс кæцæй февзæрд? Бæхы дæр æмæ давæджы дæр нæ ауадздзæн. Давæг, цыдæр уысм, цыма цырт у, афтæ æдзæмæй аздад, æвæццæгæн, ахæм фембæлдмæ æнхъæлмæ нæ каст, стæй, æвæццæгæн, йæхи фембæрста æмæ сылгоймаджы къухтæй йæхи тоны, йæхи æддæмæ æппары, йæ сау, цъаммар цæсгом æмбæхсы. Ма йæ æмбæхс,

уæддæр дæ Хъариан базондзæн, афтæмæй дæ нæ ауадздзæн. Йæ кълухтæ йыл афтæ нындæгъдысты, афтæ фидар ыл хæцынц, æмæ йæ дæс лæджы дæр нæ атондзысты. Цæммар. Йе 'взаг аныхъуырдатæ æмæ дзы иу ныхас нæ хауы. Йæхи тоны, хъуырдухæн кæнынц. Нæ йæ ауадздзæн, ницы хуызы, фæлтау амæлæд. Хъуырдухæнгæнгæ скъæты дуары къæсæрмæ рахæццæ сты. Нæ, Хъариан æй не суадздзæн. Мит æмæ мæйы рухсмæ давæджы цæсгом фæзынд. Æмæ... О, дунескæнæг Хуыцау, уый цы хабар у! Адæм бынтондæр бирæгътæ фестадзыг, табуйаг сын зæххыл æппын куы ницыуал ис. Цавæр рæстæджы цæрæм? Давæг... сæ сыхаг, сæ хæрз сыхаг лæппу. О, мæ бон куыд бакалд!

— Худинаг дын нæу, Хадзыбечыр?! — сылгоймаджы хъæлæс ризы, йæ аркъау-кълухтæ лæппуйæ феуæгъд сты æмæ йæ уæрджытыл æрхаудтой, йæ уæрджытæ ныххоста. — Охх, куыд ма цардæуа!

Хадзыбечыр... Хъарианы хистæр лæппу Æмзорæй æртæ-цыппар азы хистæр, йæхи лæппуты хуызæн æй уарзта, йæ хъарм цæхджын хæринаг дзы никæд бамбæхста, æдзухдæр сæм цыд уыцы хионхуызæй. Æмæ дын уый та — гъа...

— Ды... цу, фесæф!

Лæппу йæхи иуварс аппæрста. Зымæгон узал æхсæв æй аныхъуырдатæ, фæтары.

Кълуыбырхъус сылгоймагмæ хæстæг æрбацыд, йæхи йыл ахафта, цыма, давæгыл кæй нæ рæйдта, скъæтмæ йæ кæй бауагъта, уый тыххæй дзы хатыр куырдатæ. Æмæ... уый дæр сыхæгтыл æууæнды æмæ... Цы аххосджын у, æндæр æй Хъариан лæдзæгдзагъд фæкæнид.

— О, мæ бон, цы рæстæг цæрæм, цы! — ныууынæргъыдта сылгоймаг, йæ армытæппæнтæй йæ цæсгом амбæрзта: скæуынмæ йæ бирæ нал хъæуы. Дæ хъæлæсы дзаг ныббогъ кæн, фæлæ не скæудзæн: йæ бинонтæ йæ куы фехъусой... Уыдон хъуамæ æппындæр мацы зоной. Бонивайæнтыл сæм давæг æрбацыд, æмæ чи? Сæ хæрз сыхаг — Хадзыбечыр. Нæ! Ничи сæм æрбацыд.

Хъарианы уæнгты цыдæр æнахуыр узал риз ацыд, йæ буар ныддыз-дыз кодта. Æдзæмæй лæууы, цыма уадзыг баци. Хадзыбечыр... сæ сыхаг — давæг. Никæмæн æй зæгъдзæн, йæ дзыхæй никæд схаудзæн. Йæ цот, йæ файнусты цот — сæ тæккæ рæзыныл, сæ тæккæ æррайыл, æмæ уыцы

æвзæримæ се 'хсæн исты куы 'рцæуа. Хуыцау бахизæд. Уыдонæн сæ цард нырма разæй и æмæ... Нæ-æ... Никад æй зæгъдзæн. Никамæн æй зæгъдзæн.

* * *

Æмæ уыцы сусæгдзинад бирæ азты дойнаг дурау йæ риуы фæхаста. Куыд нæ йыл уæз кодта, йæ риу ын куыд нæ сыгъта, уæддæр йæ дзыхæй никæд схауд.

Æруатон, кæддæр арты хуызæн, лæджыхъæдджын, бинонтæ дарæг, бинонтæ хæссæг сылгоймаг уадзыгæй хуыссыд, сынтæг æй йæхимæ нылвæста. Йæ хъæлæс къæзыд, дзырдта ма тыххæй. Бамбæрста: йæ царды фæстаг бонтæ æрхæццæ сты, æмæ ма фыд Æмзормæ фæдзырдта. Уаты чи уыд, рынчынфæрсджытæ, уыдонæн йæ къухы змæлдæй ацамыдта: ацæут уал, ма фыртимæ ма иу чысыл рæстæг хицæнæй бауадзут.

...Уат — æдзæм сабыр. Æрмæст хъуысы зæронд усы риуы хæр-хæр, йæ тыхуæфт, йæ дзыхæй уæлдæф ахсы. Хæрдмæ, цармæ джихæй кæсы, йæ цæстытæ дзагъыр — нæ сæ ныкъулы, æмæ фырт фæтарст:

— Хъариан, — йæ мæллæг, стæгдар къухтæ йын йæ армытæппæны æхсæн бакодта, цыма сын узал у. Æмæ, æцæгдæр, цы узал сты. Мад æдзæм, джихæй цармæ кæсы. Æмзоры 'рдæм йæ сæр разылдта, йæ цæстытæ йыл æрæвæрдта, йæхимидæг базмæлыд, тыхстызмæлд. Цыдæр æнахуыр мидхъуырдухæн кæны.

Бирæ азты фæстæ, ныр, ма фæззæг нæ, фæлæ ма зымæджы къæсæрыл куы лæууын, ма сæры иу сау хал куынауал и, уæд бамбæрстон: ма фыдымад лæууыд цардæй мæлæты арæныл æмæ артæй доны æхсæн бахауд. Цы кæна? Кæддæр сын сæ сыхаг Хадзыбечыр сæ бæх куыд давта, уый зæгъа æви нæ? Уыцы сусæгдзинад мæрдтæм йемæ ахæсса æви йæ схъæр кæна? Йæ фырт... йæ фырт ныр гъæйтт-мардзæ лæг у, сонт, æнæрхъуыды ми нæ бакæндзæн, æнæууылд ныхас дзы нæ сирвæздзæн. Уадз... уадз зонæд æцæгдзинад. Æрмæст йæ дзыхæй макæд схауæд. Æмзорæн дæр, Хадзыбечырæн дæр — цот, цоты цот, къабæзтæ, æмæ цард хъахъхъæнын хъæуы.

Æмæ Хъариан, йæ хъæлæс къæзыд, уæлдæф-иу йæ хъуыры акъуыбар, йæ ныхас æрдæгыл скъуыд, афтæмæй радзырдта, кæддæр сын сæ сыхаг сæ бæх куыд давта, уый. Æмзор æдзæмæй бадт, уыцы хабар ын уыд арвæй дур æрхауæгау: уый та куыд?

Йæ хорз, йæ иузæрдион сыхаг кæй æнхæлдта, уый... Фæлæ дзы иу ныхас не схауд. Йæ мад — мæлыны к'яхыл, æмæ йын уый йæ зæрдæйæн — дыккаг рæхуыст.

Цалдæр сахаты фæстæ Хъариан йæ цæстытæ бахгæдта.

* * *

Мæ фыд Æмзор æруæззау, æруатон. Кæддæр, дæргъæй-дæргъмæ хъайваны иу кæрон-иу чи æрхæцыд æмæ-иу æй æнцонæй иуварс чи байста, нæ! — баппæрста; бæхты бричкæйы к'орыпп, нартхорæй йедзаг æмæ, цæмæй бæхтæ æнцонæй разилой, уый тыххæй-иу бричкæйыл æд к'орыпп фæсте чи схæцыд æмæ-иу æй цалдæр метры иуварс чи бахаста, уыцы домбай, хъаруджын лæгæн йæ лулæ райсын дæр стыр зын сси. Æрхæццæ сты мæ куыст-дзагъд фыдæн йæ фæстаг бонтæ, æмæ скарста: кæддæр йæ мад Хъариан дойнаг дурау йæ риуы цы сусæгдзинад фæхаста æмæ кæддæр ууыл кæй баууæндыд, уый йе'нусон дунемæ йемæ нæ ахæсдзæн: уадз, йæ цотæй йæ чидæр зонæд. Æмæ мæм фæдзырдта. Уаты иунæгæй куы баззадыстæм, уæд мын радзырдта ацы хабар. Æнахуыр хабар. Йæ мад æмæ йæхи сусæгдзинад.

* * *

Мæ фыд ацы дунейæ ацыд 1987 азы. Уæдæй фæстæмæ æз дæр уыцы сусæгдзинад хæссын мемæ, мемæ æмдзу кæны. Æртæ фæлтæры сусæгдзинад. Чи зоны, исчи зæгъа: «Æмæ уым диссагæй цы ис? Адæм кæрæдзийы куы марынц, адæймаджы мард бындзы мардæй уæлдай куынауал у, æфсымæр æфсымæрмæ топпы кæсæнæй кæсын куы райдыдта...».

Æмæ раст сты. Чи зоны, уа диссагæй дзы ницы ис. Фæлæ уый — æддаг бакастæй, æнæ бæлвырд ахъуыды кæнгæйæ, æнæ райсомыл асагъæс кæнгæйæ. Ныхас сыррдонцъиу нæу, суагътай йæ — спæр-пæр кодта æмæ атахт. Нæ, афтæ нæу. Ныхас топпы нæмыг у, фæстæмæ раздахæн ын нал и. Ныхас хъамайы рæхуыст у. Абон нæ, фæлæ райсом цы расайдзæн, уый дæр — хъуыдыйаг.

Æз дæр Хадзыбечыры хорз зыдтон. Æнусон ницы ис, нал сты нæ хистæртæ, азтæ дугъон бæхау тæхынц. Хадзыбечыр раджы амард, амард йæ бинойнаг дæр. Нæ сыхæгтæ, æмæ, айгъайдæр, сæ зианты сæмбæлдтæн. Сæ цот — æртæ лæппуы æмæ дыууæ чызджы. Дыууæ дзы — иу лæппу æмæ иу чызг —

ацы дунейæ ацыдысты. Иннæтимæ, уæлдайдæр дыууæ лæппуимæ — мæнæй хистæр сты — арæх сæмбæлæм. Цæрæм горæты. Æмæ нæ куы циндзинад иу кæны, куы — зындзинад. Уæдæ, нæ райгуыраен хъæуы исты хъуыддаг куы ваййы, уæд уырдаем дæр æнæ цæугæ куыд уыдзыстæм. Мæ бон сæ æвзæр зæгъын ницы у: уæздан, æфсармджын, æгъдаудæттæг лæппутæ. Кæрæдзиуыл бацин кæнæм, уавæр куыд фæамоны, афтæ аныхас кæнæм. Фæлæ, диссаг. Адæймаг... адæймаг æнахуыр диссаг у: цæмæндæр мæ зæрдыл æрбалæууы, сæ фыд Хадзыбечырын кæддæр нæ бæхы куыд давта, уый. Цæмæн, цæмæн æрбалæууы, цымæ, мæ зæрдыл? Уæдæй нырмæ цæйбæрц рæстæджытæ рацыд, уæддæр. Никуы никæмæн æй загътон, фæлæ йæ ныр ныффыстон. Æрмæст нæ кæддæры сыхагæн йæ ном аивтон. Уадз, æртæ фæлтæры сусæгдзинад сусæгдзинадæй баззайæд. Æви нæ — ныр сусæгдзинад нал у.

2009 аз, июнь—июль

МÆ ФЫДЫ ЦÆСТЫТÆ

Нæ бинонтæй, мæ зæрдæмæ хæстæг адæмæй ацы дунейæ чи ацыд, уыдоны малæтыл цас фылдæр рæстæг цæуы, афтæ мæ дарддæр нæ кæнынц, фæлæ... хæстæгдæр. Æрмæст мæм уыдон нæ хæстæгдæр кæнынц, фæлæ æз... Не 'хсæн цы рæстæг и, уый иу бонæй иннæ бонмæ цыбырæй-цыбырдæр кæны, фæндаг тайы. Афтæ у цард. Æрдзы æнæфыст закъонтæ цыфæнды, суанг сызгъæринæй фыст закъонтæй дæр, тыхджындæр сты, мингай æмæ мингай азты дæргъы нæ ивынц, æххæстгонд цæуынц зæххы къорийы алы ран дæр.

Рæстæг, дам, хъæдгæмттæ дзæбæхгæнæг у. Чи зоны, чи зоны, кæмæндæр, фæлæ... Нæ! Уый бынтон раст нæу. Хатгай, цалдæргай сахæттæ нæ, фæлæ бонтæ — мæ фырт Уырымæг æмæ, мæ зæрдæмæ хæстæг чи уыд, уыдонимæ баст хъуыдыты æвджид бахауын, æртыхсынц мыл, æрбагуылф кæнынц. Æз ваййын сæ уацайраг. Æвиппайды, æнæнхæлæджы нæ бинонтæй чи ацыд ацы дунейæ, уыдонæй куы сæ иу, куы сæ иннæ мæнæн ваййы æгас. Фæхъусын ын йæ хъæлæс, йæ ныхас; фæуынын йæ чысыл змæлд дæр, йæ улæфт мæ зæрдæйыл фембæлы. Чи сæ кæд ацыд, раджы æви æрæджы, уый нымад нал ваййы. Рæстæджы

цалх фæстæмæ æрзилы, ивгъуыд сног ваййы, фæцæрæм иу рæстæг.

...Мæ фыд Æмзор сабыргай йæ лæдзæджы æнцæйтты сыстад. Хаттай сыстын нæ фæфæразы, æмæ бинонтæй йæ цуры исчи куы ваййы, уæд æм йæ цæнгтæ сивазы, æмæ йæ уый æнæзæгъгæйæ фæзоны: сыстын æй фæнды æмæ йын феххуыс хъæуы. Бинонтæй йæ цуры ничи и, уæд адзуры:

— Кæм стут?

Æмæ чи фæразæй уа, уый йæ цуры алæууы, уый йын йæ цæнгтыл схæцы, уый йын йæ дæлармтты йæ къухтæ бакæны æмæ йын сыстынæн феххуыс кæны.

Æрхауд, бынтондæр æрхауд Æмзор нæ мады амарды фæстæ, цыма йын исчи йæ къæхтæ цæвæгæй ракъуырда: йæ зæнгтæ æппындæр йæ коммæ нал кæсынц, сæцæгæлон ын сты, нал æй хæссынц, йæ быны кæрдæджы хæлттау фæдыдагъ ваййынц. Кæддæр метры дæргъæн къæхдзæфтæ чи кодта, уымæн ныр уыдисны йас дæр нал сты йæ къæхдзæфтæ. Лоджæмæ кæнæ балкъонмæ ацæуа, уымæн æй бахъæуы цалдæр минуты, йæ алы акъæхдзæф дæр ын — зын, хъызæмайраг. Хауæгау бандоныл æрбады æмæ йæ мигъбадт цæстытæй æнæныкъулгæйæ джихæй æддæмæ, кæдæмдæр фæкæсы, кæдæмдæр нымдзаст ваййы. Æмæ афтæ — сахатгæйттæ... Æдзæмæй фæбады. Æмæ æддæмæ кæсдзæн æмæ кæсдзæн. Йæ цуры исчи ис æви нæй, исчи йæ хъусы æви нæ, уæддæр фæзæгъы:

— Чендзе куыд æрæгмæ цæуы.

Æмзор бандоныл йæхи æруагъта. Нæ! Æрхауд. Æмæ цыма цыдæр уæззау уаргъ йæ уæхсчылтæй ахауд, æмæ йын фенцон, афтæ йæ къæхты бынæй ныуулæфыд, ныууынаргъыдта. Цалдæр къæхдзæфы ацæуын дæр ын хохы сæрты ахизæгау у. Азтæ! Азтæ! Куыд æгъатыр стут. Цæмæй йын фæтæрсын: бандоныл, куыд æмбæлы, афтæ куы не сбада, бандон æй куы фæсайа. Æмæ хæдзары куы ваййын, уæд, куыд ницы бафиппайа, афтæ йæ фæстæ кæнæ йæ фарсмæ фæцæуын — ацахсынæввонг. Йæхиуыл мæ хæцын нæ уадзы, йæ сæрмæ йæ нæ хæссы. Йæ бон ницыуал у, кæддæры домбай, бæрзонд, сæвджын лæг баруад, тайы, фæлæ ма уæддæр бирæ лæгтæй бæрзонддæр, фæтæнуæхскдæр æмæ уæззаудæр у.

Сбадт. Йæ цæнгтæ йæ уæрджытыл сабыргай хъавгæ æруагъта. Цыма уыдон ауадзы галтæ сты æмæ сæ фæллад уадзынц, афтæ

мæм кæсы. Æмæ та ныджджих, йæ цæстытæ нæ ныкъулы, афтæмæй, гом рудзынгæй дард кæдæмдæр, æрвгæронæй йæ мигъбадт цæстытæ нæ исы. Æдзæмæй бады æмæ кæсы, æмæ кæсы, йæ лулæ дымын дæр дзы байрох. Æз... æз æй хорз зоннын, кæдæм æмæ цæмæ кæсы, уый: мæ мады, йæ цардæмбалы агуры, уымæ æнхæлмæ кæсы — цыма æрвгæрон фæзындзæн, æрбацæйцæудзæн...

— Чендзе... Чендзе куыд æрæгмæ цæуы, — мæнырдæм сабыргай йæ сæр разылдта, йæ цæстытæ мыл æрæвæрдта æмæ мæм æдзæмæй кæсы. — Чендзе нырмæ кæм и?.. — фæрсы мæ, агуры мæ дзуапп. Æмæ канд йæ цæстæнгасæй, йæ хъæлæсы уагæй нæ — йæ буары алы стъæлфтæй дæр. Фæрсы мæ: дæ мад афтæ куы никæд фæстиат кодта, уæд ныр кæм и? Кæдæм ацыд? Кæд фæзындзæн? Æнхæлмæ кæсына йæ мæ цæстытæ куы ныуурс сты...

Мæ фыд мæ агуры дзуапп, бæлвырд дзуапп. Нæ, дзуапп уыйбæрц нæ: мæ фыд мæ агуры æххуыс. Æмæ... Æмæ цы кæнон? Дунейыл ын мæ бон баххуыс ницæмæй у. Зæххы скъуыды ныххау æмæ...

Æмзор мæ йæ цæстытæ нæ исы: цæуыннæ исты дзурын, дзуапп ын цæуыннæ дæттын? Æмæ йын цы зæгъон? Ехх, йæ цуры куына фæуыдаин ацы минут! Зындоны минуттæ.

— Тагъд æрбацæудзæн, ма тыхс. Тагъд æрбацæудзæн. — Ацы цалдæр ныхасы фыццаг хатт нæ зæгъын, уæддæр мын мæ хъуыр æхгæнынц. Тыххæй... тыххæй мæ схауынц. Æмæ мыл ныртæккæ арв рафæлдæхдзæн, мæ буар ризы.

— Хорз уæдæ. — Æмæ мæм фыццаджы хуызæн æдзæмæй нал кæсы, йæ цæстытæй мæ тыхфарст нал кæны, тыхагуыр дæ нал кæны дзуапп. Цыма йæ цæстытæ чысыл фæрухсдзастдæр, фæцардхуыздæр сты, цыма, цы бæзджын фæлм мигъ сыл ныббадт, уый атайынмæ хъавы. Æмæ кæсы, кæсы æрвгæронмæ. Чендзе уырдыгæй фæзындзæн æмæ... Æз... азгъор, нæ лоджæйæ мидæмæ дæхи аппарат. Нæ! Уыциу гæпп акæн æмæ сынтагыл ныххау, дæ цæсгом базмæ ныххъив æмæ хорз фæку, дæ хъæлæсыдзаг ныббогъ кæн. Фæку афтæ, æмæ куыд сафтид уай. Фæку афтæ, æмæ, ногæхсад хæцъил хуры зынг цæстмæ куыд ахус вæййы, афтæ куыд бахус уай. Фæлæ... Нæ-æ, мæнæн уый гæнæн нæй: уæд нæ фатер иууылдæр кæуын фестдзæн. Уæддæр цæстытæ доны зылынц. Æмæ цæмæй ма скæуон, уый тыххæй ме 'нгуылдзтæ здухын, цъæл сæ кæнын. Уадз, асæттæнт.

Лоджæйæ, мæ фыды цурæй хъуызæгау рацыдтæн, мæ цæсгомал уазал дон скалдтон.

О мæ уæздан, мæ фæрнджын фыд! Сайын дæ, сайын дæ, æмæ мын ныббар, ныххатыр мын кæн. Мæ бон æндæр ницы у. Зонгæ-зонин дæ фæливын æмæ цы кæнон. Дæуæн дæ цардæмбал, æртиссæдз азы царды такъон-макъон фæндæгтыл кæимæ фæцыдтæ, фараст сывæллоны дын чи балæвар кодта, мæнæн та мæ мад – Чындз, «Чындз» æй хуыдта дæ мад æмæ цæрæнбонтæм Чындзæй баззад, ды дæр æй Чендзе уымæ гæсгæ хуыдтай – уый... уый кæдæм ацыд, уый у ацу æмæ ма 'рцуйы фæндаг, уырдыгæй фæстæмæ здæхæнтæ нал и. Дзæгъæлы, дзæгъæлы ма йæм æнхæлмæ кæсыс, дæхицæн ма дзæгъæлы ныфсытæ æвæрыс. Уый нæ æнустæм ацыд, уырдыгæй рацæуæнтæ нал и.

Арæх дызæрдыджы бахауын: Æмзоры, нæ мад нал и, уый-иу дзы рох фæци, æви... Æвæццæгæн, æвæццæгæн-иу дзы ферох. Æви, амард, уый йæ нæ уырныдта, æгас æнхæл ма йын уыд æмæ йæм æнхæлмæ каст. Нæ-æ, уымæн нæ амард! Мæнæ ныртæккæ æрбацæудзæн, йæ фарсмæ æрбаддзæн æмæ сабыр, фæлмæн хъалæсæй цæуылдæр дзурдзысты, ныхас-иу куы сæ иу айсдзæн, куы сæ иннæ.

Фæлæ нæ гыццыл, нæ фæлмæн мад нæ зынд. Фæлæ йæм нæ фыд уæддæр æнхæлмæ каст. Æнхæлмæ йæм каст, сывæллон йæ мады æрбацыдмæ куыд фенхæлмæ кæсы, афтæ. Нæ мад-иу йæ зæрдыл куы æрбалæууыд, уæд-иу, бæргæ, уыцы рæстæг йæ цуры куына фæцадаин. Фæлæ-иу цæмæндæр арæх, тынг арæх уæд йæ цуры фæдæн! Æви мæнмæ афтæ каст...

Нæ бинонтæ иууылдæр, бæргæ, архайдтам, цæмæй нæ фыд йæхимæ ма ныхъхъуса, æнкъард сагъæсты азары ма бахауа. Фæлæ... Нæ мад йæ зæрдæйы, йæ царды цы бынат ахста, уый афтидæй баззад, уымæ йæ царды иу хай ахауд. Æмæ нæ фыд нæ мады амарды фæстæ æххæст лæг нал уыд.

...Уыцы мигъбадт, æнкъард сагъæсæй се 'мыдзаг дынджыр цæстытæ... Æнхæлмæ кæсынц. Æнхæлмæ кæсынц æдзæмæй, дард кæдæмдæр æрвгæронмæ нымдзаст сты. Чысыл ма, æмæ доны разилдзысты, ставд къуыбар цæссыгтæ сæ æрызгæлдзæн:

— Куыд æрæгмæ зыны Чендзе?..

Æмæ йын цы зæгъон?

* * *

Аз æмæ æрдæджы фæстæ мад æмæ ма фыд сæмбæлдыс-
ты: ма фыд æм йæхæдæг батагъд кодта.

Æз уæд уыдтæн Коктебелы фысджыты сфæлдыстадон
хæдзары. Æмæ — теллеграммæ: ма фыд нал и. Тагъддæр!
Тагъддæр сæмбæл! Æмæ схæццæ дæн сихорыл, уæлауыл йæ
фæстаг бон. Йæ цурмæ бацыдтæн, сылгоймæгтæ тынгдæр нык-
куыдтой, Бутаты Тамарæ ныхъхъарæг кодта.

Æз цæмæндæр сылгоймæгты фарсмæ сбадтæн æмæ ма фыды
ныхыл, йæ русыл ма уырзтæ хастон. О, зонын æй, æнæмæлгæ
дуне нæй, фæлæ уæддæр... Мæлæт, афтæ æгъатыр цæмæн дæ?
Нæ мад нал и. Ныр та нæ фыд фæцæуы. Фæцæуы, нæ бинонты,
нæ хæдзарвæндаг нын кæмæй зыдтой, нæ хæдзар фæрнджын
кæмæй уыд, уый фæцæуы...

Иурæстæг... Цыма Æмзорæн йæ цæстытæ байгом сты, афтæ
мæм фæкаст. Фæлурс, мигъбадт, фæллад, сагъæсæй се 'мыдзаг
цæстытæ. Æмæ æгас куы уыд, уæд-иу ма куыд фарстой, афтæ
ма фæрсынц:

— Чендзе кæм и? Куыд æрæгмæ зыны?.. Кæд æрбацæудзæн?
— Æмæ йæ уæззау цæсты уæлтъыфæлттæ æрæхгæдта.

Æз ма армытæппæнтæй ма цæсгом амбæрзтон, ирон æфсарм
мæ нæ уæдта, уæд чырыны цурæй мæхи иуварс аппæрстаин.

Фæцæуы, фæцæуы нæ фыд Æмзор йæ царды фæстаг фæнда-
гыл, фæлæ ма уæддæр йæ зæрдæ æхсайы: æнхъæлмæ кæсы нæ
мад, йæ иузæрдион цардæмбал Чындзмæ — Чендземæ. Агуры
йæ. Фæстаг хатт ма йæ агуры уæлзæхх дунейы.

Цы уыд уый? Ма фыды цæстытæ æцæг байгом сты æви
мæнмæ афтæ фæкаст? Йæ цæстытæ ма нæ мады фæстаг хатт
агуырдтой æви... Нæ зонын. Абон дæр ын ницы зонын.

Цæуы рæстæг, азтæ кæрæдзийы ивынц. Фæлæ уыцы цæстытæ,
ма фыды цæстытæ, æнкъард, фæллад, сагъæсæй се 'мыдзаг мигъ-
бадт цæстытæ... Нымдзаст мæм ваййынц æмæ ма фæфæрсынц:

— Кæм и? Кæм и Чендзе? Кæд æрбацæудзæн? Куыд æрæгмæ
зыны?..

Æмæ сын цы дзуапп раттон? Цы сын зæгътон?..

2009 азы июль

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

«Къоста — Ирыстоны
нывгæнджыты сфæлдыстады».

Калманты Батыр.
«Къостайы сурæт».

Биганты 3.
*«Гэопп! — зæгъгæ, йæхи
 пуртийы зыввытт фæласта...»*

Челæхсаты Магрæз.
«Къоста хиуæтты хсæн».

Дзуаты Батырадз.
«Ай, джиди!»

Дзанайты Азанбег.
«Къоста сабитимъ».

Санаты Барис.
«Кгоста».

Цаллагты В.
«Къостайы музæтæ»

Дзанайты Азанбег.
«Къоста — нывæгнæг».

Хареваты Давид.
«Элеги».

*Джыккайты Мурат.
«Мысинæгтæ».*

*Гасынты Жорж.
«У дун-дуне фыдыбæстæ мæнæн».*

Хæдарцаты Зæлинæ.
«Æгас дуне — мæ куæндон».

III. АЙДÆН

1. Айдæн мифы æмæ фольклоры у алæмæт дзаума, йæ хицауæн ахъазгæнæг ваййы бирæ хъуыддæгты. Дзырд айдæн равæрд рагон ирайнаг æвзаджы, нысан кодта кæсын, кæсæн. (Абаев В. И. *Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I. – М. – Л., АН СССР, 1958, 41 ф.*)

Бирæ заманты адæймаг нæ зыдта айдæн аразын. Грекъаг мифты персонаж Нарцисс йæ цæсгом федта кæсæны нæ, фæлæ сыгъдæг суадоны. Ирон таурæгъ «Теуайы аргъау»-ы фосы мыггæгтæн «се 'ппæты уæздандæр æмæ рæсугъддæр уыдис бæх», фæлæ-иу бæхы бафæндыд ногжы рæсугъддæр уæвын, æмæ Хуыцауы хъомысæй фестæди теуа. «Теуа доны йæхи куы федта, уæд йæхæдæг фæтарсти» йæ уындæй (ИТ, 95). Ацы хабæрттæ æвдисыңц, уыцы рагзаманты айдæн кæй нæма уыдис, уый.

Фæлæ адæймаджы царды йæ зонды фæрцы фæзынди айдæн. Нæ эрæйæ дыууæ мин азы размæ Рагон Скæсæны бæстæты аразын райдыдтой айдæнтæ бронзæ æмæ æвзистæй, сæ уæлцъар сын лæгъз кодтой, афтæмæй. Авгæй айдæнтæ къала кæнæ зды дæлцъаримæ фæзындысты Ромы нæ эрæйы фыццаг æнусы. (Большая советская энциклопедия. Т. 9. М., СЭ, 1972, 514 ф.). Уæдæй ардæм рæзы оптикæ, ис дзы æмбисонды æнтыстытæ.

2. Айдæн мифон-алæмæтон дзаума кæй сси, уымæн ис сæрмагонд аххосæгтæ. Сæ сæйрагдæр у, рагон адæймаг йæ нывыконд (свое отражение) фенынæй кæй тарсти, уыцы мистикон æнкъарæн. (Ботвинник М. Н. Нарцисс// *Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. 2. М., СЭ, 1988, 202 ф.*). Æрæджы дæр ма бирæтæ, уыдонимæ ирæттæ дæр, нæ уæндыдысты сæ къам исын, дзырдтой, мæ хуыз фесæфдзæн, зæгъгæ. Хицæн адæмты зонд айдæн баста мистикаимæ. Æтрусктæн айдæн уыдис хид ацы дунейæ æндæр

дунемæ; Рагон Мысыры тымбыл айдæн адæммæ зынди хур кæнæ мæйы диски халдих; китайæгтæм гæстæ айдæн дывæр кæны, йæхи дзы чи уыны, уый тых, æмгæрон нæ уадзы фыдбылызы энерги. (*Символы, знаки, эмблемы: Энциклопедия. – М., Локид-Пресс, 2005, 184 ф.*). Ахæм мистикон уырнынадæн ис бирæ хуызтæ, сæ уидæгтæ сты сæрмагонд иртасинаг.

Зынгæ бынат ахсы айдæн славянты мифологи æмæ фольклоры дæр. Ахуыргæндты нымадæй уый у æцæгдзинады дыккаг хуыз, йæ конды символ, зæххон æмæ дæлзæххон дунеты арæн. Уый адæм æнхъæлдтой тæссаг дзаума æмæ йæ хайджын кодтой мистикон æууæлтæй, уыдтой дзы магион тых. Фæлæ йыл *ныхæстой* хорз миниуджытæ дæр, зæгъæм, айдæн уыди, фыдбылызы тых чи сæтты, ахæм фæрæз: «если нечистая сила отразится в зеркале, она утрачивает свои магические способности». (*Т о л с т а я С. М. Зеркало // Славянская филология. М., Эллитс Лак, 1995, 195 ф.*). А. С. Пушкины аргъауы паддзах дыккаг ус куы ракуырдат, уæд рæсугъд налат чызг йемæ æрхаста æмбисонды айдæн:

Свойство зеркальце имело:

Говорить оно умело.

Ирон мифты æмæ фольклоры ацы дзаумаы традицион ном у *Арвы айдæн* (арвайдæн, æрвайдæн). Бирæ сты йæ миниуджытæ, йæ гæнæнтæ. Сæ сæйрагдæр у, æппæт дуне дзы кæй зыны, уый. Йæ ном дæр дзурæг у, космос æмæ æрвон фарнимæ баст кæй у, ууыл.

Дуне кæм зыны, ахæм алæмæт дзауматæ ис бирæ адæмтæм. Иран уыди рагондæр æмæ хъæздыгдæр культурæтæй иуы ардзæст. Бæзнаг æмæ паракхат – сæ мифты дуне. Мифон-таурæгъон паддзах Джамшидмæ уыд, æппæт дун-дуне кæм зынди, ахæм алæмæт къус. Уыцы хæзна баззад йæ фæдонтæн, йæ бындартæ йæ цыты худ æмæ кады ронау лæвардтой фæлтæрæй фæлтæрма. Эпопейæ «Шах-наме»-йы сах Кей-Хосров дзуры:

Тогда предстану перед богом с чашей,

Где отражение вселенной нашей.

Увижу в этой чаше семь планет,

Все царства мира, весь подлунный свет.

Фæлæ уыцы къусы æмрæнхъ фæзынди алæмæт айдæн дæр. Поэт Джами сахы тыххæй иу поэмæйы зæгъы:

Владел он неким зеркалом чудесным,

Все отражавшем в мире поднебесном.

3. Иранай Ирмае æрбафтыд бирæ таурæгътæ, сæ фылдæр – генион «Шах-наме»-йæ. Уыцы уацмыстæ махмæ сты «Даредзанты таурæгътæ». *Æфстау* сюжеттæй адæм райсынц, сæхи царды уаг æмæ сæхи зонахаст кæм зынынц, ахæм мотивтæ; æцæгæлон дзуæрттæн ничи кувы, æцæгæлон хабæрттæ йæ кадæджы ничи кæны.

Алæмæт къусы тыххæй «Безаны таурæгъ»-ы дзырдæуы: «Даредзантæм уыдис ахæм къус æвзистæй, æмæ дзы-иу Ногбонь ныккодтаиккой бæгæны, æмæ-иу æм ныккастаиккой, федтаиккой-иу, цы зиан сыл цыдаид, уый дæр, æмæ сыл цы хорз цыдаид, уый дæр» (ИАС, I, 358). Ирон варианты фæзынд бæлвырдгæнæн мотивтæ: къус дуне æвдыста алы хатт нæ, фæлæ æрмæст Ногбонь; æвдисынхъом уыдис, бæгæны дзы куы уыдаид, æрмæст уæд. Афтæмæй къусы мистикон æууæлтæ кусынц æрмæст стыр бæрæгбон æмæ æхцон кувинаджы фæрцы.

Æвзист къусæн ис вариант – сызгъæрин тæбæгъ. Трагикон у таурæгъ «Даредзанты Ростъом йæ фырты куыд амардта». Уым Индоеты паддзах Джекуæзмæ «ахæм сызгъæрин тæбæгъ уыди, æмæ-иу дзы дон ныккæнгæйæ, уæларв, дæлзæхх æмæ зæххыл цыдæриддæр уыди, уыдæттæ дзы зындысты» (ИАС, I, 370).

Къус æмæ тæбæгъæй бирæ хъауджыдæр нæй. Фæлæ ацы варианты бæгæныйы бынат ахсы дон. Уый дзырддаг факт нæу: фыццæгон адæмæн дон кæнгæ нозтæй къаддæр табуыаг нæ уыд.

С. Н. Соколов куыд иртасы, афтæмæй рагон ирайнæгтæ куывтой донæн. Фыссы: «Особое место в нормах поведения зороастрийца занимает отношение к огню, воде и земле. Человек должен был оберегать их чистоту...» (*Соколов С. Н. Древнейшая религия иранских племен // Авеста в русских переводах. СПб, 1997. 19 ф.*). Дон рагон уырнынады табуыаг кæй уыд, уый тыххæй ис сæрмагонд зонадон куыстытæ. (*Эмото Масару. Послания воды. М., «София», 2006.*). Дон у царддæттæг, сыгъдæггæнæг, йæ ирд уæлцъар айдæнау æвдисы алцыдæр бæлвырд æмæ æцæг хуызты.

4. Дуне кæм зыны, уыцы алæмæт кæсæн ирон мифты æмæ эпосы райста йæ аккаг ном — арвайдæн, уый у, æцæгдæр, æрвон сконд, æрвон диссаг. Ирон адæм, бæлвырд — бæрæг сын цы хъуыддаг ваййы, уымæй фæзæгъынц: *арвай бæрæгдæр, хурæй æргомдæр*. Арвайдæн, куыд мифон фæлгонц, афтæ равзæрд, иуæй, уырнынадæй, иннæмæй, — адæмы бæллицтæй. Ахæм

фæрæзæй хуыздæр цæмæ бæллыдаид, дунейы диссæгтæ уынын æмæ зонын кæй фæндыд, уыцы цымьдис адæймаг?

Ис нæм мифон зарæг «Хуры-мæйрухс Рудзынджы чызг» (ИАС, II, 418). Æрвон рæсугъд чызгæн ахæм æнахуыр ном цæмæн ис, уый рахатынæн *Сырдоны зонд* хъæуы. Зарæджы ис, мах ацы куысты цы хъæуы, уыцы мотив. Зæдæнгæс чызг у *уæларвыккон*, йæ ном — *Ацырухс*. Хуры чызг кæй у, уый гуырысхойаг нæу. Зæдтæ-дауджытæй хъауджыдæр ацы æрдхæрæны чызгмæ ис кæсæн — «Уæларвæй йæ арвы айдæнæй куы ракасы». Уый æдзæрæг быдыры фены дыууæ барæджы. Фæлвары сæ хъæды бардуаг Хъæды-Рухсы фæрцы, барджытæ разынынц сæрæн цуанонтæ, æмæ Ацырухс «уыцы бон зæххон мой арымысыд».

5. Ирон эпосы уидæгтæ цæуынц мифтæй. Уымæ гæсгæ кадджыты парахат у арвайдæны мотив (*НК, IV, 366*). Эпосы иу сюжеты арвайдæн ис Хуры чызгмæ («Къæцциты кæхц»):

Хуры чызгмæ дын æвдадз айдæн уыд,

Армытæпæнау уым дуне зынди.

Хуры чызг æрдхорд уыдис Батрадзимæ æмæ йын дзырдта, Нартыл фыдбылызæй цытæ цыди, уыдæттæ, æмæ Хæмыцы фырт уый фæрцы хъахъхъæдта йæ адæмы.

Эпосы арвайдæны хицау у Сатана. Афтæ уымæн у, æмæ нæртон æфсин йæхæдæг дæр у æрвон æхсин: *богиня*: йæ фыд — Уастырджи, йæ мад — Донбеттырон. Уый у Хуры чызджы æмсæр. Сатана зонджын æмæ дæсны у, цы нæ зоны, ахæм нæй. Уæддæр æй хъæуы арвайдæн. Ацы дзаума у символон фæлгонц, уынынад æмæ зонынады фæрæз. Чи уыны, уый зоны, хатдзæгтæ кæны æмæ хъуыддæгтæ здахы рæстырдæм.

Æрбацæуы барæг — «мигъ æмæ хур æмæ дунейы маргъ иумæ ссæуынц». Чи уа, цы уа? «Нарт тасы бацыдысты, куывды мæт дæр сæ нал уыди». Уæд минæвæрттæ бацæуынц Сатанамæ, табу йын кæнынц: «Дæ хорзæхæй, дæ арвайдæнæй нын уыцы цоджы хабар раиртас» (*НК, II, 159*). Акаст Сатана йæ кæсæны æмæ рафæлгъуыдта барæджы æууæлтæ, — уый уыди Бедзенæджы фырт Арæхдзау.

Сатана айдæны фæрцы ауды йæ мыггагыл. Æдзæрæг комы карз хæсты бацыдысты Хæмыц æмæ Сайнаг-æлдар. «Сатана дын сæм арвайдæнæй каст» (*Нартæ, 134*). Хæмыц тæвд кæны æмæ тыхсы. Уæд æрвон æхсин йе 'фсымæр æмæ йæ тиуæн

магион тыхты фæрцы аразы тыхдæттæг фæрæзтæ æмæ уæлахизы уавæр.

Арвайдæны арæх кæсы Сатанайы мой æмæ æфсымæр Уырымæг дæр (НК, I, 421). Уый æрвон фыдæй гуыр дæу æмæ кæд куырыхон у, уæддæр æм нæй йæ хойы магион дæсны-йад. Фæлæ ус æмæ лæг фæрæтхæдæй барст сты (æвæдза, уый тынг дырыс барæн нæу!), уæрст сын ницы ис, æмæ Уырымæг дæр пайда кæны алæмæт дзаумайæ.

6. Арвайдæны мотив миф æмæ эпосæй райста *аргъау* дæр. Ацы алæмæт дзаумайæн аккаг бынат ис славянты фольклор æмæ æгъдæутты. Уырыссаг аргъауы хъæдохы (леший) æртæ чызджы лæвæрттæ кæнынц сæ фыды ирвæзынгæнæгæн æмæ сæ иу зæгъы: «Æз ын лæвар кæнын айдæн: цы дæ бафæнда, уый фендзынæ айдæны» («Королевич и его дядька»). (*Русские народные сказки. М., Правда, 1985, 317 ф.*).

Ирон аргъау «Арвы айдæн»-ы ис традицион мотив: æлдары хъал чызг йæ курджыты раз æвæры хæс: лæппу бамбæхсæд, чызг æй кæд ссара, уæд ын йæ сæр ракæндзæн, кæд ын уый нæ бантыса, уæд ын бакомдзæн. Чызг-æхсин усгурты агуры арвайдæнæй: «Акасти дæлзæхмæ, акасти уæлзæхмæ, — никуы зыны лæппу. Сарæзта айдæн сау къæдзæхтæм, урс хæхтæм — нæ разынд уым дæр» (ИА, 38). Лæппуйы афтæ арф бамбæхсынц йæ хæлар сырдатæ, фæлæ йæ уæддæр айдæн разынын кæны, суанг денджызы бын кæфы гуыбыны дæр. Æрмæст къулбадæг усæн бантыст лæппуйы айдæны «æппæтуынæг цæстæй» бамбæхсын.

Ахæм алæмæт айдæн ис æндæр адæмты аргъæутты дæр. Ирон аргъауы сюжетмæ хæстæг лæууы, зæгъæм, хъæрæсейаг аргъау «Цуаноны æмбисæндтæ». (*Сказки народов мира в 10 томах. Т. IX. М., Детская литература, 1994, 463 ф.*).

Айдæны диссæгты тыххæй цымыдисаг эпизод ис аргъау «Хивæнды фæсмон»-ы дæр. Йæ персонаж Бæстырæсугъд æртыккаг фæлварæны нал ссардта æмбæхст геройы æмæ уæд йæ арвы айдæн зæххыл ныццафта, уый дæр нал ис æмæ мæ ды дæр нал хъæуыс, зæгъгæ» (ИА, 268).

Арвайдæн аргъæутты хайджын у æндæр алæмæт миниуджытæй дæр. Мæгуыр лæг æмæ усæн райгуыр д, мады гуыбынæй æддæмæ чи дзырдта, ахæм лæппу. Разынд æнæфсис. Акодта йæ иу мæлиkk æмæ йæ хъомыл кæны. Лæппу йын йæ

бынтæ хæры. Уæд мæлиkk æрымысыд лæппуйы фесафын. Фæлæ тыхгæнæг тых нæ ары æрыгон хъайтарæн. Фæстагмæ йын фос хизын кæны Уациллайы дыргъдоны. Тызмæг бардуаг рамæсты ис æмæ йыл «дымгæ рауагъта ихимæ хæццæйæ». Тыгъдызæй фос цæгъды, лæппу уæрдоны бын фынæй кæны. Уæд æм нæргæ æрцыд, фæлæ йын лæппу йæ хурхыл бахæцыд æмæ дзы домы фос райгас кæнын. Уæд «Уацилла йæ дзыппæй кæсæн систа æмæ йæ адардта фосы 'рдæм. Фос, раздæр куыд уыдысты, афтæ фестадысты». Дыккаг хатт дзы лæппу домы, бирæ цæмæй нал хæра, уыцы хорзæх. Уацилла та «систа йæ кæсæн, лæппумæ йæ фæдардта æмæ йын раарфæ кодта, йæ тых та йын ноджы фылдæр фæкодта». (*Ирон аргъæуттæ. Сталинир, 1956, 70 — 71 ф.*).

Ацы сюжеты кæсæн (арвайдæн) ахæм алæмæт у, æмæ æгас кæны мæрдты, ивы адæймаджы æууæлтæ, йæ тыхыл ын æфтауы тых.

Айдæн марды кæны æгас, æвзæры — хорз. Мæгуыр лæджы фырт йæ мæнгард æфсымæртæн ныббарста, «кæсæны сæ акæсын кодта æмæ, цы уыдысты, уымæй авд ахæмы хуыздæр фестадысты». (*Уый дæр уым, 24 ф.*).

Бирæ сты айдæны гæнæнтæ æмæ фæрæзтæ. Иу аргъауы чызг лидзы уæйыджы ахæстæй. Мыст ын радта æртæ алæмæт дзаумайы: хæсгард, сæрвасæн æмæ айдæн. Уæйыг фæстейæ сурь чызджы, æрбахæстæг æм вæййы. Уæд «чызг айдæн аппæрста зæхмæ. Сæ дыууæйы астæу денджыз фестади. Фæйлауæнтæ дзы дыууæрдæм кæрæдзи сурынц, хур дзы йæхи найы» (*ИА, 156*).

Ацы сюжетмæ гæсгæ айдæны магион тых уыйбæрц у, æмæ ивы æрдыз сконд, дунейы географион уавæр. Уымæй уæлдай йæ хицауæн у æххуысгæнæг, хъахъхъæнæг, ирвæзæн фæрæз.

7. Гæдиаты Секъа фольклоры мотивтæм гæсгæ ныффыста мифон таурæгъ «Хæйрæджы уидон». Чъынды, мæрддзæст хъæздыг лæг Бакар бирæгъæй фæрвæзын кодта хæйрæджы лæппыны. Хæйрæджы мад Бакарæн кæны зынаргъ лæвæрттæ: налхъуыт-налмас æмæ сызгъæрины кæритæ. Бакар сæ нæ комы хæйрæджы амындæй. Уæд зæронд хæйрæг йæ къæбицæй рахаста иу айдæн æмæ афтæ зæгъы: «Ацы айдæн у хæзнаты хæзна, Мæрдтæм кæсæн цæст. Барастыры къухы — сызгъæрин дæгъæл, сызгъæрин гуыдырæй дзæнæты дуар — æхгæд, уый дæр уындзынæ. Дунейы хъуыддæгтæ, арвы диссæгтæ дæ разы æргом уыдзысты. Авд хуры сæрмæ — цæргæсы бадæн, ацы

айдæнæй уый дæр уындзынæ. Авд дæлдзæхы бын Хуры фырт – рæхыстæй баст, ацы айдæны уымæ кæсдзынæ. Ацы айдæн æвæрдтон фæстаг тыхст бонмæ æмæ дын уый дæр лæвар кæнын». (*Гæдиаты Секъа. Уацмыстæ. Дзæуджыхъæу: Ир, 1991, 488 ф.*).

Номдзыд фыссæг бæстон хынцы æмæ нымайы, адæмы зондахаст арвайдæнимæ цы миниуджытæ баста, уыдон. Фыццаджыдæр, айдæн миф æмæ фольклоры нæу хуымæтæг дзаума, алкæй къухы не 'фты æмæ нæй. Ам уыцы хæзна ис дæли-монтам æмæ у уыдоны исбон. Кæсæны зыны Мæрдтыбæстæ æд диссæгтæ, зынынц дзы Барастыры тыхбар æмæ функцитæ. Айдæн æргом кæны дунейы хъуыддæгтæ, арвы диссæгтæ, уæларв æмæ дæлзæххы цаутæ. Иу ныхасæй, айдæны *экран* æххæссы æппæт космосыл, зыны дзы æппæт дунейы сконд (мироздание), æргом кæны, дун-дунейы цыдæриддæр сусæг-дзинæдтæ ис, уыдон. Афтæмæй айдæн у уынæн, сгарæн æмæ зонæн фæрæз. Йæ фæрцы адæймаг базоны, йæ зонд цыдæриддæр раиртасынмæ хъавы, уыдæттæ.

8. Мæрдты бæстæ у мифон дуне. Бирæ диссæгтæй уæлдай у *рæстæвзарæн*: сыгъдæг удтæн дзы ис дзæнæт, тæригъæдджынтæн – зындон. Алы адæмты мифты ис хицæн фæрæзтæ раст æмæ зылын æвзарынæн. Грекъаг мифологийы Мæрдтыбæсты (Аиды паддзахады) æртæ фæндаджы сæр бадынц æртæ тæрхонгæнджы æмæ марды аууон æрвитынц йæ аккаг фæндагыл. (*Кондрашов А. П. Легенды и мифы Древней Греции и Рима. М., Риппол-классик, 2004, 581 ф.*). Зороастризмы мæрдты хъысмæт лыг кæны Заратуштрæ, — уый сæ æрвиты хид *чинватыл*, тæригъæд-джыны раз хид фесты сæрдасæны ком, сыгъдæг удæн — фæтæн. (*Мифы народов мира. Т. 2. М., СЭ, 1988, 629 ф.*).

Ирон мифологон традицийы дæр Мæрдтыбæсты ис æрдуйæ хид. Фæлæ дзы уымæй уæлдай ис *Мæрдты айдæн*. Таурæгънын дзуры: «Мæрдты дуармæ ис айдæн, цыппæрдигъон айдæн. уымæн йæ цыппар фисыныл бадынц цыппар лæджы. Алы мардæн дæр уыцы айдæны æнæ бакæстæ нæй. Уыцы ран сбæлвырд вæййынц йæ тæригъæдтæ се 'ппæт дæр. Уый фæстæ йын ацы ран скæнынц тæрхон. Ардыгæй араст вæййынц мæрдты удтæ дзæнæтмæ кæнæ зындонмæ» (*ИТ, 50*).

Ацы мифон сюжеты бынтон бæстон æвдыст цæуы айдæны алæмæтон æрдз. Айдæны зыны канд æрмæгон дуне нæ, фæлæ

монон дуне дæр. Уый æвдисы адæймаджы цард, йæ удыхъæд, йæ зондахаст. Уымæй бамбæхсæн нæй иу хъуыддагæн дæр, иу ракæндæн дæр. Уымæй ныккæсæн ис зæрдæмæ. Æвæдза, рæстдзинад æрцæрид зæххыл, ахæм айдæн куы уайд, уæд!

9. Арвайдæн у символ, сфæлдыста йæ фыццагон адæмы поэтикон фантази, мифологон зондахаст. Реалон айдæн æвдисы æцæгтæ, фæлæ айдæны *нывтæ* адæммæ зындысты æцæгты халдихтæ (двойники), афтæмæй мистикон уырнынад хуымæтæг дзаумайæн радта фантастикон æууæлтæ.

Шекспиры герой Гамлет дзуры: «Арв æмæ зæххыл бирæ ис, Горацио, уæ философи йæ фыны дæр кæй нæ фæдта, ахæм диссæгтæ». Ацы базырджын ныхасы фæдыл ис ахæм хъуыды: «Выражение – это <...> приобретает широкое обобщающее значение. Оно указывает, с одной стороны, на безграничность вселенной не только в пространстве и времени, но и в самой своей сущности, а с другой – на ограниченность человеческого познания, даже самого возвышенного – философского». (*Левин Ю. Шекспир и русские крылатые слова. Вопросы литературы. Вып. IV, 1993, 331 ф.*). Уыцы философон хатдзæг нæ фыдæлтæ скодтой хуымæтæг символон фæлгонцы фæрцы: Сослан Мæрдтыбæсты халы æндæхты къуыбылой, фæлæ къуыбылой къаддæр нæ кæны, уымæн æмæ «уыцы къуыбылой нысан кæны дунейы сусæгдзинæдтæ; цасфæнды тырнай сæ базоньмæ, базондзынæ дзы æрмæст хæрз чысыл» (НК, II, 526). Адæймаг зыдта уыцы уавæр, фæлæ йыл разы нæ уыд, фæндыд æй алцы уынын, алцы зонын, фæндыд æй зæхх æмæ арв сгарын, дæлзæххы арфмæ ныккæсын, æмæ йын йæ бæллицты æмæ йæ фантазиты ахæм мадзал *арæзта* айдæн.

Алы заманты хицæн адæмтæ айдæнмæ кастысты хицæн цæстæнгасæй. Зæгъæм, антикон хъуыдыгæнджытæ æнхъæлдтой, зæгъгæ, «айдæны бон у, цæст цы нæ уыны, уый æвдисын, цы ис (вещь), уый æцæг мидис æргом кæнын». (*Символы, знаки, эмблемы. М., Локид-Пресс, 2005, 184 ф.*). Адæмы поэтикон фантази цыди уымæй дарддæр, тахти бæрзонддæр æмæ айдæны скодта æрвон диссаг.

Арвайдæн ирон мифты у арвы сконд алæмæт, арвы лæвар. Хицау ын ваййынц æрвон бардугтæ: Хуры чызг, Уацилла. Мæрдтыбæсты уый у, æвæцæгæн, Барастыры рæстæвзарæн. Зæххыл уый ис хуыцаутты фæдонмæ — Сатанамæ, уый фæрцы

та — Уырымæгмæ дæр. Арвайдæн аргъæутты ваййы, æрхуы мæсыджы чи бады, уыцы бастырæсугъдмæ. Зæххы бын æй æмбæхстæй дарынц мыст æмæ хайрæг дæр — дæлимонтæ. Ацы факттæ æвдисынц, арвайдæн хуымæтæг адæймаджы ма-дзал кæй нæ у, уый.

Иугæр айдæн мифон æууæлтæ райста, уæд йемæ баст æрцыд уырнынады бирæ хуызтæ: 1) зиан цы хæдзары ваййы, уым къу-лы айдæн бамбæрзынц хъуымацæй; 2) кæсæны кæсын нæ фæччы æхсæвыгон æмæ арв куы фæнæры, уæд; 3) айдæны нæ кæсын кæнынц, афæдз кæуыл нæ сæххæст, ахæм сывæллоны; 4) саст кæсæн хæссы фыдбылыз æмæ йæ хæдзары ничи дары. Бирæ сты ахæм уырнæнтæ. (*Славянская мифология. Энциклопеди-ческий словарь. М., Эллис Лак, 1995, 195 — 196 ф.*).

Айдæнæн парахат бынат ис дунеон аивады. Уый у «зонды атрибут, æцæгдзинад æвдисæн (зеркало не лжет), уынæн ма-дзал (зрение)... Дины аивады йæ хицау у Дева Мария...» (*Холл Джеймс. Словарь сюжетов и символов в искусстве. М., Крон-Пресс, 1999, 244 ф.*). Ирон мифологийы айдæны функцитæ сты фылдæр æмæ диссагдæр.

Арвайдæн у рæсугъд бæллиц. Уый сси, адæймаджы уырнынад æмæ зонынад чи уарæх кæны, уыцы фæрæзты символ. Сфæлдыс-той йæ адæмы мифологон зондахаст æмæ йæ поэतिकон курдиат.

ТОМАЙТЫ Мисурхан

ТОМАЙТÆ

Иу кьорд азы дæргъы Томайты мыггаджы тыххæй æрмæг æмбырд кæны историк Томайты Сослан. Иу рæстæг уыцы хъуыдагыл кусын райдыдтам иумæ. Цалдæр цыды акодтам Нартыхъæумæ, Джызæлмæ, Къардонмæ... Кæимæ сæмбæлдыстæм, сæ хæдзарвæндагыл сын цы æрмæг бацæттæ кодтон, æз æрмæстдæр уыдон хæссын мыхуырмаæ.

Томайты Гобызы хæдзарвæндагæй йæ дыууæ фырты Ерыстау æмæ Мырзабеджы бинонтыл цæудзæн нæ ныхас. Бæлвырддæр та Ерыстауыл — Мырзабегæн йæ хъуыддаг афтæ рауад, æмæ йын æртæ усæй рацыд æрмæстдæр чызджытæ. Ерыстауæн та дыууæ усæй ис дыууæ лæппуы — Темырсолтан, Дæхцыхъо, стæй дыууæ чызджы. Темырсолтанæн рацыд дыууæ лæппуы, Алихан æмæ Гази. Дæхцыхъойæн та — æртæ — Арыпхан, Тепсарыхъо æмæ Хадзымырзæ.

Алиханы байзæддæгтæ уыдысты Мырзахъул, Амырхан (Гæрбус), Мурат æмæ Мисурхан. Газийæн та Таймураз æмæ Мырзахъ (Бызыкк).

Томайтæ рацыдысты Куырттаты комы Къорайæ. Гобызы фыдæлтæ дæр цардысты уым, фæлæ ссæдзæм æнусы ссæдзæм азты хохы царджытæй бирæтæ быдырма лидзынвæнд скодтой, уымæн æмæ сын хохы фосдарынай дарддæр æндæр ницæмæн уыд фадат. Быдыры, сæ фылдæр æрцардысты Нартыхъæуы æмæ Емаусы.

Гобызы хæдзарвæндаг цардысты иумæ иу стыр бинонтæй, æдæппатæй æхсæрдæс æмæ ссæдз бинойнаджы, æмæ дзы алчи дæр уыд цыдæр хъуыддагыл лæуд хæдзары куыстæй.

Хохы ма куы цардысты, уæд Дæхцыхъойы хистæр фырт Арыпхан Дæллагхъæуы фæцис каст цыппар къласы, стæй уый фæстæ горæты рабфак æмæ куыста ахуыргæнагæй Нартыхъæуы 1928 азмæ.

Райдыдта коллективизацийы рæстæг. Арыпхан, ног рæстæджы уæфт иннæтæй хуыздæр æмбаргæйæ, йæ бинонтæн бамбарын кодта, байуарæм æмæ хицæн бинонтæй цæрæм, зæгъгæ. Фæлæ йæ уыдон рæстмæ нæ бамбæрстой, схуыдтой йæ цардхалæг, æмæ уæд Арыпхан йæ фынддæсæздзыд æфсымæр Хадзымырзæ-имæ скодта хицæны гæххæтт, стыр хæдзар та 1929 азы кулак банымадтой. Сæ хæдзар сын байстой, æмæ Алиханы бинонтæ фæстæмæ хохмæ баивтой, Дæхцыхъо та йæ фырт Тепсарыхъоимæ æрцард горæты — Томайты Бæлли йын цы зæххы хай радта, уым хæдзар сарæзта, афтæмæй.

Нартыхъæуы цæргæйæ базадысты Арыпхан æмæ Хадзымырзæ. Арыпхан ахуыргæнæгæй куыста, Хадзымырзæ та ма скъолайы ахуыр кодта.

1933 азы Арыпхан æрхаста Гæрисаты Зимæйы. Уый тынг каджынæй фæцард мыггаджы 'хсæн.

Кулак кæй скодтой, уыдоны хастой Сыбыр æмæ Астæуккаг Азимæ, фæлæ адонæн Дæхцыхъойы сиахс Чъерджиаты Налыхъ баххуыс кодта, æмæ ам базадысты. Ёртын æвдæм азы фыдрæстæг куы райдыдта, уæд Алиханы раластой Куырттаты комæй. Дæхцыхъо æмæ Тепсарыхъойы та горæты æрцахстой.

Уæдмæ Арыпхан каст фæцис Цæгат Кавказы педагогон институт æмæ Зилгæйы директорæй куыста.

Фыдыбæстæйы Стыр хæст куы райдыдта, уæд æй равзæрстой куынæггæнæг батальоны штабы хицауæй. Уыцы фыдрæстæг ма сæ хохы царди Гази, фæлæ йæ хæстмæ акодтой æмæ æнæбæрæгæй фесæфти. Мырзахъулы дæр æфсады рæнхъыты уæвгæйæ æрæййæфта хæст, æмæ уый дæр, лейтенанты цин райсгæйæ, ацыд хæцæг æфсады рæнхъытæм. Фæцис уæззау цæф, йæ цонг ахаудта æмæ сыздæхт хъæумæ.

Хæсты рæстæг та фæстæмæ хохмæ баивтой бинонтæ æмæ æппæт уæз дæр хæдзары хъуыддæгты æрæнцад Мырзахъулы кæстæр æфсымæр Амырханыл.

1944 азы махъхъæлы куы ахастой, уæд Арыпхан сси, Черменыхъæуы скъолайы директор, фæстæдæр та амы хъæуы хицау.

Хадзымырзæ скъолайы фæстæ бацыд педагогон училищемæ, куыста ахуыргæнæгæй Лæцы, Куырттаты комы. Хæстмæ дæр æй уырдыгæй акодтой. Хуымæтæг салдатæй райдыдта йæ хæстон фæндаг, æмæ йыл каронмæ фæцыд суанг Берлинмæ, капитан сси. Хæсты фæстæ уыд совхоз «Чермен»-ы директор, стæй та химзаводы.

Хадзымырзæ ракуырда Елехъоты Иринаейы. Уый ахуыргæнæгæй куыста Зилгæйы Арыпхан дзы директор куы уыд, уæд. Банымыгъта йæ йе 'фсымæрæн...

Хорз рауад Иринаейæн йæ царды фæндаг. Куыста горæты цыппæрдæсæм æмæ дыккæгæм скъолайы директортæй, ахуырады министрады кадры хицауæй. Йæ хорз фæллоийы тыххæй йын лæвæрд æрцыд Кады грамотæтæ æмæ авд майданы...

Арыпхан æмæ Мырзахъулы цот царды мидæг бацахстой сæ фыдæлты кады аккаг бынат, сахуыр кодтой æмæ, Ирыстонæн ном чи кæны, ахæм бынæтты фæкуыстой æмæ кусынц абон дæр.

Раздæр Арыпхан, уый фæстæ Хадзымырзæ стæй та Мырзахъул рухс дунейæ ацыдысты кæрæдзи фæстæ. Фæлæ царды бæрæг фæд чи ныууадзы, уымæн йæ ном нæ сæфы, æмæ нæ рох кæнынц сæ нæмттæ Гобызы байзæддæгтæн дæр.

Томайты Гогъайы фырт Петр æмæ йæ бинонтæ цардысты Уæлладжыры комы, Зджыды. Петрæн йæ фыдыфыд Долæ хуынди. Фосдарæг уыдысты рагæй дæр, æмæ сæ уымæ гæсгæ фиухортæ хуыдтой.

Петры бинонтæ уыдысты æртæ 'фсымæры æмæ дыууæ хойы — Сона, Настя, Петр, Тамерлан æмæ Зауырбег.

Зджыд, Садон æмæ Ходы хъæуæн уыд иумæйаг хъæусовет. Колхозæн быдыры уыд зæххытæ æмæ уым куыстой æхсæвæддæйæ.

Æфсымæртæй хистæр уыди Петр æмæ йыл кæд дыууадæс азы йеддæмæ нæма цыд, уæддæр бинонтæн æххуысхъом фæцис æмæ кусын райдыдта.

1946 азы ахуырмæ бацыд ФЗО-мæ. Уым æхсæз мæйы куы сахуыр кодта, уæд æй кусынмæ арвыстой шахтæмæ. Хъуыддаг афтæ æвæрд уыд, æмæ ахуыры фæстæ адæймаг хъуамæ цыппар азы шахтæйы бакуыстаид.

Петр 1966 азмæ сси дæсны æрзæткъахæг æмæ йæ арвыстой Респубика Малимæ. Фæци дзы æртæ азы, сызгъæрин-иу кæм разынд, ахæм æрзæткъахæнты.

Фæстæмæ куы раздæхт, уæд дæр та ногæй кусын райдыдта Садоны, æмæ суанг пенсийы рацæуыны онг, 1980 азмæ, фæкуыста уым.

Петрæн иуахæмы йæ мады 'фсымæр Иналыхъ афтæ, æз, дам, дæ Томайтæй хорз лæгимæ базонгæ кæндзынæн. Æмæ

уыдонмæ бацыдысты. Кусарт акодта Иналыхъ æмæ Томайты Ахъмырзæйы æрбахуыдта. Æхсæвы фæбадтысты, фæныхæстæ кодтой. Петр дæр ма сæхимæ кæцæй ацыдаид. Ахъмырзæ бакастæй дæр дзуары лæджы хуызæн, бæрзонд, хæрзконд лæг. Къухæй та алцы саразынмæ дæр ахæм дæсны уыд, æмæ ма йæ хъæуæн суанг куырой дæр сарæзта.

Ахъмырзæйы фыд Аслæмырзæ цард Куырттаты комы Къорайы. Уыдис ын цыппар лæппуйы æмæ фондз чызджы: Ахъмырзæ, Албег, Зауырбег, Дзамболат, Доха, Доди, Бæдос, Авери æмæ Сона.

Фыд куы амард, уæд цот базадысты мады æвджид. Стыр фыдæбæттимæ хæдзары хъуыддæгтæ кодтой, фосмæ зылдысты.

Ахъмырзæйы бинонтæ 1922 азы æрцардысты Нартыхъæуы. Уæдмæ хотæ чындзы ацыдысты, æфсымæртæ та ма цардысты сæ мадимæ, стæй Ростовмæ ахуырма æцыдысты Зауырбег æмæ Дзамболат. Ахъмырзæ æмæ Албег та хæдзары хъуыддæгтæ кодтой æмæ хæдзар арæзтой. Уымæй уæлдай Ахъмырзæ Нартыхъæуы скъолайæн арæзта партæтæ, бандæттæ, фыссæн фæйнæджытæ æмæ æндæр дзаумæттæ.

Æппæты диссагдæр та уыдис, йæ хъæуæн цы куырой сарæзта, уый. Фæлæ дзæгъæлы нæ фæзæгъынц, хорз ма ракæн æмæ фыд ма ссарай, зæгъгæ. Афтæ рауад Ахъмырзæйы хъуыддаг дæр. 1929 азы йæ уыцы куыройы тыххæй кулак рахуыдтой æмæ йæ æд бинонтæ йæ хæдзарæй ратардтой. Сæ ис, сæ бон сын байстой. Сæ хæстæджытæм æрцардысты, стæй сын 1930 азы бар радтой фæстæмæ сæ афтид хæдзармæ балидзын, цы сæм уыд, уый та доны къусы сæфт фæкодта. Ахъмырзæйы æфсымæр Зауырбеджы дæр йæ ахуыраы раппæрстой, кулак дæ, зæгъгæ, æмæ ссыдис йæ хъæумæ. Стæй та йæ рахуыдтой адæмы знаг æмæ йæм ахсынмæ æрбацæйцыдысты.

Æфсымæртæ бадтысты хæдзары. Æдде дзурагмæ сæ иу куы ракаст æмæ куы бамбæрста, се 'фсымæры ахсынмæ æрбацыдысты, уый, уæд фæстæмæ куыд фездæхт, афтæ йæ бахстой æмæ фæмард.

Уыцы бон фæмардысты Албег æмæ Дзамболат, Зауырбег та рудзынгыл агæпп кодта æмæ алыгъд, фæлæ йæ 1937 азы æрцахстой æмæ фехстой. Афтæ рæстудæй фесæфтысты Ахъмырзæйы æртæ 'фсымæры.

1935 азы мартъийы, кулак дæ, зæгъгæ Ахъмырзæйы ахастой

æд бинонтæ. Дæс азы дæргъы йæ цæрæнбынат сси Узбекистан, Наманганы зылд.

Суæгъд ис 1945 азы. Узбекистаны дæр кодта хъæды куыст. Йæ арæхстдзинадæн ын стыр аргъ кодтой уымы адæм дæр.

1938 азы Мидхъуыддæгты министрад ын бар радта, афтæмæй Ахъмырзæйы хистæр фырт Мысост ацыд ахуыр кæнынмæ Самаркандмæ, фæндæгтæ аразæн училищемæ. Уырдыгæй йæ 1939 азы акодтой æфсадмæ æмæ службæ кодта Львовы. Хæстмæ дæр ардыгæй ацыдис. Уыд хæсты инвалид.

Йæ кæстæр æфсымæр Амырхан та сахуыр кодта Самарканды æфсæнвæндаджы уæлдæр скъолайы.

Се 'ппæты кæстæр Ирбег дæр бафæзмыдта Амырханы — фæцис Ростовы æфсæнвæндаджы институт.

Томайты фыдæлты цæрæнбынæттæй кæд хæлддзæгтæй дарддæр ницыуал баззад, уæддæр алы аз дæр июны дыккаг хуыцаубоны Томайтæ цæуынц, кæцæй рацыдысты, уырдам — Куырттаты комы Къорамæ, сæ кувæндон Æвзæндагмæ.

Кувæндон у хохаг хæдзары хуызæн тъæпæнсæр. Йæ алыварс къæй дурæй быру. Мидæмæ бацæуынц æрмæстдæр нæлгоймæгтæ. Скувынц æмæ мысайнæгтæ савæрынц. Дæлдæр цы дон цæуы, уымæй фалæмæ хæрдмæ фæцыд хъæд æмæ уый дæр хонынц Æвзæндаджы хъæд. Хъæдæй и пайдагæнæн, ку-сарт акæнгæйæ, кувинагæн цы хъæуы, уыдæттæн, фалæ дзы искæдæм хæссæн нæй суг.

Гыццыл лæппуйæ мæ фыд Мысырби уырдыгæй рахаста уис. Хæдзармæ куы ныххæццæ, уæд уис кæрты къуымы баппæрста. Æхсæвы лæппуйы тыхстмæ йæ мидфынæйы бинонтæ райхъал сты. Дæргъзачтæ заронд лæг, дам, мæм загъд кодта уыцы уисы тыххæй. Уис йæ бынаты сæмбæлын кодтой æмæ сæ дзуарæй хатыр ракуырджой.

Мæ фыд Мысырби мын ахæм таурæгъ ракодта. Æвзæндаджы бардуаг-иу адæммæ рацыдис заронд лæджы хуызы, суазæг сæ-иу кодта. Фæдисы хъæр-иу фæцыд искæцæй, зæгъгæ, уæд та, дам-иу, ратахт цæргæсы хуызы, чердæм фæдис, зæгъгæ. Уыцы хабар дæрдтыл куыднæ айхъуыстайд, æмæ кæсгон кънйаз загъта, цалынмæ уыцы хабар мæхи цæстытæй фенон, уæдмæ мæ нæ бауырндзæнис, зæгъгæ. Бацыд Куырттаты коммæ, ссыдис Къорамæ, бахæццæ кувæндонны бынатмæ, æмæ уым йæ

размæ рацыдис урсачъе зæронд лæг. Суазæг æй кодта. Уый фæстæ хæрзбон загътой кæрæдзийæн, æмæ кæсгон кæмдæр иу уæлвæзыл фæхуыссыд, стæй ныхъхъæр кодта: «Фæдис!» Æмæ йæ сарты цæргæс ратахт, чердæм фæдис зæгъгæ. Уыцы ныхæстæм кънийаз ныххудтис æмæ йæм ныхъхъæр кодта: «Мæн цы фенын фæндыд, уый фæдтон, æндæр, кæй кæдæм фæнды, уырæм тæхæд фæдис!».

Ууыл смæсты ис Æвзæндаг. Йæ дуар ныггуыпп кодта æмæ ууыл атахти цæргæсы хуызы. Уымæй фæстæмæ йæ ничиуал фæдта, йæ бынат та дур фестад æмæ йæ уæлæ бæлвырдæй бæрæг дары, тыхгуыпп кæй ныккодта, уыцы дуары хуыз.

Абон дæр бæрæг дары Æвзæндаджы хъæд. Абон дæр ацы бæрзонд æмæ рæсугъд ран рæзы, къах кæм аныгъуылы, ахæм сойджын кæрдæг. Зайы дзы диссаджы рæсугъд дидинджытæ.

Гъе, ацы ран, кувæндонæй дзæвгар куы 'руайай, уæд уым Къорайы цардысты Томайтæ. Цардысты дзы Томайты Тегойы фырт Дженардыхъойы (Дзесæйы) бинонтæ дæр. Дардтой фос. Ие 'ртæ фырты Гадзыбе, Мысырби æмæ Агуыбе та сæм кæстæ кодтой.

Сæ фыд куы амард, уæд хæдзары хистæры бынаты æрлæу-уыд æфсымæрты хистæр Гадзыбе. Уыди сын хотæ дæр: Вера æмæ Верычкæ.

Мысырби Хидыхъусы скъоламæ цæуын райдыдта. Тынг зæрдиагæй йæ фæндыд ахуыр кæнын, фæлæ йæ йæ ахуыр ныу-уадзын бахъуыд, фосмæ кæсын хъæуы, зæгъгæ.

Сæхи бон-иу куынауал цыдис сæ фосыл, уæд-иу хиуæттæй искæй баххуырстой. Иумæ-иу цардысты, иу дзаума дардтой, иу хæринаг хордтой, стæй сын-иу цæстуарзон мызд бафыстой афæдзы фæстæ сæ фосæй — æртиссæдз фысы.

Цард ивта. Быдырæй хъуысыд алыхуызон хабæрттæ. Бирæтæ лидзын райдыдтой хохæй. Дженардыхъойы бинонтæ дæр 1930 азы раивтой хохæй быдырмæ æмæ æрцардысты Нартыхъæуы.

Уыцы рæстæг цард ахæм зилдухæнтæ кодта, æмæ йæ бамбарын алкæй бон нæ уыд. Адæймагæн йæхи тугвæллой чи уыд, уымæ дæр дзырдæппарæн кодтой. Арæхæй-арæхдæр хъуысы-дысты, раздæр ахуыр кæуыл нæ уыдысты, ахæм ныхæстæ, æмæ уыдонæй иу уыдис «кулак». Уæвгæ сæ уыцы ном 1929 азы тынг басыгъта. Гадзыбейы уæд Уæлладжыры чекисттæ ахæсто-ны фараст мæйы æмæ фараст боны фæдардтой. Байстой сын

сæ ис, сæ бон, суанг хуыссæнгарзы онг, æмæ кæм æрхуыссы-даиккой, уый дæр сын нал уыдис.

Уæдмæ æфсымæртæн фæзынд бинойнæгтæ: Гадзыбейæн — Æхболатты Зела, Мысырбийæн — Узегаты Дунетхан, Агуыбейæн — Къарджиаты Царицæ.

Кæстæр чындзыты æрцыдмæ Зелайæн уыд фырт Хадзыс-мел (Цæдых) æмæ чызг Варсæ. Стæй та ноджыдæр чызджытæ æртæ чындзæн дæр.

Бинонтæ, сæ мадæй фæстæмæ, лæуд уыдысты, колхоз сæ кæдæм æрвыста, уыцы куыстыты; лæгтæй чи кæм, чындзытæ — колхозы быдыры. Мад амонджын уыд, йæ бинонты хъуыд-дæгтæм кæсгæйæ. Цæрын фæрæзтой. Куысты фæстæ та-иу, фæллад сты, уымæ нæ кæсгæйæ, хæдзарæй райхъуыст фæнды-ры цагъд, хъæлдзæг ныхас. Æнæуазæг никуы уыди сæ хæдзар, æмæ-иу сыл кафт бацайдагъ. Райсомæй та ногæй — кусынмæ.

Афтæ цардысты æмæ афтæ уыдаид дарддæр дæр, фæлæ кæйдæр зæрдæмæ нæ фæцыд сæ цард, се 'нгомдзинад. Чидæр сæ дзыхы бафтыдта, схуыдта сæ кулактæ, кæд уымæн ницы бындур уыд, уæддæр. Уымæн хорз æвдисæн æдасдзинады министрады архивæй мын цы гæххæтт радтой, мæ фыд цы хуызы æрвыст æрцыд кулакæй, уый куы бацагуырдон, уæд. Уыцы гæххæтт сарæз-тæуыд 1935 азы 2-æм январы. Хохы цæргæйæ сæм цы фос уыд, уыдон цас уыдысты, уымæй дыууæ хатты фылдæрæй фыст уыдыс-ты ацы гæххæтты. Афтæмæй та сæм цы фос уыд, уый быдыры иууылдæр колхозмæ радтой. Уæдæ ма цы? Уæддæр сæ кулак скодтой æмæ сæ ахастой. Æртæ æфсымæры æд бинонтæ, сæ зæронд мад дæр нæ ныллæуыд ам йæ чызджытæм, мæ бинонтæ кæм сæфынц, æз дæр хъуамæ уым уон, зæгъгæ.

Бирæ хатт ахъуыды кæнын уыцы ахасты фæдыл. Кæд, мый-йаг, барæй æрвыстой æвзаргæ адæмы, къухæй дæсныты, æдзæрæг ранмæ? Уый дын, йæхи къухтæй йæ хъæуæн куырой чи сарæзта, уыцы Ахъмырзæ, мæ фыд Мысырби, йæ бон хæдзар саразын кæмæн уыд, уый. Æмæ ма, уым кæй базыдтой, уыдон. Сæхæдæг-иу сарæзтой хæдзæрттæ æмæ дзы цардысты. Æппын-фæстаг, æцæгæй дæр æцæг знæгтыл нымад куы уыдаиккой, уæд сæ хаст рæттæй не 'рвыстаиккой хæстмæ дæр, сæ рай-гуырæн бæстæ бахъахъхъæнынмæ, Ирыстоны алы хъæутæй куыд цыдысты, афтæ уырдыгæй дæр хæстмæ цыдысты ирон фæсивæд æмæ дзы бирæтæ нал раздæхтысты фæстæмæ...

Гадзыбе куыста бæхтæмзилагæй. Йæ кармæ гæсгæ йын хæстмæ кæнын нал æмбæлд, фæлæ йæ Ташкентмæ фæллоуы фронтмæ арвыстой. Мысырбийы та совхозы хицауад нæ ауагъта — йæ куысты ахсджиагæн хъуыд. Фæлæ фæстæдæр уый дæр уырдаæм акодтой. Агуыбейæн та уæдмæ йæ цонг ахаудта, бæмбæг æфснайæн комбайныл кустæйæ. Цыбыр ныхасæй, бирæ фыдæбæттæ федтой ацы æртæ 'фсымæры бинонтæ æцæгæлон зæххыл. Ферганы къанауы ныххаудта æмæ амард Зела. Йæ фондз сывæллоны баззæдысты сидзæртæй. Куы бахъомыл сты, уæд сæ иу амард — Зелым. Мысырбийæн ам амардысты йæ чызг æмæ йæ лæппу. Агуыбе æмæ Царицæйæн дæр амард чызг. Сæрибармæ нал фæцард сæ зæронд мад дæр. Кæйдæр зæххыл баззæдысты æхсæзæй ацы æртæ æфсымæры бинонтæ.

Бирæ тухæнтæ бавзаргæйæ, 1945 азы Ирыстонмæ сыздæхт Агуыбе, Мысырби та — 1946 азы.

Агуыбе иу къухимæ дæр уыд тынг сæрæн, схъомыл кодта авд сывæллоны, цыппар чызджы æмæ æртæ лæппуйы. Уыд агуырдаг æхсæны, ирон æгъдауы хъуыддæгты. Мысырби дæр йæ дыууæ чызгæн райсын кодта уæлдæр ахуырад.

Æрмæстдæр 1958 азы сыздæхт Гадзыбе. Уæдмæ уым ракуырда Богъаты Сауийы чызг Тамæты, хаст чи уыд, уыцы бинонтæй. Уымæй дæр ма йын рацыд дыууæ лæппуйы æмæ дыууæ чызджы.

Йæ фырт Хадзысмел (Цæдых) каст фæцис Ташкенты политехникон институт, сси инженер æмæ, Ирыстонмæ ссæугæйæ, куыста арæзтæдты. Цалдæр азы бакуыста Манголийы. Райста Уæрæсейы Федерацийы сгуыхт аразæджы ном...

Томайты Хадзумары фыд хуындис Хæмæтхъан (Гæбæдз), Хæмæтхъаны фыд та — Тæтæрхъан.

1926 азы Хадзумар йæ бинонтимæ раивта быдырмæ. Æрцард Нартыхъæуы. Бацыд колхозмæ. Фосæй ма йæм цы уыд, уыдон дæр, суанг йæ уарзон цъæх бæхы дæр, радта, афтæмæй. Рæстæг та уæд ахæм уыд, æмæ адæймагмæ, йæ сæрæн ницы зонгæйæ дæр, маст æрбахаудтаид искæцæй. Афтæ рауад Хадзумары хъуыддаг дæр. Сæ колхозмæ сын иу бон фæзынд æрвыст лæг. Ды народник дæ, зæгъгæ, ахæм æртхъиæнтимæ уый бауырдыг Хадзумармæ. Афтæмæй йын йæ къухтæ æмæ йæ къæхтæ бабастой æмæ йæ ахæстонмæ аластой.

Цæй народник дæн, уый цы у, уый зонгæ дæр куынае кæнын, зæгъгæ-иу бакодта мæгуыр лæг. Фæлæ, йæ хъуыддаг хорз кæй нæу, уый куы бамбæрста, уæд сын афтæ зæгъы: «уæдæ уæлæ абкоммæ Григорьевмæ сдзурут, æмæ уын уый зæгъдзæн, æз чи дæн, уый». Григорьевы коймæ йе 'фхæрджытæ хорзау нал фесты. Сдзурын кодтой обкоммæ, мæнæ нæм Томайтæй ис ахæм лæг, зæгъгæ. Уый сын афтæ:

— Цалынмæ æз цæуон, уæдмæ йæм мачи 'вналæд! Григорьев æрхæццæ æмæ йæ ракодта. Йæхи машинæйы йæ арвыста йæ хæдзармæ, ахæстоны йæ чи бакодта, уый та дыккаг бон йæ куыстæй атардта...

Томайты Гайуайы хæдзарвæндаджы хабæрттæ нын ракодта йæ фырт Темболаты лæппу Махарбег. Гайуайæн йæхи фыд хуындис Хъызылбег. Дзырдтой, зæгъгæ, дам, Уæлладжыры комы цардысты æртæ 'фсымæры: Тома, Дзго æмæ Беккуызар. Уыдонæй рацыдысты Томайтæ, Дзгойтæ æмæ Беккуызартæ. — Афтæ райдыдта ныхас Махарбег, кæй æрыхъуыста, махæн дæр ногдзинад чи нæ уыд, уыцы хабар. Бадæм Джызæлы рагондæр хæдзæрттæй иуы. — Томайтæ, дам, афтыдысты Куырттаты коммæ, Дзгойтæ хохы Санибамæ, Беккуызартæ та баззадысты Уæлладжыры комы.

Томайтæ æрбынат кодтой Къорайы.

Рæстæг цыд. Мыггаг рæзтис æмæ та сын сæ царæн бынат фаг куынауал кодта, уæд æндæр рæттæм ивын райдыдтой.

Мах, — зæгъы Махарбег, — ома Гайуайы байзæддæгтæ, æрцардыстæм Джызæлы, фыццагдæр дзы чи æрцард, уыдонимæ иу рæстæг.

Томайты ацы хъæуы, се 'цæг ном куыд у, афтæ нæ хонынц, фæлæ Томатæ. Кæй дзыхæй рацыд фыццагдæр æмæ цæмæн — мæгъа.

Ахæм рæдыд ма æрцыд, Томайтæй йæхи Тометæ чи схуыдта уыдоныл дæр. Афтæмæй бынтон æнцон срастгæнæн сты, уымæн æмæ кæд фыдыфыды мыггаг гæххæттыты Томайтæй фыст у, уæд ма дзы цавæр ныхас ис, сраст кæн, гæххæттытæ кæм аразынц, уыцы оргæнты дæ мыггаг, æндæр, фæлæ йыл иуæй-иутæ афтæ сахуыр сты, Тометæй сты, ууыл, æмæ сæм ницы хъары, мыггаг та афтæмæй хæлы, къабазгай кæны, ууыл нæ хъуыды кæнынц.

Æвæццæгæн, ахæм ивддзинад æмæ рæдыд æрцыд, Томайтæй

Дыгурмæ чи аивта, æмæ йæхи Таматæй чи фыссы абон дæр, уыдоныл дæр...

Махарбегыл хæсты рæстæг фынддæс-æхсардæс азæй фылдæр нæма цыд. Йæ хистæр æфсымæр Æхсарбег хæсты тæккæ агъоммæ службæ кодта Латвийы. Уырдыгæй ацыд фронтмæ æмæ уацары бахаудта. Дохтыр уæвгæйæ, концлагеры бирæты фервæзын кодта мæлæтæй. Уырдыгæй чи раирвæзт, уыдон кодтой ам, Ирыстоны, Æхсарбеджы лæгдзинады хабæрттæ.

Сæ хо Венерæ та хæсты рæстæг куыста Мæскуыйы фельдшырæй, афтæмæй ацыд хæстмæ. Бахæццæ Германмæ. Хæсты фæстæ йæ бинонтимæ цард Севастополы.

Зæгъын ма мæ фæнды иу хъуыддаджы тыххæй.

Уый, царды бирæ цыдæр хабæрттæ æрцæугæйæ, йæ мыггаг чи аивта, фæлæ кæмæй сты, уый чи нæ ферох кодта, нæ мыггаджы уыцы хайы тыххæй. Уыдон сты Къозонтæ, Будзитæ æмæ Къоратæ.

Къораты тыххæй нын Къораты Эльбрус ракодта йæ фыд Никъалайы ныхас, зæгъгæ, дам, йæ фыд Бесо дзырдта, мах стæм Томайты цот Куырттаты комы Къорайæ, æмæ уæ уый рох ма уæд. Цавæр хабар сæ сыстын кодта Къорайæ æмæ рагъыл Дзымырмæ ныххизын, уый нæ зонæм, æрмæст сæ хъæуы ном сæвæрдтой сæ уæлæ, афтæмæй æрцардысты Хуссар Иры Ленингоры районы.

Дзымыр хъуыстгонд у, сойджын кæрдæг кæм зайы, ахæм зæххытæй. Рынчын фос-иу дзы иунæг сахат дæр куы фæхызтаид, уæд-иу сдзæбæх.

Къоратæм бирæ ис алы хуызы дæр нымад адæм. Æмæ кадджын сты, кæй астæу цæрынц, уыдоны 'хсæн.

1877—78 азты Уæрæсе æмæ Турчы хæсты архайдта Къораты Симон. Йæ хъæбатырдзинады тыххæй йын радтой номылдаргæ æхсаргард, стæй райста Георгийы дзуары майдан.

Къораты Бесойæн Къахеты уыд сæнуæйгæнæн дукани, Дзæуджыхъæуы та — дыууæуæладзыгон хæдзар, Павленкойы уынджы. 1935 азы йæ кулак скодтой, байстой йын йæ бæстыхай, æмæ зæрдæдзæф фæцис...

САЙЫНЫ ТЫХХÆЙ

...сайын у адæймаджы ном худинагæнæг сахъат. Æрмæстдæр дзырды руаджы систæм адæймæгтæ, кæрæдзи æмбарынаг нын дзырд дæтты фадат. Æмæ цы сахъаты кой кæнын, уый куыд æбуалгъ, куыд æлгъаг у, уый куы 'мбариккам, уæд-иу иннæ сахъатты разæй йемæ карз тохы бацæуиккам. Сабиты арæх бафхæрæм алы лыстæг хъуыддæгты тыххæй, фылдæр хатт бынтон дзæгъæлы, уымæн æмæ сæ койы аккаг дæр нæ вæййынц, цæй тыххæй сæ бафхæрæм, уыдæттæ. Æрмæстдæр сайын, стæй хивæнд уæвын (уый нæ аиппыты 'хсæн дыккаг бынат ахсы) сты, сабийы сахъæттæй æппæты карздæрæй æмæ æнæрынцойæ тох кæнын кæимæ хъæуы, ахæмтæ. Уымæн æмæ ацы аиппытæ адæймагæн йемæ рæзынц. Æмæ куыддæр æвзаг сайыны фæндагыл ацæуы, — диссаг та куыд нæу! — афтæ йæ рæстдзинадырдæм лæгдыхæй дæр нал раздахдзынæ! Уымæн æмбæлæм арæх æнæуи хъуыддæгты раст æмæ æгъдауджын чи у, фæлæ гæды ныхас кæныны низæй чи сайы, ахæмтыл. Иу хуыйæг-зонгæ мын ис, æмæ лæгау-лæг у, фæлæ дзы хæснагæн иунæг раст ныхас дæр нæ фехъусдзынæ, кæд ын пайдайы хос фæуайд рæстытæ дзурын, уæд дæр.

Гæдыйæн, рæстдзинадау, иу цæсгом куы уайд, уæд цы хъæуы, цы! Гæды лæджы ныхæстæ бынтон иннæрдæм æмбариккам, бæргæ. Фæлæ замана уый у, æмæ йæ цæсгæмттæ сæдæтæй нæ, фæлæ сæдæгай минтæй нымайгæ сты, растдæр зæгъгæйæ та: кæрон сын нæй.

Пифагоры ахуырадыл хæст адæм афтæ нымайынц: хорздзинадæн йæ арæнтæ бæлвырд сты, фæлæ фыд арæнтæ нæ зоны, стæй æбæрæг у. Нысанæй мингай фæндæгтæ цæуынц, нысанмæ та æрмæст иунæг фæндаг ис. Æмæ, зæгъæм, стыр бæллæх мыл æрцæуинаг у, æмæ дзы хи бахизæн ис, ме 'фсармы сæрты ахизгæйæ, гæды ныхас куы зæгъон, уæд. Æппындæр мæ нæ уырыны, ахæм уавæры дæр рæстдзинадæй иуварс ахиздзынæн, уый.

Аргъуаны хицæуттæй иу афтæ загъта, куыдзимæ уæвын, дам

нын æнцондæр у, йе 'взаджы ахаст кæмæн нæ зонæм, ахæм лæджы фарсмæ уæвынæй: Ut externus alieno non sit nominus vice. (Æцæгæлон бæстæм куы бахауай, уæд уымы адæмæн ды адæймагыл нымад нæ дæ. Ахæм у афоризмы хъуыды. Загъта йæ Хистæр Плиний). Фæлæ, æвæдза, мæнгард æвзаджы хицауимæ дзурынæй æппындæр нæ дзурын цас хуыздæр у!

ОРАТОРТЫ ТЫХХÆЙ

Рагзаманты иу ритор дзырдта: мæ куыст, дам, у гыццылты ыстырты хуызы æвдисын. Стыр цырыхъхъытæ чысыл къæхты аккаг кæнын — уый цырыхъгæнæджы куыст у. Спартæйы ахæм ритори куыдзы къахæй фæнадтаиккой, фæлитой æмæ цæстфæлдахæг кæй у, уый тыххæй. Кæддæр Спартæйы паддзах Архидам Фукидиды¹ бафарста, Периклимæ, дам, хъæбысæй куы рахæциккат, уæд чи кæй абырсид. Фукидид ахæм дзуапп радта: «Уый зын сбæрæг кæнæн уайд, уымæн æмæ Периклы куы 'рфæлдахин, уæд дæр уый адæмы баууæндын кæнид, æз фæдæн уæлахиз, зæгъгæ». Сылгоймæгты цæсгæмттæ чи ахоры æмæ сæ чи фендæрхуызон кæны, уый мæнгдзурджытæй къаддæр зиан хæссы, уымæн æмæ сылгоймæгæн йе 'рдзон бакаст, йе 'цæг цæсгом куы нæ фенай, уæд дыл уымæй ницы 'рцæудзæни. Нæ цæстытæ нæ, фæлæ нын нæ зонд чи галиутæ кæны, нæ алыварс цы ис æмæ цытæ цæуы, уыдон зыгъуыммæ чи 'вдисы, уый нын бирæ фылдæр зиан хæссы. Иттæг хорз æгъдау цы паддзахæдты уыди (зæгъæм, Криты, Лакедомены), уым оратортæ ницанæбæрг ахадыдтой.

Мæлгъæвзæгты хъуыддæгтæ Ромы хорз цыдысты æрмæстдæр уæд, æмæ-иу паддзахад цудын куы байдыдта, мидхæсты тымыгътæ-иу æй куы ныууыгътой, раст мæнæ æнæзылд, зæрæстон зæххы хæмпæлгæрдæг паддзах куыд свæййы, афтæ.

Цæвиттон, монарх йæ сæргъы цы паддзахада æнæууы, æгъдауы бындурыл амад чи у, уым иннæтæй къаддæр хъæуы мæлгъæвзæгты сæр.

Мишель Монтень

¹ Ам ныхас историк Фукидидыл нæ цæуы, фæлæ афинаг политикыл, «аристократон» партийы разамонæгыл. Уый уыди Периклы цыфыддæр знаг. Перикл — рагон грекыг паддзах æмæ дзыхарæхст оратор.

* * *

Алы адæмæн дæр ис йæхи национ инстинкт, лæвæрд ын у æрдзæй (стæй, кæй зæгъын æй хъæуы, Хуыцауæй), ноджы йын Сфæлдисæг бахай кодта Удварны хæзнатæ. Æмæ алы адæмæн дæр йæ инстинкт æмæ йæ фарн сæхи æвдисынц хирдыгонау. Афтæ сырæзы æвæджиау хæдхуыз царды уаг. (...)

Адæмтæй алкæмæ дæр ус курыны, цот кæныны, мард ныгæныны æгъдæуттæ сты фæйнæхуызон; сæхирдыгонау дзæбæх кæнынц рынчынты, хæдхуыз сты сæ кусыны æмæ фæллад уадзыны миниуджытæ дæр; сæ хыгтæ, сæ куыд, сæ маст, сæ удхар дæр у æндæр. Æндæрхуызон сты сæ цыд, сæ кæфтытæ, сæ зард, сæ музыка; алчи дæр сæ йæхимæ гæсгæ аразы æхсæны хъуыддæгтæ; сæ ныхасы уаг, сæ юмор дæр у оригиналон; сæхи цæстæнгас сын ис æрдзмæ æмæ цардмæ; уæдæ сын иртасынмæ, зонд исынмæ, амонынмæ, уазæджы хынцынмæ, удыбæстæ кæнынмæ дæр ис сæхи фæтк; сæ къухæй амад хæдзæрттæ, кувæндæттæ дæр иннæты хуызæн не сты, кувынай дæр, лæгдзинад æвдисынай дæр хицæн кæнынц иннæ адæмтæй. (...)

Кæцыфæнды адæм дæр рæстдзинадмæ, бартæм кæсы йæхи цæстæй; удыхъæдæй, æгъдæуттæй иннæты æнгæс нæу, æфсармæн, бинонты цардарæзтæн, хæрзвæткы идеалтæн аргъ кæны йæхирдыгонау; йæ диң, йæ политикон бæллицтæ æмæ паддзахадон инстинкт дæр сты хæдхуыз. Иу дзырдæй, адæмтæй алкæмæн дæр ис, иннæтæм чи нæй, ахæм хибар удахаст æмæ фæрныг сфæлдыстадон акт.

Уый нын Хуыцауæй лæвæрд у. Æмæ уый хорз у. Уый бæллиццаг хъуыддаг у. Быдыры дæр алыхуызон дидинджытæ æмæ кæрдæджытæ ис. Алыхуызон сты бæлæстæ æмæ æврæгътæ. Хъæздыг æмæ æвæджиау рæсугъд у Хуыцауы дыргъдон; формæтæй бæркадджын; тæмæнтæ-æрттывдтытæ калы ахорæнтæ æмæ кондæй-уындæй; тыбар-тыбур кæны, йæ хуызтæ мин-минтæй калы, æмæ нын хæссы цин.

*Кæны табу æмæ фæзары
Хуыцауæн алчи: быдыр, хоҳ,
Джыджына, Боны стъалы тары,
Ызмис, цъæх ирдгæ æмæ къох.
(Федор Сологуб)*

Æмæ æрдзы къабæзтæй, зайæгхæлттæй, адæймагтæй, адæмтæй алчи дæр у раст. Æмæ алы адæм дæр у цæрыны, цардæй

райыны æмæ Хуыцауæн табу кæныны аккаг. Дуне афтæ бирæ-хуызон, афтæ бирæхъæлæсон уæвгæйæ, йæхæдæг фестад зарæг, фестад арфæ Сфæлдисæгæн; æмæ уыдæттæ иртасынхъом чи нæу, уый цауд зонды хицау у, удæй куырма æмæ къуырма у.

О, утæппæт арфæтæ-зарджытæ, Хуыцауы историон дыргъ-доны хъæздыгдзинæдтæ бабын кæныны, байсафыны хъуыды кæмæ фæзынд æмæ се 'ппæты дæр иу ингæнæнгæс джиппы ауадзон, змисы муртау сæ æмсæр-æмбар скæнон, зæгъгæ, чи зæгъы, уый удæй бынтон гуылмыз у, мард у. Ахæм æнæджел-бетт, чъизи химерæ, дуне быныскъуыдгæнæг, культурæ æмæ Хуыцауы ныхмæ арæст фæлдурæджджын сæнттæ райгуырда-иккой æрмæстдæр хæстмæст æмæ хæлæггæнаг фыд-зардæйы. Æмæ уæлдай нæу, уыцы химерæйæн йæ хъавд чердæм у, уый: **хотыхты фæрцы æппæт адæмтыл дæр иу адæмы зæвæтæй æрлæууынмæ** (гермайнаг национал-социализмы химерæ), æви æппæт национ культурæтæй иу æгъуыз-æныгуыз цыдæр саразынмæ, иумæ сæ сæмтæры кæнынмæ, (советон коммунизмы химерæ). Чердæмфæнды дæр æй куы барай, уæд дæр уый цæнкуылтæ-гæлиртæ химерæ йеддæмæ ницы у: цыфыддæр национализмæн æмæ цыфыддæр интернационализмæн се 'ргом иу нысанмæ арæст у.

Иван Ильин

(Уац «Нæ хæстæ»-йæ скъуыдзаг ранæй-рæтты цыбыртæгондæй).

* * *

Цæмæй Мæскуыйы исты хъуыддаг саразай, уый тыххæй гæртам раттын хъæуы рæстæмбис нымадæй 1500 доллæры.

АиФ, 2009, № 31, 9 ф.

* * *

Китайы иу бонмæ фæндæгтæ цас саразынц, ууыл Уæрæсейы схардз кæнынц афæдз.

Уый дæр уым.

* * *

Германы æмæ Англисы рæстæмбис заводы кусджыты нымæц у 165, махмæ та ахæм куыстуаты ваййы 700 фæллойдгæнæгæй фылдæр.

Уый дæр уым.

* * *

«Фæстаг 10 — 15 азы хицауадон чиновниктæ аивадон æхситт фæкодтой модернизацийы бир-бирæ проектты тыххæй. Фæлæ сæ иуæй дæр ницы рауади. Уый уымæн афтæ у, æмæ хицауадон кусæндæтты цы «партитурæ» фыстæуы, уый реалон «музыкамæ» раггъæвыны куыст нывыл æвæрд нæу (кæнæ та уыцы куыст æппындæр нæ цæуы»).

*Вячеслав Костиков,
уый дæр уым.*

ХОДЖА НАСРЕДДИН ÆМÆ БЕН ЛАДЕН

Иуахæмы, зæгъы, номдзыд хатæг лæг Ходжа Насреддин, Стыр Зæлдаг Фæндаг кæй хонынц, уым бен Ладеныл хæрхæмбæлд куы фæуаид.

— Бен Ладен цæра! — бадзуры йæм, зæгъы, Ходжа. — Дундунетыл дæ ном куы ныхъхъæр. Ацал-ауал азы хатæг лæгæй фæцардтæн, фæлæ мæм дæ кадæн йæ дæсæм хайы бæрц дæр куы не ‘рхауд! Исты ма зæгъ, дæ мæрдты хатырæй. Æз рагæй-æрæгмæ дæ фендмæ æмæ дæумæ байхъусынмæ куы бæллын...

Бен Ладен дæр, зæгъы, йæ ныхас уыцы уæзданхуызæй куы ауадзы:

— Цы дын хъуамæ зæгъон, Ходжа, дæу хуызæн фендджыны цæмæй хъуамæ бафтауон дисы? Ды цы дæ, уымæй — зонды къуыбылой, дунейы адæмтæ дыл каджытæ куы кæнынц, æмбисондæн дæ куы хæссынц! Цы йæ бон у зæгъын, Хеопсы Пирамидæйыл чи схилы, уыцы къаннæг мæлдзыгæн? О Ходжа Насреддин, Æнусон Зонды Хеопс!..

Ходжа дæр та дын куы нал фæлæууы:

— Мин азæй фылдæр бæстæтыл зылынæй къахихсыд бадæн, фæдтон адæмтæ, кæнын сын алыхуызон таурæгътæ,

æмбисæндтæ, фæлæ мæм лауыз æмæ цайы къусæй стырдæр хæрзиуæг никуы æрхауди... Мæгуыры хызын мæ уды марæг сси! Ех-ех-ехх!.. Мæгуыргуры хъустæ æрмæстдæр иу фæндыр-дзагъд ахсынц — афтид гуыбыны хъуыр-хъуыр... Зонын æй, амырыкагтæ дæу амарæггаг миллиард цъæх доллары снывонд кæнынмæ хъавынц. Адæмтæ дунемæ куы рантыстысты, уæдæй ардæм кæй сæрæн счындис ахæм аргъ?

Уæд, зæгъы, бен Ладен ахæм дзуапп ратты:

— Гъе-гъе-гъей, Æнусон Зонды Хеопс! Мæ хабæрттæ дын дзурын куы райдайон, уæд нæ раны стæм! — амырыкаг æндон уаритæ цæсты иу тъæбæртмæ ам æрбалæудзысты æд бомбæтæ, æмæ зындоны амæддаг фæуыдзысты нæ сæртæ!.. Аныгуылинаг æнæсæр ныгуылæйнаг дуне мæ сæр йæ куыст скодта!.. Æмæ, гъа, мæ сæр цыфæнды фæуæд, фæлæ æз дæ каджын-рад-жын сæрæн тæрсын, о, мæлæт кæмæн нæй, уыцы Ходжа Насреддин, Æнусон Зонды Пирамидæ!.. О!.. О!.. О!..

— Ахæрæты Бон æмæ Сахат кæд уыдзысты, уый зоныс? — уадидæгæн срухс, срайдзаст ваййы разагъды зондылæджы цæсгом, йæ рыгæйдзаг, зæлдагбарц хæрæгыл бабады æмæ ми-назыккон рыджы фæлмы аныгъуылы. Æмбисонды бæлццон, зæгъы, йæхæдæг дæр исдугмæ рыг фесты... Уалынджы дын цавæрдæр маргъ ныллæджыты æрбатæхы æмæ йыл йæ фаджысы къуыбар æрæппары. Ходжа Насреддин, зæгъы, мидбылты ба-худы, арвырдæм скæсы æмæ сдзуры:

— О Æппæтуынаг Хуыцау! Ме ‘мбисæндтæн мын аргъ скод-тай — сты цъиуы фаджысы иу мисхалы аргъ!.. О Рæдæутты Рæдаудæр! Дæ бирæ дзæбæхтæ дын нæ ферох кæндзынæн... Фæлæ, уæууæй! Уæууæй! Уæууæй! Адæймаджы уд цæрынæй-хæрынмæ афтæ кæуыл ныззæгæлæг, уыцы сауæмбыд адджын зæххон дуне, — уæууау! — цъиуы лæхы иу мисхалы аргъ дæр нæу, кæд дзы нарсткъух, ихзæрдæ, æхцайылмард лæгхортæ алы ран дæр спагъдзæх сты, уæд... Ихзæрдæ хуыдуггæнæг хæлу-арджытæ æртыгуыр сты адæмы хъæстæ-мыггагыл! Уæууау! Уæууау! Уæууау!.. Йæй-йи! Ех-ехх-еххх!.. Ау, ацы сæфтдзаг æлгъаг дунейы Ахæрæты Уаз-Сыгъдæг Сахат æрбахæстæгдæр кæнынмæ хъавыс?.. И, бен Ладен? И? И? И?.. Уæд кæм и зонд та? Кæм и фидауц? Кæм и лæджыхъæд? Кæм и удыбæстæ? Кæм и уарзт? Кæм и? И? И? И?.. Кæм и поэзи? Кæм и удуæл-дай? Кæм и сæруæлдай? Кæм сты буц митæ? Кæм и рæвдыд?

Кæм и аудæг уды рухс? Кæм и чызгон æнæвнæлд æфсарм? Æви зæхх æнæхъæнæй дæр, сыфтæртæй æмбæрзтау, гæххæттын æхцатæй æмырæхгæд у?.. Æмæ йе 'хцатæ ракал-ракал кæмæн кæнынц, уыцы æнæфсис Кæрæфы фыртты ма ноджыдæр хъæуы!.. Æхца кæмæ нæй, уыдонæн, та фыр адæргæй сæ зонд фæцыд æмæ куырмытау къæбæргур зылынц. Цæй-ма, цы мын зæгъыс, цы мæрддаг у ацы дунæ? Æмæ уæд тæхын райдайынц амырыкаг бомбæхæсджытæ æмæ судзынц æхцаты вавилойнаг галуантæ-мæсгуытæ, арвы бын чи нæ цæуы, уыцы æддæгуæлæтæ... Æмæ цы чындæуа, Ахæрæты Сахат æрбаввахс кæнынмæ йæ уды быцъынаг чи тоны, уыдонæн? И? И? И?..

Уыдон мæстæлгъæд Хуыцауы апостолтæ сты æви лæгмартæ?...

Æмæ Ходжа Насреддин дзуапп нæ ардта æмæ сыгъдæг рыджы аныгъуылди. Æмæ рыг фестæди.

Дзуапп раттынхъом чи нæу, уыдонæй алкай хъысмæт дæр афтæ у.

Тимур Зульфикаров

АБУТАЛИБ ЗАГЪТА...

Абуталиб Гафуров (1882 — 1975) — лекъаг поэт, уыди цыргъзонд æмæ дзыхарæхст. Расул Гамзатов ын йæ ныхæстæй спайда кодта йæ уацмыс «Мæхи Дагестан»-ы.

* * *

Иу фыссæг райста каджын ном, орден. Ноджы йын хицæуттæ радтой цалдæр бæрнон бынаты. Абуталиб загъта:

— Цæмæй æппындæр фыссынхъом мауал уай, уый тыххæй дын ныр æппæт фадæттæ дæр ис.

* * *

Абуталибæн загътой, иу поэт, дам, йе 'мдзæвгæтæ раздæр уырыссаг поэттæм ратты тæлмацмæ, уыдон, дам, сæ бахуызæн кæнынц, æмæ та сæ ай ногæй йæхи мадæлон æвзагмæ райвы æмæ сæ афтæмæй рауадзы.

Абуталиб загъта:

— Æз уыдтæн æрхуыгуыр, ноджы къалайæ цъар æвæрдтон

хъуывгъантæ, тастæ, гогонтæ-йедтыл. Уымæ гæстæ иттæг хорз зонын: æмпъузынц æмæ къалайæ сæрдынц æрмæстдæр хуынкъ дзауматæ.

* * *

Мæскуыйаг газеты критикæ кодтой иу æрыгон поэты. Абу-талиб загъта:

— Не 'рыгон поэтты хабар сæ хæрзтæй нæу.

— Цæуылнæ?

— Цæуылнæ, цæ? Мæскуыйы бæласы иунæг къалиу куы ралыг кæнынц, уæд махмæ та бæлас акалынц. Мæскуыйы бæлас куы акалынц, уæд махмæ та æнæхъæн хъæд ныццагъдынц.

* * *

Бæрзонд бынат чи ахста, иу ахæм лæг фырнæрдæй фæйнæрдæм фæцыд. Йæ куыстæй куы ацыд, уæд хицæуттæ хъуыды кæнын байдыдтой, йæ бынаты йын кæй сæварæм, зæгъгæ. Абуталиб загъта:

— Тæккæ къæсхуырдæр адæймаджы бацагурут.

«МАХ ДУГ» 2009 АЗЫ НЫММЫХУЫР КОДТА:

АЙЛАРТЫ ИЗМАИЛ: 85 АЗЫ

Айларты Измаил. Тәрхоны ләгтә. Кадәг. VII, 6; VIII, 5.

АЙЛАРТЫ ЧЕРМЕН: 75 АЗЫ

Айларты Чермен. Радзырд, әмдзәвгәтә. VIII, 69.

БАЙАТЫ ГАППО: 140 АЗЫ

Абайты Арбиянә. «Ирыстон мәнаән кувәндон у», XI, 83.
Гаппо. Дзылләйи зиу. Эссе. XI, 85.

ӘЛБОРТЫ ХАДЗЫ-УМАР: 70 АЗЫ

Әлборт Хадзы-Умар. Царды денджыз. Әмдзәвгәтә. VI, 74.

БОГАЗТЫ УМАР: 90 АЗЫ

Богазты Умар. Дрездены фәзы. Радзырд. V, 6.

НИКОЛАЙ ГОГОЛЬ: 200 АЗЫ

Николай Гоголь. Кәләнгонд бынат. Радзырд. III, 10.
Скьуыддзәгтә фыссәджды уацтә әмә фыстәджытәй. III, 22.

КНУТ ГАМСУН: 150 АЗЫ

Кнут Гамсун. Дьууә радзырды. VI, 84.

ДЖУСОЙТЫ МАРАТ: 50 АЗЫ

Джусойты Марат. Зонгә зарәг. Әмдзәвгәтә. VII, 66.

КОЛИТИ ВИТАЛИ: 50 АНЗИ

Колити Витали. Әрәгвәззәг. Әмдзәвгитә. II, 75.

СТАНИСЛАВ ЕЖИ ЛЕЦ: 100 АЗЫ

Станислав Ежи Лец. Уацмыстә. VII, 116.

ЭДГАР ПО: 200 АЗЫ

Эдгар По. Әмдзәвгәтә. I, 122.

САНАТЫ УАРИ: 125 АЗЫ

Плиты Грис. Санаты Уарийы «Чермен». XII, 6.
Санаты Уари. Чермен. Таурәгъ. XII, 8.

СИТОХАТЫ САЛАМДЖЕРИ: 75 АЗЫ

Ситохаты Саламджери. Ёртæ радзырды. IX, 19.

СКЪОДТАТИ ЭЛЬБРУС: 50 АНЗИ

Скъодтати Эльбрус. Ци радæ бони радæ. Ёмдзæвгитæ. IX, 38.

ТЕДЕТЫ ЕФИМ: 80 АЗЫ

Тедеты Ефим. Рæстæг æмæ сагъæстæ. Ёмдзæвгæтæ. III, 61.

ТЕМЫРАТЫ ДАУЫТ: 85 АЗЫ

Темыраты Дауыт. Уарзонæн. Элеги. VI, 66.

ТЫДЖЫТЫ ЮРИ: 75 АЗЫ

Тыджыты Юрий. Фæдисоны уадындз. Ёмдзæвгæтæ. V, 17.

ФИДАРАТЫ РУСЛАН: 50 АЗЫ

Фидараты Руслан. Сызгъæрин хурхæтæн. Ёмдзæвгæтæ. VII, 110.

ХЪАМБЕРДИАТЫ МЫСОСТ: 100 АЗЫ

Хъамбердиаты Мысост. Фыстæджытæ. VI, 48.

ЦÆРУКЪАТЫ ВЛАДИМИР: 80 АЗЫ

Цæрукъаты Владимир. Мысинæгтæ. III, 116.

ЦЫРЫХАТЫ МИХАЛ: 90 АЗЫ

Цырыхаты Михал. Ёрхæндæг æмæ цин. Ёмдзæвгæтæ. I, 6.

ФРИДРИХ ШИЛЛЕР: 250 АЗЫ

Шиллер. Ёмдзæвгæтæ, хъуыдытæ, скъуыддзаг драмæйæ. XI, 111.

ПОЭЗИ

Абайты Эдуард. Малусæг... Ёмдзæвгæ. IV, 150; Цард — фыцгæ цæджджинаг. Ёмдзæвгæтæ. V, 93.

Азау. Ёнæсаргъ æнкъарæнтæ. Ёмдзæвгæтæ. III, 58.

Ёлбортты Хадзы-Умар. Ирон зарæг. Ёмдзæвгæтæ. I, 69.

Ёмдзæвгæтæ, æмбисæндтæ сылгоймаджы тыххæй. III, 6.

Ёрнигон Илас. Арфæ рахæн, Сидзæр. Ёмдзæвгæтæ. IV, 39; Фæлмаен у дæ лыстæн. Ёмдзæвгæ. X, 58.

Бабочити Руслан. Ес ни æстъалу... Ёмдзæвги. IV, 150.

Багаты Лади. Цыппаррæнхъонтæ. VII, 113.

Багъæрати Созур. Сæрдæ. Ёмдзæвги. IV, 38; Къостай фæсмардæ. Ёмдзæвги. X, 58.

Барыхъты Гино. Сæумæрайсом. Ёмдзæвгæ. IV, 41.

Баситы Зæлинад. Дыууæ æмдзæвгæйы. III, 85.

Бестауты Гиуæрги. Фæндæгтæ. Ёмдзæвгæ. IV, 126; Къоста. Ёмдзæвгæ. X, 69.

- Биазырты Кромвел.* Бæрзондыл, арвмæ хæстæг. Æмдзæвгæтæ. IX, 112.
Боциты Алыксандр. Арвы хъæр. Æмдзæвгæтæ. VIII, 50.
Гаджиты Георги. Зарæг. Æмдзæвгæ. X, 71.
Гаджиты Барис. Мæ зæрдæ мысы. Æмдзæвгæтæ. XII, 70.
Гæдиаты Секъа. Фыдыбæстæ, Тæхуды. Æмдзæвгæтæ. IV, 27.
Гибизты Оскар. Кæд, Цъæхахст. Æмдзæвгитæ. IV, 132.
Годжыциан-Челдыты Надя. Царды гуылфæнты. Æмдзæвгæтæ. I, 106.
Дарчиты Дауыт. Уæддæр æй мæ фарсмæ уыдтон. Æмдзæвгæ. IV, 107.
Дашиты Раман. Не 'ссердзæй уод æнцойнæ. Æмдзæвгитæ. V, 97.
Дыгъуызты Тенгиз. Фæцыди мæ уалдзæг. Æмдзæвгæтæ. XII, 86.
Джусойты Марат. Мигъдалынг, Иугай цырæгътæ... Æмдзæвгæтæ. IV, 154.
Джусойты Майæ. Дыууæ æмдзæвгæйы. I, 108.
Джыккайты Шамил. Адæмы æвзаг. Æмдзæвгæ. IV, 147; Къостайы цырт къахеты. Æмдзæвгæ. X, 75.
Дзаболаты Хазби. Азтæ куыд цæуынц, афтæ, Куы скæнон искæй удæн зын... Æмдзæвгæтæ. IV, 125.
Дзуццаты Хадзы-Мурат. Ме 'взаг... Æмдзæвгæ. IV, 127.
Дзуццаты Эльбрус. Азты 'хсæнты. Æмдзæвгæтæ. V, 91; Легендæ сомыгонд лæгыл. Æмдзæвгæ. XI, 99.
Калоты Хазби. Бон нæма фæзынд... Æмдзæвгæ. IV, 77.
Касаты Батрадз. Кæйдæр бæллæхæй. Æмдзæвгæ. IV, 151.
Кобесты Зауырбег. Æмдзæвгæ. VII, 114.
Кокойты Эльзæ. Уарзут кæрæдзи. Æмдзæвгæтæ. XI, 5.
Косты Лизæ. Хуынкъ дур. Æмдзæвгæ. IV, 149.
Кочысаты Мухарбег. Хъама, Ныббар мын. Æмдзæвгæтæ. IV, 75.
Къадзаты Станислав. Цæргæсы зæрдæ. Æмдзæвгæтæ. II, 5; Фыццаг уарзт, Нæ базырджын бæлццæттæ. Æмдзæвгæтæ. IV, 152; Къостайы арвы бын. Æмдзæвгæтæ. X, 99.
Къибирти Амурхан. Кауæ бидтон... Æмдзæвги. IV, 148; Царди аманати. Æмдзæвгитæ. VIII, 84.
Къоста. Фатимæ. Кавказæг таурæгъ. Нафийы тæлмац. IX, 5; X, 25; Æмдзæвгæтæ. Автографтæ. X, 6; Къоста — нывгæнæг. X, 20.
Къудухты Марина. Худгæ хурмæ атайы мæ маст. Æмдзæвгæтæ. XI, 87.
Малити Георги. Гурусхæ. Æмдзæвги. IV, 38.
Малити Васо. Мæ фыдмæ. Æмдзæвгæ. IV, 146.
Мыртазты Барис. Мæлæт æмæ сугдзау. Æмдзæвгæ. IV, 107.
Нигер. Цымæ цы дзуры... Æмдзæвгæ. IV, 19.
Плиты Грис. Ма ку! Æмдзæвгæ. IV, 73.
Рæмонты Георг. Сабитæм. Æмдзæвгæ. IV, 153; Кадылмард. Æмдзæвгæтæ. VI, 5.
Ситохаты Саламджери. Фæлывд адæм. Æмдзæвгæтæ. XII, 34.
Скифирон. Уалдзыгон къæвдатæ. Æмдзæвгæтæ. IV, 128. Ирыстон — Къоста. Æмдзæвгæ. X, 73.

Скъодтати Эльбрус. Игуæрдæнтæ... Æмдзæвги. IV, 154.
Тетцойти Таймураз. Уарзун... Æмдзæвги. IV, 109.
Фидараты Руслан. Иунæг фæндаг. Æмдзæвгæтæ. II, 124.
Хаджеты Таймураз. Фыды фæдзæхст фыртæн, Мæ рох къуым. Æмдзæвгæтæ. IV, 130; Къостайы цырты раз. Æмдзæвгæ. X, 76.
Хæуытаты Къоста. Уаз ныхасы фарн. Æмдзæвгæтæ. XI, 77.
Хæмыцаты Албег. Хурсыгъд изæрмилтæ. Æмдзæвгæтæ. VI, 37.
Хæмыцаты Юри. Фæззæг. Æмдзæвгæ. VIII, 93.
Хетæгкаты Дауыт. Куырттаты чиныг. Таурæгъ. IV, 28.
Ходы Камал. Цардфæззæг. (Зарæджы текст). IV, 148.
Хостыхъоты Зинæ. Зæхх, Урс диссаг. Æмдзæвгæтæ. IV, 127.
Хуыгаты Ритæ. Хивæнд зæрдæ. Æмдзæвгæ. III, 27.
Хъодзаты Æхсар. Мысын. Уарзын. Уынæргъын. Æмдзæвгæтæ. II, 99.
Цырыхаты Михал. Фæхицæн ыстæм... Æмдзæвгæ. IV, 108.
Цы уыздæн нæ фидæн... X, 5.
Чеджемты Æхсар. Буц лæвар. Æмдзæвгæтæ. V, 65.

ПРОЗÆ

Абайты Вассо. Къостайы тыххæй. X, 76.
Абайты Лавренти. Фæндтæ 'мæ цард. Нывтæ. III, 87.
Агънаты Гæстæн. Гобецоны хъыбылтæ. Радзырд. IV, 135. Дыууæ этюды. XII, 90.
Æлхъацаты Аслæнбег. Æртæ цыбыр хабары. III, 86.
Æдых, фæллад лæгау нæ дзырд. Гаппойы фыстæг Къостамæ. X, 55.
Бицъоты Грис. Гыцца райгуырæн бæстæ куыд уарзта. I, 75; Кæй нæ ныффыстон, уыцы чиныг. Документалон уацау. IX, 46; XI, 12.
Байаты Гаппо. Иунæджы кадæг. IV, 43.
Беджызаты Чермен. Æлбегаты Батай æмæ барсæгаты чындз. IV, 48.
Брытъиаты Елбыздыхъо. Цад. Новеллæ. IV, 34.
Гадаты Лазæр. Мæйрухс æхсæв. Радзырд. IV, 120.
Гуыцмæзты Алеш. Незаманты минæвар. Радзырд.
Гарданы Михал. Мысинæгтæ Къостайы тыххæй. X, 61.
Доцоты Зоя. Æниу, Тæуырзæты чызг... Радзырд. IV, 110.
Джусойты Нинæ. Ссады дзæкъул. Радзырд. III, 72; Сабибонты мысинæгтæ. XI, 102.
Дзасохты Гиго. Къостайы тыххæй. X, 56.
Дзасохты Музафер. Этюдтæ. IV, 133. Къостайы тыххæй. X, 71.
Дзуццаты Хадзы-Мурат. Къостайы тыххæй. X, 70.
Дзуццаты Эльбрус. Бæлццæттæ. Радзырд. XII, 79.
Епхитты Татæри. Æмбал Рæмудзовы «базон-базонтæй. Сатириконтæ радзырд. IV, 20.

- Кобесты Зауырбег.* Худæджы цаутæ. III, 93.
Коцойты Арсен. Легендæтæ. IV, 30.
Малиты Васо. Къостайы тыххæй. X, 72.
Малиты Хасан. Мæйрухс — мæ хуры тын. Уацау. III, 30.
Мамияты Таймураз. Цот — амонды сæр. Очерк. V, 103.
Мамсыраты Дæбе. Мæ царды таурæгъ. Скъуыддзаг. IV, 60.
Мурасты Эльбрус. Этюдтæ. V, 70.
Мысыкаты Ахберд. Кæйдæр хуры тын. Æцæг цау. VIII, 77.
Наниты Асиат. Удвæллад. Радзырд. XII, 36.
Нафи. Урс нымæт. Хохаг таурæгъ. IV, 98.
Нигер. Къостайы тыххæй. X, 60.
Сечъынаты Ладемыр. Даргъ-Къохы. Радзырд. X, 87.
Торчынты Таймураз. Æрыхъусæггаг хабæртæ. VIII, 54.
Тыбылаты Алыксандр. Къостайы æвзаг. X, 66.
Ходы Камал. Ирон поэзийы бæрзонддæр хох. X, 73.
Хуыгаты Сергей. Гоцъи. Радзырд. II, 81.
Хъайтыхъты Азæмæт. Æрхоны Санибайы фæдон, Уарийы хабæртæ. II, 110; Натгайы кувæндон. Æцæг цау. IX, 120.
Хъауыраты Дауыр. Нывтæ, чысыл радзырдтæ. I, 96.
Хъаммæрзаты Алæг. Ирыстоны дуртæ. Этюд. IX, 126.
Цæгæраты Максим. Этюдтæ. IV, 78.
Цæрукъаты Алыксандр. Мæлгæ аццы кафт. Радзырд. IV, 81. Къостайы тыххæй. X, 68.
Цомартаты Изæтбег. Зынгхуыст бæллицтæ. Роман. Дыккаг чиныг. Дарддæр. I, 12; II, 14.
Цоколаты Насырбег. Царды нывтæ. I, 110; Хуыцъистаты фаззæттæ. Рагон хабар. XI, 91.
Чъерджиаты Умархан. Этюд æмæ æцæг хабар. III, 95.
Черчесты Хъасболат. Ногбоны тъорт. Радзырд. II, 127.

ПЪЕСÆТÆ

- Айларты Асæхмæт.* Хъобайнаг. Киносценари. VI, 8; Кæрон. VII, 71.
Гæгойты Шота. Уарзæгой зæрдæтæ. Мелодрамæ. V, 22.

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

- Агъниан.* Аргъæуттæ. IV, 182.
Мыст æмæ цъиуы аргъау. IV, 156.
Бæтæйы фырт Аслæнбег абырæг цæй тыххæй сси. IV, 169.
Госæмайы хъарæгмæ. IV, 178.
Ханты Госæмайы хъарæг. IV, 179.

АИВАД, КУЛЬТУРÆ

- Гугкаты Жаннæ.* Сæ алы зарæг дæр ракуывды хуызæн. VII, 130.
Кокойты Тæтæрхъан. Ирон адæмы уадынон-хореографион сфæлдыстад. IV, 204.
Моурауты Сослан. II, 156.
Тотраты Бесæ. Мæ мысинæгтæй. IV, 197.
Тугъанты Махарбег. Иллюстрацитæ Къостайы уацмыстæм. X, 81.
Цæрикъаты Мæирбег. Ахæм уыд Азанбег. VIII, 94.
Юлия Шигарева. Мулк æви намыс. Интервью. VI, 121.

ЛИТЕРАТУРÆЙЫ ФАРСТАТÆ

- Æлборты Тамарæ.* Фольклор æмæ æгъдау Булкъаты Михалы роман «Нарты Сосланы æвдæм балц»-ы. II, 150.
Гиоты Зæринæ. Интеллигенци æмæ адæмы ахастытæ Дæбейы романы. VI, 116.
Дзуццаты Зæлино. Елбыздыхъойы эпистолярон бынты тыххæй. V, 150.
Киситы Викæ. Юмор æмæ сатирæ Дæбейы радзырдты. VI, 108.
Сабайты Сулейман. Хорзæй — хорз. III, 137.
Тахъазты Харум. «Ирон фæндыр»-ы текстологион куысты æдзæллаг уавæры тыххæй. X, 110.
Тъехты Зæринæ. Адæмон юмор æмæ сатирæ Кочысаты Розæйы комеди «Гæды лæджы». IX, 138.

ПУБЛИЦИСТИКÆ

- Бзарты Руслан.* Ахуыргонд æмæ æхсæны кусæг. III, 131.
Гусалты Барис. Къостайæн арфæйаг нæ фестæм. X, 76.
 «Мах дуджы» фæндæгтæ. Разныхас. IV, 5.

СФÆЛДЫСТАДОН БЫНТÆ

- Тъехты Тамерлан.* Поэт-редактор. V, 120.
Цæрукъаты Алыксандр. Къубалты Алыксандр — ирон стыр поэт. V, 123.

НЕ 'ВЗАГ — НÆ ФАРН

- Алы нациты цæстæнгас сæ мадæлон æвзагмæ. II, 140.
Гæбæраты Никъала. Ирон æвзаджы нырыккон уавæр. V, 135.
 Нæ раны стæм, аланты бындартæ. V, 148.

НÆ РАЗАГЪДЫ ЛÆГТÆ

- Джусойты Клавдия.* Йæ хостæрсты уис æмбисыл баззад. VI, 102.

РÆСТÆГ — РÆСТÆВЗАРÆН

- Бекъойты Гоги.* Реабилитаци йæ хъæхъхъаг адимæ. VIII, 114.
Косты Ингæ. «Æз куы æрыздæхон». VIII, 105.

Уыцы фыдазты. IV, 186.
Хазбийы зарджытæ. IV, 189.

АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН

Дзампаты Ларисæ. Рæзгæ технологитæй пайда кæнын ирон æвзаджы урокты. V, 153.
Мамияты Изетæ. Поэзи æмæ ахорæнты дуне Къостайы сфæлдыстады. X, 115.
Мзокты Аслæнбег. Факультативон ахуыртæ «Нарты каджытæй». I, 143; Къостайы æмдзæвгæ «Всати» 7-æм къласы. VI, 128; Къостайы радзырд «Дзæбидырдзуан», VIII, 119.

УИДÆГТÆ

Анахарсисы цыргъзонд ныхæстæ. IV, 216.
Рагон разагъды лæг. IV, 210.
Тотойты Михал. Санаты Текъайы фырт Дзантемыр — ирон адæмы этнограф. IV, 206.
Уырнæнтæ æмæ мæнгуырнæнтæ. I, 136.
Джыккайты Шамил. Рон. X, 133; Айдæн. XII, 110.
Томайты Мисурхан. Томайтæ. XII, 119.
Хадыхъаты Хадзымæт. «Мæгæл». VI, 125.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

Басаты Оледжы куыстытæ. V, 109.
Дзидзойты Сосланы куыстытæ. VII, 125.
Джидзæлаты Анжелæйы куыстытæ. III, 104.
Дзæрæгъасты Зæлинадæ æмæ Чертыхъоты Дареджаны куыстытæ. VI, 96.
Ирон музыкалон культурæ. I, 127.
Эдуард Манукянцы ист къамтæ. IX, 130.
Мæлтъызты Ольгæйы куыстытæ. XI, 120.
Цæриаты Алексейы куыстытæ. II, 130.
Къоста Ирыстоны нывгæнджыты сфæлдыстады. XII, 102.

АРВИСТОН

I, 157; III, 146; VII, 132; VIII, 134; XI, 129; XII, 129.

ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ

Дауыраты Дамир. XI, 140.

Тæфæрфæс

Чеджемты Æхсар. VII, 142.

Цъары фæрстыл:

2. Дзанайты Азанбег.
«Къоста — стъолы уæлхъус».
3. Кучиты А. «Поэт æмæ Музæ».
4. Н. Нестеренко. «Къоста».

* * *

Технический редактор Виктория БОРАЕВА
Корректор Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор Марина КИРГУЕВА
Компьютерная верстка Ирида КОДЗАТИ
Дизайн Залина ГУРИЕВА

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия по Южному Федеральному Округу.

Свидетельство о регистрации СМИ ПИ №ФС 10-6649 от 20 июня 2007 г.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна, уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

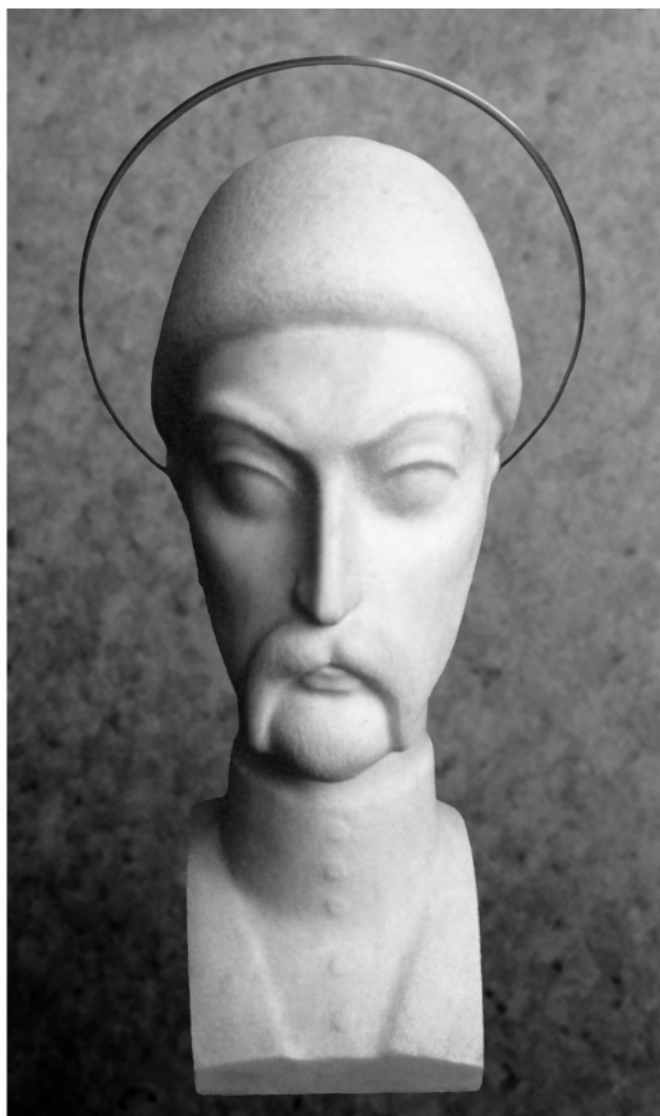
Журналмæ цы къухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.

Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств, Государственное учреждение «Литературно-художественный и общественно-политический журнал «Мах дуг»

Подписано к печати 28.01.10. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта МузI. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 6,94. Тираж 1100 экз. Заказ № 523. Цена свободная.

*Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru*

*Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алании, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.*

Индекс 73247